Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

ДЗЮБЛЕНКО Ірина Михайлівна

УДК 94(477),192,:33(043,3)

РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УСРР (20-і рр. ХХ ст.)

07.00.01. – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Сушко Олександр Олександрович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ……3
ВСТУП……..5
РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ……..…10
1.1. Стан наукової розробки проблеми…….10
1.2. Джерела дослідження……...……...30
РОЗДІЛ 2
ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА…….…42
2.1. Ставлення партійно-радянської номенклатури до приватного виробництва.....……..42
2.2. Формування правової бази приватного підприємництва.....56
РОЗДІЛ 3
ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗВИТОК ДРІБНОПРОМИСЛОВОГО ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.……..…….68
3.1. Організація міського дрібнопромислового виробництва……...68
3.2. Кустарно-ремісниче підприємництво міського населення…….80
3.3. Соціально-економічна характеристика приватних підприємців……..100
РОЗДІЛ 4
ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК НА ПРИВАТНИХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ……...113
4.1. Чисельність та організаційна структура галузевих профспілок……..113
4.2. Умови праці найманих робітників та соціальні функції профспілок..133
4.3. Діяльність профспілок на приватних підприємствах дрібної промисловості……...……...151
ВИСНОВКИ…….172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……182

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВРНГ СРСР – Вища рада народного господарства СРСР

ВРНГ УСРР – Вища рада народного господарства УСРР

ВУК галузевих профспілок – Всеукраїнський комітет галузевих профспілок

Вукоппромрада – Всеукраїнська рада промислово-кооперативних товариств

ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦРПС – Всеросійська центральна рада професійних спілок

Вукопспілка – Всеукраїнська кооперативна спілка споживчих товариств

ГЕУ при ВРНГ – Головне економічне управління при ВРНГ

Губраднаргосп – Губернська рада народного господарства

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НЕП – Нова економічна політика

Наркомвнуторг УСРР – Народний комісаріат внутрішньої торгівлі УСРР

Наркомторг СРСР – Народний комісаріат торгівлі СРСР

Наркомпраці УСРР – Народний комісаріат праці УСРР

Наркомфін УСРР – Народний комісаріат фінансів УСРР

Промбанк – Державний промисловий банк

Раднаргоспи – Ради народного господарства

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК УСРР – Рада народних комісарів УСРР

РНК СРСР – Рада народних комісарів СРСР

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СТО – Рада праці та оборони

УЕР при РНК УСРР – Українська економічна рада при РНК УСРР

Українбанк – Всеукраїнський кооперативний банк

Українкустарспілка – Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації

Укрбюро ВЦРПС – Українське бюро ВЦРПС

Укрпромрада – Рада з’їздів промисловості, торгівлі і транспорту

Укрдержплан – Українська державна планова комісія

УРНГ – Українська рада народного господарства

Укрбюро ВЦРПС – Українське бюро ВЦРПС

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЕН при РНК УСРР – Українська економічна рада при РНК УСРР

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет СРСР

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління УСРР

ВСТУП

Актуальність теми. Реформування економічних основ суспільного розвитку в Україні 90-х рр. XX ст. – першого десятиріччя XXI ст. супроводжується радикальною зміною форм власності, становленням модерних систем господарювання, великого і дрібного бізнесу. Функціонування державного, кооперативного, приватного, акціонерного підприємництва засвідчує факт існування різних соціально-економічних укладів, які вирізняються організаційно-структурними принципам створення та діяльності, представляють макро- та мікроекономічні сектори, займаючись виробництвом та наданням соціальних послуг. Актуальними залишаються проблеми оподаткування малого і середнього бізнесу в Україні, трудового законодавства, які обговорюються на засіданнях Верховної Ради України, а також громадськими та науковими установами.

Трансформаційні процеси і явища в українському суспільстві формально чимось нагадують роки НЕПу, зокрема у контексті еволюційного поєднання економічного лібералізму та демократичного плюралізму. Історичний досвід "непівського ренесансу" в Україні 1920-х рр. має особливе науково-пізнавальне значення, а не лише прикладне. Актуальність науково-історичного дослідження полягає у з'ясуванні маловідомих соціальних відносин, відтак його результатом має стати побудова нових концепцій висвітлення соціальної історії. Минуле не дає готового інструментарію, воно лише допомагає уникнути прикрих помилок, недолугої політики, неефективних господарських форм та економічних експериментів. Приватне підприємництво – це історична форма соціальної активності різних спільнот, запорука громадської стабільності, особливо в гармонійній співпраці з державою та суспільством.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційна робота є практичною реалізацією частини наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету

імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №14 від 24 червня 2010 р.).

Мета роботи – проаналізувати джерела та розкрити соціально-економічні особливості становлення і функціонування системи приватного підприємництва міського населення України 1921 – 1929 рр. в галузі промислового виробництва. Відповідно до мети визначено основні **завдання дисертаційного дослідження:**

– дослідити стан наукової розробки проблеми та джерел дослідження;

– проаналізувати ставлення партійних та радянських органів влади до соціально-економічного інституту приватного підприємництва, виявити нормативно-правову базу його формування;

– розкрити особливості функціонування організаційних форм підприємництва, кількісний склад власників дрібних промислових закладів та кустарних промислів;

– здійснити соціально-економічну характеристику підприємців – «непманів»;

– показати організаційну структуру галузевих профспілок на приватних промислових підприємствах;

– з’ясувати умови праці найманих робітників та соціальні функції профспілок.

Об’єктом дослідження є соціально-економічні відносини в українському радянському суспільстві 1920-х рр.

Предметом дослідження є розвиток приватного дрібнопромислового підприємництва міського населення УСРР і роль профспілок у цьому процесі в 1920-х рр.

Територіальні межі дослідження стосуються адміністративно-територіального поділу УСРР 1920-х рр., селищ міського типу, районних, губернських та окружових міст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921 – 1929 рр. – період становлення, функціонування та ліквідації приватного дрібнопромислового підприємництва. Нижньою хронологічною межею є 1921 р., коли проголошення НЕПу сприяло відродженню приватного підприємництва. Верхня межа, тобто 1929 р., пов'язана з обмеженням приватної торгівлі, реорганізацією кооперації, початком колективізації, усуненням приватника з системи ринкових відносин, з переходом до соціалістичної реконструкції економіки, які означали завершення НЕПу.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, на структурно-системному підході до аналізу соціально-економічних явищ. У процесі дослідження проблеми використані загальнонаукові та історичні методи пізнання: конкретно-пошуковий, порівняльно-історичний (аналіз стану наукової розробки та джерельної бази дослідження); критичний (визначення передумов та особливостей запровадження НЕПу); проблемно-хронологічний (упорядкування фактологічного аналізу емпіричного матеріалу); статистично-аналітичний (аналіз кількісного стану дрібних та кустарно-ремісничих виробників); метод узагальнення і систематизації. Застосовано також міждисциплінарний структурно-системний метод, який сприяв виваженому історико-економічному узагальненню деяких проблем, пов'язаних зі специфікою галузей господарської діяльності міського населення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що підприємницька діяльність міських «непманів» вперше стала предметом конкретного дослідження, позаяк історики уникали цієї проблеми, зосереджуючись загалом на соціально-демографічних аспектах в містах, не вивчаючи специфіки приватного підприємництва в галузі дрібної промисловості в Україні 1920-х рр.

Шляхом залучення до наукового обігу нових документальних і статистичних архівних матеріалів охарактеризовано ставлення комуністичної партії до приватних форм господарювання, розкрито участь дрібнопромислових

підприємств у формуванні ринку споживчих товарів, наведено нові статистичні дані кількості дрібних приватних промислових підприємств як в цілому, так і в регіонах, кількість найманих працівників. Переглянуто історіографічну оцінку кустарно-промислової кооперації, її роль в організації дрібних товаровиробників. По-новому висвітлено діяльність профспілок на приватних підприємствах, з'ясовуючи їх реальний, а не декларативний вплив на матеріальне становище найманих робітників. Визначено, що дрібні приватні промислові підприємства відігравали вирішальну роль у формуванні внутрішнього ринку споживчих товарів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки можуть бути корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України чи монографічних досліджень з соціально-економічної тематики, а також у практичній викладацькій роботі при підготовці семінарських занять, спецкурсів на історичних та економічних факультетах вишів.

Результати дослідження сприятимуть поліпшенню організації державної підтримки малого і середнього бізнесу в Україні. При написанні законів та нормативних актів варто звернути увагу на колекцію нормативно-правових актів радянської держави, на особливості організаційно-технічної документації з реєстрації дрібних приватних промислових підприємств.

Апробація результатів дисертації здійснена під час її обговорення на засіданні кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Основні положення та висновки знайшли висвітлення під час виступів на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях: "Актуальні проблеми українознавства" (Київ, 2007), "Другі Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії" (Київ, 2008), "Шевченківська весна – 2008" (Київ, 2008), "Україна в етнокультурному вимірі XVIII – початку XXI ст." (Київ, 2008), "Знаки питання в історії України: особа і

суспільство в історико-культурному просторі" (Ніжин, 2008), "Дні науки історичного факультету" (Київ, 2008, 2009, 2011).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у 9 статтях, серед яких 4 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України в галузі "історичні науки".

Структура дисертації обумовлена логікою розкриття теми, специфікою поставлених мети і завдань та характером досліджуваної теми. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, з них основний текст – 181 сторінка, список використаних джерел та літератури – 39 сторінок (400 найменувань).

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історія становлення і функціонування соціально-економічного інституту приватного підприємництва в УСРР 20-х рр. спонукає до критичного вивчення історичної та історико-економічної літератури. Для здійснення її історіографічного аналізу необхідно дотримуватися хронологічної послідовності, щоб простежити основні стадії висвітлення історії формування та розвитку системи підприємництва у роки нової економічної політики, а також виявити проблемно-тематичні пріоритети та концептуальні особливості власне історіографічних джерел.

Вивчення НЕПу та різних форм підприємництва розпочалося одразу після його проголошення та здійснення. У 1920-х рр. з'явилась низка ґрунтовних теоретичних праць та статей, присвячених фактологічним і теоретичним аспектам приватного підприємництва, але написаних у контексті політичних положень та програм більшовицької партії про суспільство перехідного періоду. Класово-формаційний підхід був їхньою основною методологічною фабулою. Не стала винятком і промислова політика, яка становила частину економічної політики УСРР.

На початку 1921 р. ЦК КП(б)У видав збірник статей "Новий курс економічної політики". Цікавою, на нашу думку, є стаття М.І. Бухаріна, у якій розглядаються причини переходу до нового економічного курсу більшовиків, основні його завдання, господарська стратегія, суперечності, навіть небезпеки. Стаття Є.О. Преображенського, вміщена у згаданому збірнику, розкривала стратегію фінансової політики РСФРР, а також мала низку важливих документів – постанов ВЦВК, РНК РСФРР [136, с.5]. Загалом М.І. Бухаріна можна вважати першим історіографом з даної проблематики, котрий виклав власну концепцію НЕПу, яка тактико-стратегічними завданнями відповідала

основним ленінським принципам нового курсу. Теоретичне вивчення складових радянської системи господарства (промисловості, землеробства, системи обміну і кредиту, економічної політики держави) розкривалися в роботх Є.О. Преображенського [138]. Він досліджував ринок фінансів і грошову реформу, "змішану" економічну систему, зазначивши, що в роки воєнного комунізму співіснували два різних типи господарювання: соціалістична велика промисловість з орієнтацією на планове виробництво і плановий розподіл продуктів та дрібне виробництво (приватне селянське господарство і ремісники) з системою ринкового розподілу, а перехід від воєнного комунізму до НЕПу відбувався еволюційним шляхом – від хаотично існуючої приватної торгівлі до організованої державою системи [139, с.139]. Організації державної промисловості стосувалися твори Л.Д. Троцького, у яких він обґрунтовував елементи так званого державного капіталізму, необхідність їх використання для розбудови соціалістичного господарства. Головним завданням НЕПу, на його переконання, було створення економічних основ для зміцнення соціалістичної промисловості і розвитку продуктивних сил [142, с.5-6].

Для літератури 1920-х рр. притаманне поєднання політично-економічного та прикладного змісту. До останніх необхідно віднести працю Я.С. Розенфельда, яка відрізнялася ґрунтовністю аналізу і була чи не першою спробою підійти до проблем промислової політики системно. Він розглядав її не ізольовано, а в контексті загального розвитку народного господарства як єдиного цілого, в історичному розвитку [140, с.4].

Актуальною для цього історичного періоду є праця В.А. Сараб'янова з історії промисловості, яку він розпочинав ледве не з історії Київської Русі, хоча постжовтневий період висвітлював обережно, обмежившись найбільш характерними для радянського режиму подіями промислового будівництва. Важливим є розділ про розвиток промисловості за НЕПу. Автор стверджував, що радянська влада реалізовувала політику розгортання приватновласницьких

форм господарювання, яка надала кустарям і ремісникам свободу підприємництва, створивши необхідні умови [353]. Ним була запропонована методика своєрідної типологізації селянських господарств, які він поділив на докапіталістичні і дрібнотоварні. До першої групи належали дрібно-кустарне виробництво, а також господарства селян, які виробляли продукцію "для продажу", а не для "вилучення прибутку". Серед категорії "дрібнотоварних", на його думку, траплялися господарства докапіталістичного устрою – бідняцько-селянська група [354, с.41].

Багатозначним виявилося тлумачення соціально-економічного типу селянського господарства, дрібнотоварного за організаційно-функціональними ознаками і приватного за формою життєдіяльності. Власників дрібних торгово-промислових закладів, що діяли в містах відповідно до чинного законодавства про підприємництво, за винятком дрібних кустарів, державні органи відносили до категорії "приватних капіталістів". Взагалі цей термін В.І. Ленін вперше використав ще на початку НЕПу. Селян та кустарів він не зараховував до "непманів", підкреслюючи той факт, що сама назва "значно більше стосується жартівливої газетної мови, ніж власне царини серйозних термінів політичної економії" [133, с.370; 135 с.197].

Фактологічний внесок у вивчення приватного капіталу в промисловості 1920-х рр. здійснили дослідники економічних проблем: Ю. Ларін (М.З. Лур'є), А.М. Гінзбург, А.З. Гольцман, С.Г. Струмілін, І. Мінгулін, І.С. Кондорушкін, С.Л. Фрідман [355]. Поширеною і впливовою була оцінка приватного капіталу, яку активно обстоював Ю. Ларін. У праці про еволюцію приватного капіталу в СРСР він розглянув його роль і місце у промисловості, торгівлі, сільському господарстві, на грошовому ринку, продемонстрував походження "буржуазного капіталу в радянській країні", виявив особливості приватногосподарської діяльності населення, здійснив класифікацію різних видів "первинного буржуазного нагромадження в 1921 – 1924 рр." [326]. Автор зазначеної праці, виокремлюючи приватний капітал від приватного господарства, визнав

неприпустимість висвітлення “приватної промисловості взагалі”, тому що “є приватна промисловість, з одного боку, капіталістична, організована буржуазним капіталом, яка є формою буржуазного нагромадження, що експлуатує найману працю, а з іншого боку – приватна промисловість, трудова, що є простим товарним виробництвом без експлуатації чужої робочої сили дрібного кустаря і ремісника” [326, с.3-4]. Також він зазначав, що не потрібно ототожнювати ці обидві форми, адже вони, на його переконання, належали до різних соціально-економічних типів господарювання.

Привертає увагу оригінальна праця І.С. Кондорушкіна, в якій йдеться про різні форми приватного капіталу, концесійні контори, контрабанду, соціально-класовий склад “непманів”, держслужбовців, орендаторів, про питому вагу приватної торгівлі та промисловості. У нього приватний капітал постає перед радянським судом [311, с.5-9].

За редакцією А.М. Гінзбурга вийшов ґрунтовний збірник статей про розвиток приватного капіталу в СРСР [92]. У ньому зверталась увага на конкретні галузі промисловості, а поняття “приватний капітал” ототожнювалось фактично з приватним підприємництвом. Дрібного кустаря і звичайного лавочника вважали представниками приватного капіталу. Як зазначається у збірнику, “... ми маємо тут справу лише з певною трудовою участю в господарському житті” [92, с.4-5]. Ця позиція була достатньо витриманою. А.М. Гінзбург не був прихильником застосування адміністративних заходів проти приватного підприємництва, не вважав його “наростом на тілі радянського господарства, котрий підлягає знищенню методами соціальної хірургії” [92, с.4-5]. Його колега І. Мінгулін кустарів-одинаків, котрі не використовували найманої робочої сили, торговців-лавочників, “професія яких є швидше результатом безробіття, а не прагненням до капіталістичної експлуатації та нагромадження”, відносив до категорії “умовно капіталістичних підприємств”, відзначав, що значна частина приватних промислових і торгових одиниць є некапіталістичними

підприємствами, а тому для них визначення “приватний капітал” мало умовне відношення [333, с.9].

Брошура Л.В. Гнєдкова стосувалася теорії реконструкції української промисловості, яка була систематично викладена іншими авторами в економічній літературі 1920-х рр. Висвітлюючи процес згортання НЕПу, дослідник зауважував, що реконструкція народного господарства була першорядним завданням економічної політики радянської держави, своєрідною революцією у технічних засобах, “радикальною зміною” відносин між людьми, забезпечення нового соціалістичного ладу шляхом усуспільнення праці [282, с.3-4]. Суперечливою є його теза про бурхливу відбудову продуктивних сил у промисловості та сільському господарстві у 1920-х рр. НЕП розглядається ним як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму.

Соціально-економічна література 20-х рр. XX ст. присвячена загальним та прикладним проблемам НЕПу, його відмінності від політики воєнного комунізму, меншою мірою перспективам НЕПу, його майбутній динаміці в історичних умовах, що складалися.

Таким чином, значна кількість праць, статей, яка вийшли в 1920-х рр., відображала два діаметрально протилежні погляди на існування приватного капіталу в промисловості України – марксистський і немарксистський. Перший втілював принципи класово-формаційного аналізу соціально-економічних явищ, другий – ґрунтувався на пізнавально-теоретичних засадах щодо висвітлення природи економічних процесів. Також спостерігаємо дві різні позиції стосовно приватного підприємництва: по-перше, як приватно-трудового, що існувало за рахунок власних сил їх засновників, та, по-друге, як приватнокапіталістичного, яке спиралося на використання найманої робочої сили. Дрібнотоварне виробництва в теоретичних працях відносили до категорії “приватних капіталістів”, до яких належали і власники дрібних торгово-

промислових закладів, що діяли в містах, проте дрібні кустарі не входили до цієї групи.

Радянська та зарубіжна історіографія 1930 – 80-х рр. мала описово-фактологічний характер, вирізнялась усталеними схемами і концепціями. Критичний огляд літератури з історії економічної думки 1930 – початку 50-х рр. свідчить, з одного боку, про незначну кількість конкретних праць з історії приватного підприємництва, а з іншого – про абсолютизацію впливу класичної для радянської історичної науки класово-формаційного підходу [399]. Лише в деяких колективних працях висвітлювалися проблеми відбудовного періоду (1921 – 1925 рр.) та реконструкції народного господарства [335]. Приватне підприємництво періоду НЕПу було для істориків минувшиною, завершеним історичним фактом, а відтак створювало можливості для його системного аналізу, проте його здійснення унеможливлювала сама марксистська методологія. Історіографія цього періоду повністю копіювала основні ленінські принципи, відповідала догматичним вимогам сталінської теорії і практики соціалістичного будівництва. Програмні положення промови Й.В. Сталіна на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. стали теоретичною основою вивчення історії соціально-економічних відносин цього періоду. До зауваг сталінської критики належали теорія “рівноваги”, тобто співіснування соціалістичного і капіталістичного секторів у період реконструкції, “утопічна і антимарксистська” теорія “самовпливу”, за якою село мало еволюціонувати за “соціалістичним містом” без натиску, теорія “сталості” дрібноселянського господарства, використання його економічних можливостей в період будівництва соціалізму, названа вождем – “антимарксистською” [141, с.143, 279, 281, 282]. Й.В. Сталін погоджувався з ленінською оцінкою дрібнотоварного виробництва, яке за умов існування приватної власності неминуче призведе до його капіталістичного переродження [141, с.152]. Сталінське тлумачення минулого та політично-економічного майбутнього країни було викладено в “Короткому курсі історії ВКП(б)”, котрий

став програмним для радянських істориків. Проблеми реконструкції народного господарства в роки відбудовного періоду (1921 – 1925 рр.) були висвітлені в колективній праці “Нариси розвитку народного господарства УРСР”, яка вийшла 1949 р. Дев’ять розділів цієї праці присвячені основним питаннням розвитку народного господарства. Книга висвітлювала переваги радянського суспільного і державного ладу над буржуазним, а також переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичними [335].

Особливо після ХХ з’їзду КПРС у 1950-х рр. історики поступово почали повертатися до конкретних проблем НЕПу. Однією з перших монографічних праць в Україні стала дисертація Г.К. Кононенка, захищена 1950 рр. [381]. Подібною за тематикою було дослідження О.Д. Залевського [379]. На середину 1950-х рр. припадає вихід монографії Е.Б. Генкіної [280], а також праці П.П. Гудзенка з історії націоналізації промисловості [284]. Необхідно відзначити їх ґрунтовну джерельну базу, узагальнюючу статистику, використання архівних документів.

У 1956 р. науковий колектив Інституту історії АН УРСР підготував до друку “Історію Української РСР” у двох томах. Другий том висвітлював історію Радянської України, починаючи від жовтневої соціалістичної революції. Щодо існування дрібної промисловості в період НЕПу автори зазначали, що для збільшення продовольства, сировини та інших продуктів за декретом радянського уряду ряд дрібних підприємств здавався в оренду приватним особам. Такий крок уряду створив господарську зацікавленість у селян, сприяв піднесенню продуктивності праці, пожвавив капіталістичні елементи в країні [305, с.199]. Через рік з’явилося інше видання цієї книги за редакцією М.І. Супруненка. Ця праця була першою спробою системно проаналізувати історію УСРР. У збірнику наводились факти з документальних матеріалів, що зберігалися в державних і партійних архівах Москви, Києва, Харкова, а також були використані збірники документів, статистичні матеріали, періодична преса, спогади сучасників. Важливим є те, що в цьому виданні

питання нової економічної політики були винесені в окремий розділ. Зазначалося, що в Україні в 1921 р. було здано в оренду приватним особам, артілям і кооперативам понад 2 300 підприємств харчової, шкіряної і хімічної промисловості. Однак наголошувалося, що провідна роль у розвитку промисловості країни належала великим промисловим підприємствам, тобто державному соціалістичному сектору [304, с.229].

Також водночас за редакцією В.П. Данилова вийшов збірник матеріалів з історії СРСР, в перший розділ якого увійшли матеріали обстеження приватного капіталу в народному господарстві СРСР за 1926 – 1927 р. Вони розкривали процес витіснення капіталістичних елементів з промисловості і торгівлі [323 с.68-77]. Також висвітлювали питання приватного капіталу в кредитній системі, капітали приватних і змішаних акціонерних товариств, концесійних підприємств. У розділі про приватний сектор промислових підприємств автори виділили “легальний” і “нелегальний” капітал. “Нелегальний” капітал знаходився головним чином серед неорганізованих кустарів – домашньо-капіталістична промисловість. Однак не було методів вирахування цього “нелегального” капіталу. Що ж до “легального” капіталу, то його також було складно визначити, адже приватна промисловість відзначалась різнорідністю і різнохарактерністю приватних підприємств, що погіршувалося надзвичайною роздрібленістю приватного сектору. Капіталістична промисловість поряд з обмеженою кількістю підприємств фабрично-заводського типу включала в себе десятки тисяч дрібних підприємств, які через недостатньо диференційований облік змішувалися в матеріалах з підприємствами кустарно-ремісничого типу. В результаті неможливо було виділити капіталістичні підприємства із загальної кількості підприємств нижчих розрядів, у яких переважало просте товарне виробництво [68, с.61-63].

Важливим джерелом вивчення радянської історії 1920-х рр. був збірник “Промисловість і робочий клас Української ССР в період відновлення народного господарства (1921 – 1925 рр.)”. Мета цього збірника – висвітлити

стан промисловості республіки і участь робітничого класу в її відновленні. Збірник містив матеріали, які розкривали роль партії в господарському будівництві, питання перебудови промисловості у зв'язку з переходом до нової економічної політики, заходи, вжиті партією і радянським урядом [72, с.3-11].

Однак історики цих років продовжували висвітлювати боротьбу з приватногосподарськими формами підприємництва, не піддавали сумніву жодного з теоретичних положень ленінської теорії НЕПу. Концептуально їх праці не відрізнялися від попередніх досліджень. Наприклад, П.І. Бакуменко у книзі "Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921 – 1925 рр." на конкретних прикладах засвідчив участь українського народу у відбудові народного господарства. Методологічною основою цієї праці стали твори В.І. Леніна, рішення партійних з'їздів, конференцій і нарад, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, з'їздів Рад СРСР, УСРР і місцевих Рад. Історик звично і однозначно тлумачив причини та обставини переходу до нової економічної політики [269, с.3].

Питання про перебудову і вдосконалення державного апарату УСРР у зв'язку з переходом до НЕПу розглядалося у праці Б.М. Бабія "Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства" [267, с.15]. Конкретно-історичними дослідженнями є праці М.В. Черненка, В.І. Яненка, Г.Д. Діденка, у яких характеризувались економічні наслідки НЕПу для промисловості, виникнення трестів, синдикатів, використання оренди дрібних підприємств, а також певні зміни в управлінні промисловістю в 1921 – 1925 рр. [291; 362; 367].

Науково-популярний нарис за редакцією К.К. Дубини, який вийшов 1967 р., подавав осмислення історії крізь призму марксистсько-ленінського вчення. Автори коротко виклали весь історичний шлях, пройдений українським народом від найдавніших часів, та найважливіші історичні події. У розділі "Будівництво соціалізму" коротко висвітлені питання НЕПу, плани переведення життя країни на мирне русло. Зазначалося, що НЕП був єдиною

правильною господарською політикою радянської держави в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Нарис написаний в соціалістичному контексті того часу, зовсім не зачіпав проблем існування дрібної промисловості і "непманів" [307, с.246-254]. Праці, авторами яких стали Т.І. Дерев'янкін, С.В. Кульчицький, П.П. Гудзенко, висвітлювали основні закономірності й підсумки економічного розвитку України за роки радянської влади [285; 289; 319; 320; 321]. Основну увагу автори приділили характеристиці народного господарства. Так як брошури охоплювали досить тривалий проміжок часу, питанню нової економічної політики було відведено декілька сторінок, де знаходимо важливу тезу: "Основна увага держави відводилася розвитку великої промисловості, а існування мільйонів дрібних виробників допускалося при збереженні важелів за державою, диктатурою пролетаріату" [289, с.12]. Брошури були написані на основі програм КПРС, матеріалів з'їздів компартії України, ленінських праць тощо. Варто згадати також праці Ю.О. Полякова, В.П. Данилова, В.І. Погуділа, які розкрили теоретичні та історичні особливості НЕПу, зробивши значний крок у вивченні соціально-економічних відносин 20-х рр. XX ст. [288; 345; 348]. Вони були написані в історико-партійному контексті за усталеними схемами. "Непівські" реформи розглядалися переважно в межах визначеного раніше радянською історіографією періоду 1921 – 1925 рр. і отримували лише позитивні оцінки. Домінантними питаннями залишалися причини та умови переходу до НЕПу, заміна продрозкладки податком, спілка робітничого класу з селянством. Для науково-історичної літератури 1960-х рр. з окресленої проблематики була характерна концентрація на проблемах аграрної та промислової історії, зумовленої початком реформ в аграрно-промисловому секторі тих років. З'явилися індивідуальні та колективні монографії з історії НЕПу.

Наприкінці 1970-х рр. вийшла монографія, в якій були охарактеризовані зміни соціально-класової структури радянського суспільства 1921 – середини 1930-х рр., тобто упродовж НЕПу та соціалістичної реконструкції народного

господарства. Зокрема, третій розділ, написаний Л.Ф. Морозовим, стосувався основних тенденцій розвитку “капіталістичних” та “дрібнобуржуазних прошарків міста” і “непманської буржуазії” [296, с.108-145]. Він зараховував “непманів” до категорії “середньої буржуазії”, яка вирізнялася від дореволюційної не лише соціально-економічними ознаками, а також політичними умовами становлення та діяльності [296, с.108].

У дисертаційних працях А.Г. Морозова, О.Ф. Чумака, М.В. Меліхової висвітлювалась історія розвитку організаційно-господарських форм споживчої, промислової, сільськогосподарської кооперації, які опосередковано мали відношення до приватника-“непмана” [363; 332; 389; 378].

Серед колективних праць необхідно відзначити семитомне видання “Історія соціалістичної економіки СРСР”, другий том якого присвячено питанню переходу до НЕПу, відновленню народного господарства 1921 – 1925 рр. Дрібна промисловість в перші роки мирного будівництва, на переконання авторів, набула широкого розвитку, а кустарі і ремісники отримали значні можливості для організації власного виробництва. Така теза, на нашу думку, є дещо оптимістичною для тих років, адже держава не зовсім конструктивно ставилася до приватника, навіть до кустарів, особливо некооперованих. Також акцентувалося на тому, що у дрібній промисловості у цей період відбувалися складні процеси соціального характеру, змістом яких була боротьба двох тенденцій – соціалістичної і капіталістичної [302; 266]. Особливістю цієї узагальнюючої праці було те, що вона укладалась багатьма вченими і мала стати “еталоном” для всіх наступних дослідників, тобто виконувала уніфікаторську теоретично-методологічну функцію.

У шостому томі “Історії УРСР”, який був присвячений періоду побудови і зміцненню соціалістичного суспільства, зазначалося, що дрібна промисловість не потребувала великих затрат, тому швидко розвивалась. Вона давала майже третину промислової продукції України. В ній переважали ремісники і кустарі-одинаки, щодо яких радянська держава проводила політику підтримки і

залучення у промислову кооперацію. Зростання приватно-капіталістичної промисловості відбувалося за рахунок харчової промисловості. Наприкінці зазначеного періоду в кам'яновугільній, металургійній і цегляній промисловостях не залишилося жодного приватного підприємства [306, с.67].

Для радянської історіографії 1980-х рр., яка загалом базувалася на теоретично-методологічних засадах ленінської концепції соціалістичного будівництва, була характерна ґрунтовна фактологічна база, хоча діяли політико-ідеологічні схеми та стандарти комуністичної партії, пристосовані для суспільних наук [297; 373]. Так, у "Хроніці соціалістичного будівництва на Україні 1921 – 1925 рр." представлені найбільш типові і значущі факти соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя України, які продемонстрували ситуацію соціалістичного будівництва в роки НЕПу, а також систематизовані відомості про його основні напрями. Використані джерела достатньо різноаспектні. Це – постанови партії і уряду, архівні матеріали, газети і журнали. У комплексі вони сворили наочне уявлення про специфіку відновлюючого процесу – подолання голоду і господарської руїни, укріплення соціалістичного сектору економіки, перші результати нової економічної політики [361, с.20].

У 1986 р. було опубліковано збірник статей, який "відображав останні досягнення історичної науки з розробки загальних проблем економічної політики перехідного періоду в СРСР". До збірника входили статті В.П. Дмитренка, Л.Ф. Морозова, Л.Ф. Кузьміна, Е.Д. Осколкова, Е.В. Олесюка, З.К. Звездіна, С.В. Кульчицького, В.А. Архіпова, В.П. Данилова, Н.Л. Рогаліної, І.А. Ісаєва та ін. [365].

Наприкінці 1980-х рр. спостерігалося переосмислення історичного минулого, формування нового бачення соціально-економічних та політичних відносин в 1920-х рр. Побачили світ праці авторів, які намагалися виявити особливості тоталітарної природи політичної радянської системи влади [351], а також суперечливі питання реалізації НЕПу. В цих працях наголошувалося, що

політичні аспекти розвитку радянської системи влади висвітлювалися в контексті становлення тоталітаризму і масового терору, тому з'ясування економічних проблем не виходило за усталені в історіографії теоретичні межі.

У зарубіжній історіографії кількість праць, які б стосувалися НЕПу, була обмеженою. У змісті наявних праць простежувався запозичений з радянської науки тематичний напрям дослідження, а також значна частина понятійного апарату, яка копіювала наявні схеми і догми. Україномовна література стосувалася переважно національно-визвольної боротьби в 1917 – 1920 рр., а питання соціально-економічного характеру розглядалися досить вибірково [312]. Порівняно з приватними підприємствами державна промисловість була малоефективною або зовсім нерентабельною, як зазначали зарубіжні дослідники. Прискорене витіснення приватника зі сфери радянської економіки в другій половині 20-х рр. XX ст. розцінювалося ними як ліквідація НЕПу [310, с.117].

Підсумовуючи історіографічний аналіз літератури, яка виходила друком протягом 1930 – 1980-х рр., необхідно зазначити, що упродовж 1930-х рр. питання НЕПу були відкинуті державою на останній план, але протягом 1950-х рр. до "непівської" проблематики повернулися. Радянська історіографія фактично успадкувала ленінську концепцію. Науковці займалися дослідженням лише загальних принципів НЕПу, а конкретні проблеми приватного підприємництва перебували поза увагою істориків. Підприємництво розглядалося винятково в контексті класової боротьби та соціально-класових змін в радянському суспільстві, в якому "непманам" не залишилося місця.

Упродовж 90-х рр. XX ст. вчені більшу увагу приділяли таким питанням, як: масовий політичний терор, репресії, національно-культурний розвиток, а звична для історіографії 1970 – 80-х рр. соціально-економічна тематика виявилася другорядною, побічною.

На початку 1990-х рр. з'явилися перші дисертаційні дослідження Б.Г. Головка [375], М.Ф. Анісімової [368], О.М. Бута [372], С.Р. Ляха [386], які

розкривали питання промислового, сільськогосподарського і соціально-економічного розвитку радянського суспільства у роки НЕПу. Вони вирізнялися фактологічним підходом, науковою арґументацією, авторською позицією, хоча і не були відірвані концептуально від радянської історіографічної традиції.

Сучасна історіографія "непівської" проблематики представлена переважно працями українських та російських учених, хоча на початку XXI ст. відбувалася зміна поколінь та наукових шкіл. західноєвропейська та американська історіографія, зосередившись переважно на проблемах теорії і практики соціалізму, відійшла від традиційної соціально-економічної проблематики.

Українська історична наука поповнилася суто історіографічними дослідженнями, які стосувалися національно-культурного та духовного життя українського селянства [294], соціально-політичного та культурно-духовного розвитку УСРР 1920-30-х рр. [276], проблемно-тематичних та концептуальних засад української і російської історіографії НЕПу [398]. Цей сегмент представлений працями С.І. Дровозюка, Г.М. Васильчука, Л.І. Шаповал [377]. Нову російську історіографічну традицію вивчення НЕПу розпочали І.Б. Орлов, А.А. Некрасов, М.В. Наумов [336; 340; 391], хоча залишилося декілька ветеранів старої радянської школи [347]. У Росії вийшло декілька збірників історіографічних досліджень із соціально-політичної та економічної історії 1920-30-х рр, тобто теоретичних та фактологічних аспектів НЕПу та сталінської модернізації [290; 299]. Розпочата російськими істориками колективна праця з історії підприємництва дореволюційного періоду [300; 73] не знайшла продовження стосовно "непівського економічного ренесансу". В українській історіографії, крім колективної монографії з історії селянства, яка вийшла в 2006 р. [303], системні, узагальнюючі праці фактично відсутні.

Історики зосередилися на окремих проблемах, висвітлюючи їх в індивідуальному порядку, тобто на рівні монографій, іноді збірників статей.

Відомим дослідником НЕПу в Україні є професор С.В. Кульчицький. Так, у 2002 р. вийшли друком колективна (за його редакцією) [356] та авторська монографії [279]. Відомий дослідник історико-економічної тематики ХХ ст., зокрема, 1920-30-х рр., під новим кутом зору проаналізував ленінські погляди на НЕП, співставляючи його ключові принципи та важелі з "воєнним комунізмом". Він підкреслив малопомітну для істориків обставину, що X з'їзд РКП(б) затвердив лише постанову "Про зміну розкладки натуральним податком", а про НЕП тоді фактично не йшлося [356, с.3-15; 131 с.23]. Вперше, на думку вченого, визначення "нова економічна політика" було використано В.І. Леніним 16 червня 1921 р. на Всеросійській продовольчій нараді [356, с.9]. Слушним, на нашу думку, є висновок С.В. Кульчицького про те, що НЕП "ототожнювався з приватним підприємництвом і фігурою фабриканта, концесіонера, банківського ділка, торговця-оптовика, а слово "непман" стало узагальнюючим для підприємців-приватників різних професій" [287, с.17]. Він підкреслив, що "легалізація приватної торгівлі і зміцнення грошово-фінансової сфери вивели з підпілля підприємницьку діяльність. Тепер державна партія не заперечувала відновлення економічної активності в країні тими людьми, які були до цього професійно підготовлені. З'явилася так звана "нова буржуазія" – торговці-оптовики, промисловці, орендарі, брокери тощо. Стратегічною метою більшовиків залишалося створення комуністичного ладу, в якому не повинно була існувати приватна власність і пов'язані з нею економічні категорії" [356, с.3-15].

Важливим для розуміння проблеми є висновок ученого про те, що НЕП не був цілісною системою заходів, а лише політикою, яка постійно переглядалася, змінювалася, фактично не сприймалася ленінським оточенням [287, с.28-32]. Монографія, яка вийшла в 1996 р., стосувалася політичного та соціально-економічному розвитку України в період "воєнного комунізму" та НЕПу. Запровадження НЕПу подавалося як результат переходу від концепції "світової революції" до концепції "капіталістичного оточення". У праці

висвітлювався партійно-радянській апарат у системі влади, “місцевий господарський оборот”, концепції “державного капіталізму” та “кооперативного соціалізму”, згортання НЕПу. Автор, проаналізувавши закономірності розвитку України в перше десятиліття радянської влади та зосередивши увагу на розгляді концепцій економічної та соціальної політики, дослідив спроби державної партії втілити в життя комуністичну доктрину, подаючи нестандартну інтерпретацію подій і причинно-наслідкових зв’язків між ними [318].

У книзі “Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.)” висвітлено становище народного господарства в умовах нової економічної політики, ставлення найближчого оточення Й.В. Сталіна до приватних підприємців-“непманів”. Тут цілком логічним є висновок про те, що йшлося не про тимчасовий відступ від генеральної лінії партії, а про побудову комуністичного суспільства в умовах, коли внаслідок масового селянського опору політиці “воєнного комунізму” більшовикам довелося змінити тактику, але ні на крок не відступити від партійної програми РКП(б) 1919 р. Аналізуючи економічний аспект НЕПу, С.В. Кульчицький не зловживає цифровим матеріалом, а намагається сконцентрувати увагу на теоретичних проблемах, показати внутрішню ситуацію народження планів розвитку господарства, які супроводжувалися дискусіями, варіативністю [265, с.133].

Визначаючи спрямування господарської стратегії більшовиків, автор довів, що НЕП означав не зміну концептуальних засад більшовизму в економічних питаннях, а лише тимчасовий маневр, крок вперед, який у майбутньому дав би можливість зробити два кроки назад, до суто комуністичних принципів господарювання. Оскільки НЕП не випускали за конкретні політично-економічні межі, визначені партійними органами, а почасти різними інструкціями та суб’єктивними рішеннями окремих осіб, С.В. Кульчицький дійшов висновку, що НЕП був приречений [318, с.211-212]. Отже, праці вченого дали можливість в іншому контексті проаналізувати

економічні заходи 20-х рр. XX ст. і стали орієнтиром для багатьох наступних дослідників.

Не можна оминути увагою колективну монографію з історії економічної думки в Україні, автори якої висловили низку принципово важливих теоретичних положень щодо економічної ситуації в українському суспільстві 1920-х рр. [293], у якій зазначається, що після 1917 р. відбулася ліквідація інституту приватної власності, що "воєнний комунізм" був своєрідною моделлю економічного розвитку, а НЕП виявився "змішаною системою економіки", "керованою ринковою системою" [293, с.14-15].

Історики активно досліджують соціально-економічну проблематику організаційних форм сільськогосподарського підприємництва, зв'язок з промисловим виробництвом та ринковими відносинами. Українська історіографія з цієї проблематики представлена працями В.В. Калініченка [308], В.М. Лазуренка [324]. Діяльність підприємницьких об'єднань та установ у галузі торгівлі і банківської галузі 20-х рр. в УСРР досліджено в монографічних працях І.В. Лантуха [325], Ю.П. Волосника [277]. І.І. Каспрук [380], В.Ф. Колесник [309], С.В. Корновенко [383], у яких аналізувалась податкова політика радянської влади. О.П. Бакуменко [268, с.63-68; 370], П.В. Слотюк [396], В.В. Анісімов [369] вивчали питання реалізації НЕПу в сільському господарстві. І.В. Бубін [371] та Г.Б. Марцінишин [388] розглянули особливості розвитку легкої та цукрової промисловостей. Кредитування, оподаткування, акціонування, політика ціноутворення висвітлювалось у дослідженнях А.А. Далиняна [292;376], Е.Л. Лортикяна [328], К.В. Лобача [327; 385], Г.Г. Коцур. [315, с.128-131]. Дослідниками кооперативного руху були В.І. Марочко [331]. А.Г. Морозов [390]. І.А. Фареній [397], О.І. Петасюк [393], І.М. Романюк [395].

Кооперативну сферу підприємницької діяльності дрібних товаровиробників охарактеризовано в монографії В.І. Марочка. Він наголошує на тому, що проблема історії української кооперації не обмежується

з’ясуванням лише поняття “Ленінський кооперативний план”. Вона хронологічно і тематично значно глибша і вагоміша, оскільки стосується соціально-економічних основ дрібного виробництва [331]. Автор проводить порівняльний аналіз різних концептуальних підходів до власне феномену селянської кооперації, показує першовитоки української кооперації, висвітлює основні етапи її становлення та розвитку, з’ясовує особливості еволюції кооперативних форм господарювання в Україні, ставлення до них різних політичних партій і рухів [331].

Значний внесок у поглиблене вивчення і нове бачення досліджуваного питання зробила О.А. Пиріг. У її праці йдеться про складний процес становлення ринку промислових товарів та державного механізму його регулювання. Висвітлено процес запровадження ринкових відносин у сільському господарстві, промисловості, кредитно-банківській сфері, торгівлі. Розкрито суперечності та особливості реалізації нової економічної політики в Україні. Обґрунтовано висновок про те, що ринкові відносини допускалися в господарстві лише в тій мірі, яка допомагала більшовикам зберегти владу. Продемонстровано домінування комуністичної ідеології, політики над економічною доцільністю [343; 394].

До малодосліджених проблем варто віднести функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу, яку аналізує О.О. Сушко. В своїх працях він вивчав насамперед суперечливі аспекти соціально-економічного розвитку Україні періоду НЕПу, виявив його специфічні форми, охарактеризував функціонування системи приватного підприємництва в ключових секторах матеріального виробництва та соціальних послуг (торгівля, промисловість, сільське господарство), її взаємин з державними органами влади та громадськими об’єднаннями, а також відповідні соціально-професійні групи міського і сільського населення в роки НЕПу. Соціально-правовий статус “непманів“-підприємців, чисельність, соціально-професійний облік найманих

робітників приватного сектору, роль і місце системи приватного підприємництва в забезпеченні матеріальних потреб суспільства.

На основі широкого кола вперше залучених до наукового обігу документальних і статистичних матеріалів та опублікованих джерел учений здійснив комплексне дослідження унікальної і самобутньої приватногосподарської ініціативи населення України. Вивчаючи проблему з позиції історизму, системного аналізу подій і явищ, передусім соціальної історії, а не суто економічних відносин, осмислено і узагальнено історичний досвід господарської діяльності населення з матеріального самозабезпечення та одночасно щодо формування внутрішнього ринку. Все це дозволило автору сформулювати узагальнюючі висновки та практичні рекомендації, переглянути місце і роль приватного підприємництва в соціально-економічному житті українського суспільства періоду НЕПу. У зв'язку з цим дисертація, монографія, брошури та статті О.О. Сушка є вагомим внеском в історіографію проблеми [357; 358].

Розпад СРСР та руйнування світової системи соціалізму не зменшив наукового інтересу західних політологів до нашого історичного минулого. Колишні "радянологи" досліджували "сталінізацію радянського суспільства", особливості НЕПу, економічної кризи кінця 1920-х рр., становище населення.

"Непівська" проблематика залишається актуальною в наукових установах Росії, тому в колективних виданнях її обов'язково згадують історики, дискутуючи з суперечливих теоретико-методологічних питань [298; 301]. Це відомі дослідники І.Є. Зєлєнін, О.О. Осокіна, Л.Н. Лютов [330]. А.А. Куренішев [322]. У 2002 р. зусиллями російських дослідників було опубліковано збірник наукових статей, присвячений різним аспектам "непівського суспільства": політичним, соціально-економічним, освітньо-гуманітарним [352]. Вони проаналізували особливості відновнення приватної промисловості, появу "нового класу", зазначаючи, що 1926 р. став останнім "непівським роком" сприятливого господарювання для приватного сектора. Починаючи з грудня

1927 р., держава застосовувала жорсткі заходи проти приватника. Хлібна криза, яку зумовили темпи і завдання індустріалізації, змусила державу накинутися на приватний сектор, вдаючись до адміністративного тиску [352, с.403].

Підсумовуючи стан наукової розробки проблеми, варто відзначити, що підприємницька діяльність міських “непманів“ не була предметом конкретного дослідження, сталінська практика соціалістичного будівництва не потребувала поглибленого вивчення змісту і значення “непівських“ ринкових відносин, тому історики уникали цієї проблеми, зосереджуючись загалом на соціально-демографічних аспектах в містах, не вивчаючи специфіки приватного підприємництва в галузі дрібної промисловості в Україні 1920-х рр. Упродовж багатьох десятиліть “непівська“ практика досліджувалась крізь призму внутрішніх суперечностей і постійного протистояння ринкових і адміністративно-командних методів господарювання. І лише на сучасному етапі історіографії НЕПу в Україні відбулися якісні концептуальні та методологічні зрушення шляхом подолання стереотипів минулого, відповідних схем і догм. Багатьма дослідниками закладена ґрунтовна основа для предметного комплексного вивчення приватного підприємства міського населення в УСРР. Праці перелічених авторів становлять широку наукову базу формування нового напряму в історіографії України. Вони сприяють у новому контексті поглиблено переосмислити “непівську“ історію, формулюванню узагальнюючих висновків, вивченню питання становлення ринку в Україні, що дає можливість більш арґументовано і всебічно прослідкувати особливості та суперечності діяльності приватних підприємців у роки НЕПу.

1.2. Джерела дослідження

Джерелознавство, так як й історіографія, має на меті отримати знання про минуле, тобто вирішити конкретні історичні проблем. Здійснюючи “переробку” інформації, воно втілює її у знаннях, історичних фактах, визначеннях, наукових теоріях й гіпотезах. Реалізувати мету джерелознавства щодо отримання наукових знань можна, зокрема, за допомогою залучення до наукового обігу невідомих раніше джерел та дослідження їх уже відомими методами або навпаки – аналізуючи вже відомі джерела шляхом застосування нової методології. Структура джерельної бази – сукупність (система) джерел різних родів (документальні та оповідні), видів та різновидів, що володіють певними ступенями оригінальності (оригінали, списки, варіанти, редакції), інтенсивністю побутування, повторюваністю (рідкісні, поодинокі пам’ятки), нагромадженням акумульованої інформації (реєстри, регестри). Варто відзначити масові і самодостатні джерела у джерелознавчому дослідженні. Масовими (за І.Д. Ковальченком) є джерела, які містять в собі комплекс даних (первинних або зведених) про різні суспільні системи з властивими їм структурами та функціями. Унікальні джерела – це джерела, які в силу об’єктивних обставин дійшли до нашого часу в обмеженій кількості. Такі джерела завдяки своїй “унікальності” є самодостатніми для дослідження соціальних систем, інформацію про які відображають лише вони, зокрема вони містять відомості про структуру і функції досліджуваної системи [344, с.241-245]. Найбільш вагомими групами документів для вивчення завдань нашого дисертаційного дослідження є законодавчі акти, документи правлячої партії, радянського уряду та їх активних діячів, мемуарна література, праці українських та російських економістів 1920-х рр., статистичні матеріали, періодична преса. Виникла необхідність також залучити архівні фонди державних, кооперативних, акціонерних, громадських установ та закладів цього періоду. Оскільки приватногосподарські заклади не мали самодіяльних

організаційних форм всеукраїнського масштабу, відтак відсутні відповідні архівні фонди. Десятки тисяч дрібних промисловців, кустарів реєстрували свої заклади відповідно до чинного законодавства, а тому первинна документація (заяви підприємців, патенти, листування) залишалася в окружних (місцевих) органах державної влади.

Основна колекція джерел зосереджена в архівних фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України). Законодавчо-нормативні акти та матеріали до них зберігаються в архівному фонді Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК, ф.1), а саме: протоколи засідань президії, декрети, проекти постанов, додатки до них, інструкції, проекти постанов, різні положення, інструкції. Вони стосуються правових основ формування системи приватного підприємництва. Законодавчі акти, а також заяви громадян про денаціоналізацію дрібних промислових закладів (млинів, заводів, кустарних цехів, аптек) становлять неабиякий науковий інтерес.

Інформація про діяльність державних органів, оподаткування приватного сектору, про форми й обсяги податків, про конкретний механізм приватизації промислових підприємств, про особливості приватної торгівлі зосереджена у протоколах засідань Ради Народних Комісарів УСРР (РНК УСРР, ф.2), особливо в матеріалах до них.

В архівних фондах ключових наркоматів знаходиться значна кількість документів і матеріалів про становлення і функціонування приватного підприємництва у промисловості. В дисертаційному дослідженні використані архівні фонди Вищої ради народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР, ф.34), значну частину матеріалів яких становлять накази, розпорядження, директиви, постанови ВУЦВКу, Раднаркомів РСФРР і УСРР, Ради праці та оборони РСФРР, УРНГ і ВРНГ, Української і губернських економічних нарад про стан і розвиток української промисловості, а також конкретні справи про денаціоналізацію промислових закладів, про реорганізацію системи управління

промисловістю, про роль приватних підприємців у виробництві промислової продукції.

У фондах Української економічної наради при РНК УСРР (УЕН при РНК УСРР, ф.3040) зосереджені архівні матеріали загального директивного спрямування, що мають безпосереднє відношення до приватного підприємництва у промисловості. Частково цей колегіальний орган вирішував питання універсального характеру, які стосувалися всього народного господарства, а тому в справах знаходимо значну кількість відомостей з питань приватної промисловості й торгівлі, відбудови сільського господарства.

За допомогою матеріалів архівного фонду Народного комісаріату фінансів УСРР (Наркомфін УСРР, ф.30) можна відтворити загальні показники промислової продукції та питомої ваги приватного сектору, кількісний і національний склад соціально-професійних груп кустарів, а також висвітлити специфіку діяльності малодосліджених в історіографії кустарно-промислових закладів. У фондах Ради з'їздів промисловості, торгівлі і транспорту УСРР (ф.36) відслідковуються функціональні ознаки приватної промисловості, її кількісні і якісні параметри, питома вага в промисловому виробництві України, чисельний склад робітників за галузевим принципом, тобто вагомий блок важливої інформації.

Діяльність кустарів-підприємців висвітлюється в архівних документах Всеукраїнської спілки кустарно-промислової кооперації (Укрінкустарспілка, ф.217) та Всеукраїнської ради промислово-кооперативних товариств (Вукоппромрада, ф.828). Інформаційну цінність становлять стенограми перших з'їздів промислової кооперації, річні плани роботи, звіти, доповідні записки інспекторів про діяльність підвідомчих спілок і контор кустарно-промислової кооперації, а також листування з приводу їх діяльності. Крім цього, наявні відомості про організаційно-господарські підвалини роботи кустарної промисловості і реалізації продукції кустарів, про виконання плану виробництва товарів широкого вжитку, про стан товарообороту, а також про

причини “некооперативності” кустарів-одинаків. Наприклад, у фонді Вукоппромради зберігалася архівна справа “Приватний капітал в народному господарстві України”, яка має оригінальні статистично-економічні відомості і розрахунки про діяльність підприємств [33, арк.3-43].

Резолюції з’їздів з питань кустарної промисловості, циркуляри і листування з Губкустпромами, протоколи засідань колегій Волинського і Київського губернських управлінь, виробничі програми, звіти, листування губкустпромів, відомості про преміювання працівників можна знайти в матеріалах фонду Уповноваженого українського управління в справах кустарної і дрібної промисловості та промислової кооперації на Правобережній Україні (Уповноважений Укркустпрому на Правобережній Україні, ф.225).

В архівних фондах Української державної планової комісії (Укрдержплан ф.337), Центрального статистичного управління (ЦСУ УСРР ф.582), Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР ф.539) та Народного комісаріату праці (Наркомпраці УСРР ф.2623) наявні документи, що містять інформацію про статистично-економічні показники становлення і функціонування системи приватного промислового підприємництва. У них розглядається розвиток приватної цензової і “нижчецензової” промисловості, подається інформація про стан приватного ринку України, документи про перспективи розвитку кустарної промисловості (звіти, виписки з протоколів, доповідні записки), дані про запровадження порядку продажу промислових підприємств місцевого значення, загальна чисельність зайнятих на підприємствах найманих робітників, відомості про національний склад кустарів України по округах, матеріали про стан Всеукраїнської спілки кустарно-промислових кооперативів, огляд діяльності й фінансового стану кустарно-промислової кредитної кооперації на Україні. Зокрема, це бюлетень кустарної промислової кооперації й програма діяльності Ради кустарно-ремісничої промисловості України, індивідуальні трудові угоди, укладені з трестами, синдикатами, торговельними конторами та іншими установами.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України, ф.1, оп.6, оп.20) зосереджені фонди політбюро ЦК КП(б)У, в яких зберігаються документи і матеріали, що висвітлюють проблеми становлення та діяльності приватного підприємництва. Доповіді, огляди розвитку народного господарства, стенограми і протоколи засідань політбюро та оргбюро, звіти та доповідні записки профспілкових організацій, кустарно-промислових спілок, експертні висновки висвітлюють особливості державного регулювання підприємництва, динаміку приватної промисловості (цензової, нижчецензової, кустарно-ремісничої), питому вагу продукції приватного сектору та ін. Вони мають особливо важливу інформативно-пізнавальну та науково-історичну цінність для вивчення соціально-економічної та політичної історії України періоду НЕПу.

Державний архів Київської області (ДАКО) містить фонди, які зберігають інформацію про стан і перспективи розвитку місцевої промисловості Київської губернії (ф. 632 – Київський окрфінвідділ), про передачу підприємств місцевої промисловості в округи, у зв'язку з рефермуванням губерній (ф. 111 – Київський губвиконком), про заходи щодо розвитку народного господарства (ф. 353 – Київське окрземуправління), про стан роботи промислових майстерень (ф. 427 – Відділ праці Київського окрвиконкому), про бездіяльність промислових підприємств та їх ліквідацію (ф. 233 – Київський губраднаргосп), про необхідність регулювання промислового виробництва радянськими органами, про переведення підприємств на нові господарські умови (ф. 454 – Державне об'єднання лісової промисловості) та ін.

Таким чином, наявні архівні фонди мають значну кількість матеріалів з питання приватного підприємництва у промисловості і становлять достатньо багату архівно-джерельну базу для науково-теоретичного дослідження періоду НЕПу в Україні.

Аналіз соціально-економічного типу підприємництва неможливий без залучення статистичних видань. Упродовж 1920-х – початку 30-х рр. з'явилося

декілька десятків різних статистичних довідників, у яких наявні матеріали про функціонування ключових галузей народного господарства [116; 118].

У 1921 – 1923 рр. вийшли статистичні збірники, які висвітлювали початковий період НЕПу [101], а саме: про кількісні та якісні показники промислового виробництва, про денаціоналізацію промисловості, її соціально-економічні проблеми. Ці збірники мали прикладний характер і галузево-тематичну спрямованість [110]. У статистично-оглядових довідниках, виданих Українською економічною радою в 1922 р., наведені загальноекономічні показники розвитку народного господарства України в 1921 р. Особливо важливою є інформація про становище кустарів в губерніях і про промисли, якими вони займалися [70]. За матеріалами Всесоюзного міського перепису 1923 р. було упорядковано довідник про кількісну характеристику промислових закладів у містах України [106; 107; 108; 109], а матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., опубліковані в 56 томах, за допомогою статистичних таблиць подають ґрунтовну і вичерпну інформацію щодо національного складу населення, соціально-професійних груп, економічної активність міських мешканців тощо. На основі цього перепису було видано чимало періодичних довідників, аналітичних оглядів [94;95;96;97;98;92].

Видання серії “Статистика України” під рубрикою “Статистика праці у промислових закладах” становлять неабияку цінність для вивчення соціально-економічних питань приватного підприємництва у промисловості [115], а саме: про склад робітників промислових закладів за віком і статтю, про їх загальну чисельність в Україні та по кожній губернії, про явку на роботу і зарплату, про участь у діяльності профспілок.

Окремим виданням вийшов довідник про розвиток промисловості та умови праці на підприємствах Харківщини [113]. Також варто відзначити збірник відомостей про працю в промисловості СРСР за 1922 – 1924 рр., зокрема, в УСРР [112]. В 1927 р. вийшли друком статистичні довідники, які відображали діяльність цензових промислових підприємств та розвиток дрібної кустарно-

ремісничої промисловості. Ці питання також висвітлювали різні статдовідники, зокрема, в 1927 р. ЦСУ опублікувало спеціальну добірку за матеріалами обстежень 1925 р. До статистичної обробки потрапило 39 видів промислів, відтак були враховані соціально-господарські типи приватного підприємництва міського та сільського населення [111].

Цензова промисловість досить прискіпливо і детально відслідковувалася статистичними службами ЦСУ. Зокрема, відомості, зібрані органами державної статистики за 1924 – 1925 рр., містили інформацію про кількість підприємств, робітників, службовців, обслуговуючого персоналу у діючих галузях [100]. Основне досягнення статистично-економічного порадника М.І. Шрага і Р.І. Яновського "Промисловість УСРР", написаного за даними ЦСУ, полягає в тому, що в ньому систематизовано цінний матеріал, зібраний на підставі різних джерел та викладений у зручній наочній формі. Необхідно відмітити ще одну рису цієї праці – намагання давати не загальні, середні дані і навіть дані не за групами галузей, а по кожному конкретному виробництву, підприємству. Лише детальне ознайомлення з розвитком окремого заводу, фабрики, копальні і порівняння їх роботи з діяльністю подібних підприємств давало можливість виявити усі недоліки економіки того часу. Для аналізу дрібної і кустарно-ремісничої промисловості в довіднику були подані таблиці на підставі матеріалів обстеження ЦСУ восени 1925 та перепису 1926 рр. [120, с.7].

Матеріали Всесоюзного промислового перепису 1929 р., які хронологічно охоплюють 1928 – 1929 рр., були опубліковані в трьох випусках і охопили проблеми так званої нижчецензової промисловості. Вони допомогають з'ясувати соціально-економічну та виробничу специфіку кустарно-ремісничої промисловості, виявити організаційні форми підприємницької діяльності міського населення [102, 103, 104]. Наприкінці 1920-х рр. становище цензової промисловості, за даними вибіркового обстеження Держплану УСРР, відтворено в спеціальному статвипуску [119]. Другий і третій випуски статистичного видання щодо дрібної промисловості, опубліковані в 1931 та

1932 рр. [105] вирізнялися від попередніх назвами підрозділів. Так, замість визначення “приватні підприємства” вжито поняття “неусуспільнений сектор”, але досить вичерпно подано віковий склад учасників виробництва в кустарно-ремісничій промисловості. Отже, близько десяти довідників статистичних матеріалів, якими фактично була охоплена друга половина 1920-х рр., стосувалися переважно системи промислових закладів, зокрема, і приватних.

Статистичні матеріали подають ґрунтовну характеристику розвитку приватного підприємництва у дрібній промисловості в роки НЕПу, без них неможливе вивчення підприємницької діяльності міського населення, але вони не розкривають всієї специфіки діяльності цього складного соціально-економічного інституту. Тому необхідно залучати дані поточної статистики ЦСУ, Наркомфіну, Наркомвнуторгу та інших органів державної влади.

Вагоме місце у виявленні більш повної інформації з питань становлення та розвитку приватного підприємництва у дрібній промисловості періоду НЕПу посідають періодичні видання. Але дуже складно проаналізувати всю періодику, бо лише перелік одних газет сягає понад тисячу найменувань [400]. Преса містила найрізноманітніші за жанром публікації: передові та редакційні статті, публіцистичні виступи партійних і радянських діячів, замітки працівників місцевих партійних і радянських органів. Детальний переказ виступів Г.І. Петровського, Х.Г. Раковського, М.В. Фрунзе та інших керівників перед робітниками і селянами вміщували “Вісті ВУЦВК”, “Коммунист”, “Селянська правда” та ін. [317, с.85]. Газети на своїх сторінках проводили конкурси-огляди на краще селянське господарство, висвітлювали досвід роботи підприємств [317, с.85].

Значна частина економічнх газет, які виходили на Україні, видавалися економрадами – губернськими і уїзними. Перевага таких друкованих органів була в публікації звітів для РПО і УЕН, що активізувало статистику і аналітичну роботу. Недоліком було те, що ці звіти займали більшу частину номеру. Наприклад, з 818 сторінок 235 було зайнято під друкування офіційного

звіту. До таких видань належали: “Хозяйство Донбасу”, “Хозяйство Єкатеринославщини”, “Єдине хозяйство”, “Хозяйство Полтавщини”, “Хозяйство Волині” тощо [264].

Для виявлення організаційно-господарських підвалин формування системи приватного підприємництва незамінними є центральні загальнополітичні та відомчі газети, а також збірники законодавчих актів державних органів влади, фахові часописи.

Упродовж 1920-х рр. виходило видання “Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України”. Це була неперервна серія періодичних видань урядових документів (постанови, декрети, положення, інструкції). Там можна знайти постанови РНК УСРР про відродження дрібної і кустарної промисловості. Так, постанова РНК УСРР від 26 липня 1921 р. “Про кустарну і дрібну промисловість” започаткувала становлення підприємництва в одній з найпоширеніших галузей, а також визначила, власне, соціально-економічний тип приватного промислового закладу, його ознаки [85].

У журналах “Вестник промысловой кооперации”, “Вестник промышленности, торговли и транспорта”, “Хозяйство Украины”, “Планове хозяйство”, “На аграрном фронте”, “Вестник статистики”, “Экономическое обозрение”, “Хозяйство и управление”, “Вестник профдвижения Украины”, “Большевик”, “Більшовик України” друкувалися офіційні документи, авторські статті, поточна інформація, статистичні відомості.

На сторінках журналу “Хозяйство Украины” висвітлювалися основи нової економічної політики, проблеми промисловості, орендних підприємств, кустарно-ремісничих промислів у регіонах, організація промислової кооперації на Україні. Друкувалися постанови, циркуляри, інструкції РНК УСРР та ВРНГ, а також союзних органів державної влади; з’явилися статті вчених, практиків-економістів, керівників державних і кооперативних закладів.

Преса висвітлювала особливості кооперативного руху, його організаційних форм. Основні матеріали про кооперацію зосереджевалися в газетних розділах:

“Економічне життя”, “Кооперація”, “Куток кооперації”. Там містились інформаційні відомості про губернські, повітові, волосні партійні конференції, які розглядали питання вдосконалення роботи кооперації, про постійні наради в повітових партійних комітетах з приводу партійної роботи в кооперативних органах [317, с.84].

На сторінках журналів “Вестник промысловой кооперации” і “Вестник профдвижения Украины” друкували аналітичні огляди стану дрібної промисловості, особливо кустарної. Досить вичерпно відслідковується соціальний аспект діяльності приватного підприємництва. Майже в кожному номері наявні аналітично-оглядові матеріали про соціальні проблеми життєдіяльності найманих робітників на приватних підприємствах, про організацію праці, про страйковий рух тощо.

У матеріалах газети “Экономическая жизнь” (Москва) обов’язково містились відомості про промисловість, а саме: підготовка промислового плану, перспективи розвитку промисловості, завдання кустарної промисловості, кустарні промисли тощо [258]. Офіційні матеріали різних державних органів влади друкували також центральні та республіканські газети: “Правда” (Москва), “Вісті ВУЦВКу” (Харків), “Известия” (Москва). Остання сторінка відводилася, як правило, для розміщення рекламних оголошень, передруку офіційних матеріалів, статистичних даних, для поточної інформації про курс валют та індекс цін. Наприклад, газета “Известия” інформувала про чисельність і прибуток кустарів [260]. Вони, на противагу журнальним матеріалам, вирізнялися розмаїттям інформації, чергуванням фундаментальних статей і дрібних фактологічних повідомлень. Зокрема, газета УЕН УСРР “Украинский экономист”, ВРНГ УСРР “Промышленность и торговля Украины”, ВРНГ СРСР “Торгово-промышленная газета”, Київського губраднаргоспу “Экономический вестник” також вміщували значну кількість соціально-економічних та статистично-господарських інформаційних відомостей. Наприклад, на сторінках “Экономического вестника” обов’язковою колонкою було

повідомлення про промисловість. Там ми знаходимо дані про кустарно-ремісничу і дрібну промисловість, контрольні цифри за галузями, про місцеву промисловість Київщини, з'їзди уповноважених спілки кустарно-промислової кооперації, промплани, орендну політику, промислову кооперацію, проблеми фінансування місцевої промисловості, кредитування кустарної промисловості, учнівство. Ця газета висвітлювала широкий спектр питань щодо приватного підприємництва.

Орган газети "Украинский экономист" друкував авторські та редакційні статті, які стосувалися економічного становища кустарної промисловості на Київщині, Полтавщині, Волині, Поділлі, загальних питань місцевої промисловості, її ролі у формуванні бюджету. На його сторінках друкувалися статті, доповіді, промови керівників союзних і республіканських наркоматів, кооперативно-господарських закладів, виголошених ними на пленумах ЦК ВКП(б), КП(б)У, на сесіях ЦВК та ВУЦВКу, на різних зустрічах і нарадах [245]. Публікація цих промов засвідчувала, з одного боку, ставлення держави до приватника, а з іншого боку – своєрідну дискусію щодо перспектив розвитку приватного підприємництва.

Отже, огляд джерельної бази дослідження засвідчив, що історія розвитку приватного підприємства в галузі дрібної промисловості представлена практично всіма видами джерел (архівні матеріали, законодавчі акти радянського уряду та підзаконні акти, пов'язані з їх тлумаченням, статті та виступи керівників партійних, радянських, державних органів, статистичні збірники, сатистично-економічні порадники). Майже кожний номер фахового видання містив матеріал про діяльність приватних підприємців. Той масштабний обсяг інформації, який зосереджений в журналах і газетах, дозволяє відслідкувати конкретні факти і явища, специфічні тенденції та універсальні закономірності формування й розвитку історичного феномену – соціального інституту приватного підприємництва в роки НЕПу. Вражає частота публікацій постанов, їхня розмаїтість, принциповість та

багатопрофільність. Вони становлять арґументовану, унікальну джерельну базу для вирішення завдань науково-теоретичного дослідження.

Аналіз вітчизняної літератури з історії соціально-економічних відносин у 1920-х рр. засвідчує наявність значної кількості ґрунтовних праць, написаних на основі невідомих архівних джерел, із новими теоретичними підвалинами наукового пізнання. Інше концептуальне бачення суперечливих проблем перехідного періоду відбувалося шляхом подолання догматичних схем, стереотипів, усунення міфів.

Такий масив джерельного матеріалу дає можливість більш детально визначити роль та місце дрібного виробника в умовах нової економічної політики. Однак необхідно визнати той факт, що інститут приватного підприємництва у дрібній промисловості як особливий соціально-економічний устрій життя українського суспільства 1920-х рр. не був предметом комплексного історичного дослідження, проблема інтеграції дрібного власника у радянську систему господарства не порушувалася в історіографії. А тому в сучасній науці не має колективних та індивідуальних праць з історії становлення та розвитку приватного підприємництва у дрібній промисловості періоду НЕПу.

РОЗДІЛ 2
ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

2.1. Ставлення партійно-радянської номенклатури до приватного виробництва

Формування радянської політичної системи розпочалося після жовтневої революції 1917 р. шляхом воєнно-адміністративного насаджування органів влади, усунення економічних відносин, що базувалися на соціальному інституті приватної власності. Політична влада неухильно та активно руйнувала усталені соціально-економічні підвалини суспільного життя.

Радянська держава розпочала свою роботу з ліквідації основних форм приватної промисловості. Декретом ВРНГ 29 листопада 1920 р. було проголошено націоналізацію дрібних підприємств з кількістю робітників більше 5 осіб при наявності механічного двигуна та 10 осіб без нього [140, с.492], а великі промислові підприємства зупинилися. Соціалізація землі фактично знищила поміщицьке землеволодіння та призупинила розвиток фермерських господарств. Націоналізація промисловості та нерухомості позбавила власності не лише організаторів матеріального виробництва, а й усунула від активного життя велику соціальну групу. Воєннокомуністичні методи господарювання загострили внутрішнє становище України, яке на початку 1920-х рр. виявилось вкрай складним. До політики “воєнного комунізму” додалися руйнівні наслідки війни та революції. Більша частина промислових підприємств, залізничний транспорт були зруйновані, шахти Донбасу були затоплені, посівна площа скоротилася на третину, деградувало сільське господарство [46, арк.54-55]. Революційні експерименти в галузі економіки почали загрожувати, з одного боку, соціальним вибухом у суспільстві, а з іншого, існуванню радянської влади.

Навесні 1921 р., коли настирливі спроби втілити в життя виробничі відносини комуністичного типу призвели до цілковитої господарської руїни,

В.І. Ленін “умовив” партію перейти до “мирної” економічної політики, тобто політики, яка визнавала доцільність ринку і товарно-грошових відносин. Політика і була названа новою, однак основоположні принципи більшовицької доктрини суспільно-економічного розвитку залишилися незмінними [356, с.4].

Фактичне відродження та повернення приватної промисловості стало можливим лише з переходом до НЕПу. Легалізація торгівлі і зміцнення грошово-фінансової сфери стимулювали підприємницьку діяльність. Тепер державна партія не заперечувала відновленню економічної активності в країні тими людьми, які були до цього професійно підготовлені. З’явилася так звана “нова буржуазія” – торговці, промисловці, орендарі, брокери, комісіонери тощо, які швидко повинні були вивести країну з економічного хаосу і руйнації [356, с.11].

Аналіз ленінських праць 1921 – 1923 рр. свідчить про широке коло актуальних проблем, якими переймався більшовицький лідер: від економічних до реорганізації всієї системи державного управління. Головними ідеями В.І. Леніна були шляхи соціалістичного переоблаштування всього народного господарства, поступового перетворення дрібноселянської держави в країну з передовою соціалістичною індустрією [382]. Ленінське бачення НЕПу виявилося теоретичною програмою, стратегією на шляху до зміцнення соціалізму. Саме під час розробки та реалізації цієї програми почала формуватись ленінська теорія соціалізму. За місяць до початку роботи X з’їзду партії 8 лютого в ЦК РКП(б) була створена комісія, яка виклала основні завдання НЕПу. X з‘їзд відбувся 8-16 березня 1921 р. в Москві. На ньому було заслухано звіт про політичну діяльність ЦК, контрольної комісії, доповідь про чергові завдання партії в національному питанні, про заміну розверстки натуральним податком, про єдність партії. Ряд проектів, рішень з’їзду (про кооперацію, про поліпшення становища робітників і селян, про єдність партії) були написані особисто В.І. Леніним [329, с.20]. У резолюції “Про заміну розверстки натуральним податком” зазначалося, що продовольство, сировина

могли обмінюватися на продукти фабрично-заводської та кустарної промисловості [66]. Формулюючи для з'їзду проект постанови, членів комісії турбувало інше: дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом, зокрема, легалізації відносин, які продовжували існувати у формі "мішечництва", що переслідувалось владою. Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу народногосподарської продукції, тому, не вдаючись у деталі, В.І. Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок лише коротке формулювання про те, що селяни мають право використовувати залишки своєї продукції "у місцевому господарському обороті" [318].

Політика воєнного комунізму повністю себе вичерпала. Питання про заміну розверстки натуральним податком було політичним питанням. Варто наголосити на тому, що на з'їзді не йшлося про визначення "нова економічна політика", а лише – про "свободу обороту" в місцевому масштабі – "товарний обмін між окремими дрібними господарями", що вело "назад до капіталізму" [130, с.51]. Державі довелося допустити приватну торгівлю і дозволити приватним промисловцям відкрити дрібні підприємства, але боятися цього не потрібно, вважали головні теоретики, деяка свобода товарообороту мала створити господарську зацікавленість у селянства і сприяти загальному підйому виробництва [295, с.28].

Скасування продрозверстки і запровадження натурального податку дало можливість селянам розпоряджатися всіма лишками на свій розсуд, зокрема, обмінювати їх на необхідні для дальшого піднесення його господарства промислові товари. Звичайно, цих товарів тоді було ще дуже мало [267, с.65]. Це означало, що радянська держава, зберігаючи в своїх руках командні важелі, допускала приватну ініціативу, приватне підприємництво як у галузі промисловості (головним чином дрібної і кустарної), так і в галузі торгівлі

(залишаючи за собою монополію зовнішньої торгівлі, а також велику торгівлю у сфері внутрішньої) [267, с.68].

Тактико-стратегічна суть НЕПу на X з'їзді була викладена декларативно. І лише на черговому партійному форумі у березні 1922 р. його суть набула розгорнутої соціально-економічної характеристики. Напередодні XI з'їзду В.І. Ленін порушив питання про суттєвий перегляд тактики нового курсу. Йшлося про посилення регуляторної ролі держави, яка мала стримувати соціальний прорив, коли почали масово виникати заклади приватної промисловості й торгівлі. Зміцнення приватного сектору, на думку багатьох представників партійної еліти і самого В.І. Леніна, з часом призвело б до "буржузного переродження" суспільства [132, с.89]. Для вождя важливим було "використати приватний капіталізм і спрямувати його в русло державного капіталізму" [133]. Весною 1921 р. В.І. Ленін захоплювався ідеєю і практикою застосування "державного капіталізму" та "кооперативного капіталізму" як обмежувачів приватного капіталу, котрі мали забезпечити перехід до соціалізму [134, с.187-222]. Проголошуючи НЕП, він фактично відмовився від воєннокомуністичних методів і принципів управління економікою, а також продемонстрував конструктивне ставлення до приватного підприємництва, створивши умови для його відродження в основних галузях економічного життя суспільства.

Тактику і стратегію НЕПу визначив М.І. Бухарін, який ще у 1921 р. написав для партпрацівників брошуру щодо розв'язання завдань та мети нового економічного курсу [128; 129]. Його концепція відповідала основним ленінським принципам нового курсу. Він викрив недоліки політики "воєнного комунізму", яка не стимулювала виробництво, а була спрямована винятково на реквізицію продукції селянських господарств шляхом продрозкладки. Така політика, на його думку, привела до загальноекономічної кризи, спаду виробництва, занепаду сільського господарства і промисловості. Між селянським господарством і промисловістю постала гостра криза, яка сприяла

загостренню конфлікту між селянами і робітниками. Саме ця обставина найбільше непокоїла, оскільки союз робітничого класу і селян вони вважали головним в політичній доктрині соціалістичного державотворення. Відторгнення сільського господарства від промисловості, поглиблення натурального способу виробництва взагалі загрожувало здійсненню планів більшовиків, які намагалися перетворити сільське господарство в економічну базу індивідуалізації [192, с.146]. Аналізуючи переваги НЕПу, він наголошував на необхідності налагодження зв'язку між сільським господарством та промисловістю.

Вказуючи на загострення політичної та економічної ситуації 1921 р., М.І. Бухарін зазначав, що основна небезпека – руїна, яка загрожує "будівництву комунізму", тому першочерговим завданням було створення "нашої великої соціалізованої промисловості" [331, с.146]. Забезпечити умови для досягнення цієї мети можна було лише шляхом додаткового збільшення кількості продукції всіма засобами, "хоча б ціною тимчасового посилення дрібнобуржуазних і велико буржуазних господарських форм" [124, с.16]. Виходячи з основного завдання – збільшення кількості продукції, пролетаріат йшов на поширення непролетарських форм господарювання для того, щоб зберегти, підкріпити, розвинути форми пролетарського господарства і соціалізовану велику машинну індустрію [136, с.8]. На думку М.І. Бухаріна, посилення дрібнобуржуазного господарства означало виділення на основі товарообміну скупщика, торгового капіталіста, підприємця. Капіталістичний орендатор, концесіонер та ін. будуть точно мати в зростаючій економічно дрібнобуржуазній стихії власну міцну базу [136, с.9-10].

Протягом першого року НЕПу ще продовжувала діяти система продрозкладки, з домінуючою формою адміністративного забезпечення продподаткової кампанії. М.І. Бухарін не приховував того факту, що держава шляхом оподаткування вилучала у товаровиробників половину продукції, а тому серед "кустарної промисловості на селі НЕП ще не прижився" [125, с.9-

14]. Продподаток виявився надто обтяжливим для селян [57]. Ось дані, які ми знаходимо в документальних матеріалах українських емігрантів націоналістичних установ 1921 р., про господарську політику більшовиків на Україні: “Не зважаючи на частковий дозвіл приватної торгівлі, селяни нічого не везуть до міста, і місто, як і раніше, переживає гостру продовольчу кризу. Аби полегшити цю кризу більшовики всі свої головні зусилля направляють нині на те, щоб викачати якнайбільше продуктів із села. З цією метою збільшено продовольчі загони, і все ними або реквізується або береться на обрахунок. Більшість селян утримуються від сівби. “Всерівно відберуть”, – кажуть вони. Крім того, відчувається велика недостача в конях та сільськогосподарських знаряддях” [46, арк.16].

Отже, як і В.І. Ленін, М.І. Бухарін основною перспективою нового курсу вважав відбудову соціалізованої промисловості, що означало “поступову економічну ліквідацію великого приватного господарства” та “економічне підпорядкування дрібного виробника державній промисловості”. Він також наголошував, що НЕП є явищем тимчасовим, тобто тактичним засобом досягнення конкретної мети. “Завершення стратегічної операції” настане тоді, коли держава матиме “велику соціалізовану промисловість” [136, с.9]. М.І. Бухаріну довелося не раз дискутувати з опонентами, захищаючи і водночас розтлумачуючи тактику і стратегію НЕПу. Він переконував, що тепер настав час зміцнення політичної влади шляхом економічної перебудови, що три форми господарської політики – воєнний комунізм, система вільної торгівлі в місцевому обороті і НЕП – сприяли саме цьому. Але деякі лідери більшовицької партії не розуміли переваг НЕПу. Не зважаючи на річний досвід проведення нової економічної політики, в партії не було чіткого уявлення про її характер.

Весною 1926 р. М.І. Бухарін друкує на сторінках журналу “Більшовик” свою статтю, у якій намагається якомога доступніше висвітлити завдання НЕПу. Економічна суть нового курсу, за його словами, полягала в забезпеченні

умов для піднесення продуктивних сил і господарства країни взагалі. Цьому сприяла торгівля, яка пожвавлювала взаємодію промисловості і сільського господарства, стимулювала виробництво [331, с.147]. Саме такий розвиток продуктивних сил потрібний державі, котрий "супроводжувався б зростанням соціалістичних форм і постійним витісненням та послабленням форм капіталістичних, ворожих соціалізму" [125, с.9-14]. У 1928 р., коли почали активно згортати НЕП, М.І. Бухарін висловлює власне бачення перспектив існування ринкової економіки: "Через ринок ми рухаємося до перемоги соціалістичного виробництва і, таким чином, до подолання ринку – такий "закон" нашого розвитку" [121]. Він не погоджувався з думкою Є.О. Преображенського щодо методів соціалістичного нагромадження [123, с.10-12]. Останній вважав, що дія закону соціалістичного нагромадження, де концентруються тенденції руху до соціалізму, означає посилення колективного типу організації людської праці. Посилення дії закону цінності сприяє тенденції до приватно-капіталістичної її організації [138, с.205]. Таким чином, він був переконаний, що боротьба закону соціалістичного нагромадження з законом цінності означає боротьбу за перевагу різних типів організації людської праці – колективної чи приватно-капіталістичної [138, с.207]. Економіст Є.О. Преображенський виділяв споживчу і виробничу кооперацію. Досвід засвідчив, що споживча кооперція може грати і грає важливу роль у справі встановлення беспосереднього зв'язку між дрібним виробництвом і державною промисловістю [138, с.206]. Але він вважав господарства дрібних товаровиробників "колонією пролетарської промисловості", допускаючи можливість відносної "економічної рівноваги", за якої соціалістична система і приватне товарне виробництво будуть співіснувати, проте з часом одна система буде поглинати іншу [123, с.10-12].

Ставлення Л.Д. Троцького до НЕПу було ситуативним, тобто залежним від політичних обставин. Він вважав НЕП використанням робітничою державою методів, прийомів і засобів капіталістичного суспільства чи підходів для

будівництва соціалістичного господарства. Така загальна формула нової економічної політики. “НЕП, – наголошував він, – є визнана урядом в законодавчому порядку арена боротьби між приватним капіталом і нами” [142, с.5]. Ринок він називав “сатаною”, наголошуючи, що головне завдання НЕПу – підштовхнути вгору продуктивні сили країни, ці сили направляти по можливості в русло робітничої держави, на соціалістичний шлях. Тому ринок – це не остання стадія розвитку продуктивних сил, “справжня наша робота починається там, де ці виробничі сили ми направляємо шляхом соціалістичного будівництва” [142, с.6]. Аналізуючи розвиток продуктивних сил в 1923 р., він наголошував на тому, що нова економічна політика своє завдання почала вирішувати серйозно.

Ставлення Л.Д. Троцького до торгового капіталу, дрібної промисловості та кустаря базувалося на ідеологічних принципах класової боротьби. “Ми самі дали їм волю, – писав він, – але якщо не зможемо оволодіти цим процесом, то з них може вирости небезпечний ворог. Необхідно встановити тенденції розвитку великої і дрібної промисловості, якщо наші збитки зменшаться, а промисловість виросте – тоді справа вигорить” [142, с.13]. Якщо б не було кустарів і обміну між ними, то довелося б говорити не про соціалізм і навіть не про звичайний капіталізм, а про розпад і перетворення держави на колонію, “країна би завмерла”. Те, що кустар почав працювати на ринок, було позитивним зрушенням. Кустарні майстерні він називав дуже примітивними, але живими клітинами господарського організму [142, с.49]. Хоча Л.Д. Троцький був проти кустаря, але вважав його тоді необхідним явищем. Він боявся потрапляння кустаря під вплив приватного торгового капіталу, що призвело б до ґрунтовного справжнього російського капіталізму. В перспективі він наголошував на тому, що необхідно буде поступово “вплести кустаря в державну господарську систему” [142, с.50]. Таким чином, у першій половині 1920-х рр. активно велись бесіди і дискусії щодо ролі приватного капіталу в радянському суспільстві, а також розроблялось законодавство, як щодо

встановлення пільг кустарям і ремісникам, так і щодо створення стимулів для кустарно-промислової кооперації. Розроблялись проекти про передачу колективам промислових і підсобних підприємств з метою їх господарського укріплення [10, арк.110]. Вже у перший період після оголошення в декреті Раднаркому від 17 травня 1921 р. були подані керівні вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної промисловості і кустарів сільськогосподарської кооперації. Раднарком підкреслював важливість забезпечення для селян, кустарів і дрібних виробників повної свободи розпорядження товарами, які вони виробляють. Винятком стали лише товари, вироблені з сировини і матеріалів, які надавалися селянам і кустарям державними органами на особливих договірних умовах [267, с.68].

Підсумки перших років НЕПу розглянув XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р., зосередившись на економічних питаннях (роль податкової політики, ставлення партії до дрібнопромислового виробництва) [71]. В резолюції цього з'їзду "Про промисловість" йшлося про те, що державне соціалістичне будівництво "цілком сумісне" з "активною роллю приватного капіталу", але там само наголошувалося на доцільності використання регулятивних функцій "планових органів", які "повинні підкорити собі ринок і тим самим усунути його". Періодничність партійних з'їздів (1921, 1922, 1923 рр.) та принциповість питань, розглянутих на них, свідчила про політичну відповідальність моменту і глибину економічного спаду. 18 січня 1924 р. XIII партконференція РКП(б) обговорювала питання співвідношення між державою та приватним капіталом, яке розгдлядалось на рівні відносин між пролетаріатом та новою буржуазією [61; 62]. Її делегати визнали за необхідні такі дії: зміцнення політичної лінії проти приватного капіталу, підпорядкування його діяльності загальному економічному розвитку, регулювання шляхом податкового впливу. На VIII конференції КП(б)У, що відбулася 12-16 травня 1924 р., висловились за "необхідність витіснення з торгівлі приватного оптовика і посередника" та "відмову від кредитування його діяльності" [66].

IX з'їзд КП(б)У у грудні 1925 р. констатував швидкий розвиток капіталістичних форм господарювання на селі, визнавши за доцільне застосування радикальних економічних засобів впливу, проте не ламаючи "курсу на використання приватного капіталу" [59]. З'їзд не заперечував розвитку концесій та приватного сектору взагалі. Останній розглядався як допоміжний засіб держави задля вирішення конктерних господарсько-економічних проблем радяської держави.

Реалістична позиція більшовиків щодо приватного підприємництва зафіксована в матеріалах політбюро ЦК КП(б)У, у промовах перших осіб партії та держави. Якщо на попередніх з'їздах РКП(б) йшлося про загальні принципи нового економічного курсу і ставлення партії до приватного сектору, то наступні партійні форуми, особливо XIV партконференція (квітень 1925 р.) та XIV з'їзд РКП(б) в грудні 1925 р., торкалися безпосередньо інституту приватного підприємництва [93]. Зокрема, на конференції тривала гостра дискусія стосовно форм соціалістичного нагромадження. Голова РНК СРСР О.І. Риков вважав цілком природнім розвиток на селі дрібнотоварного виробництва та "відносин буржуазного типу". Найважливішим, на його переконання, було виробити чітку політичну лінію щодо "цього буржуазного селянського прошарку" [58].

Позиція українських більшовиків вирізнялася особливою категоричністю та войовничістю по відношенню до приватного сектора. Наприклад, перша Всеукраїнська нарада КП(б)У, яка відбулася 2-4 травня 1921 р., визнала заміну продрозкладки продподатком "поступкою дрібновласницьким інстинктам селянства" [66, с.136]. Але "щоб паралізувати негативні діяння продподатку, – зазначалося в резолюції наради, – не допустити розвитку стихійного приватновласницького процесу товарообміну, перешкодити економічному і політичному посиленню ролі і значення дрібної буржуазії, держава повинна зберегти в своїх руках нагляд, контроль над товарообмінними операціями масового масштабу" [66, с.136]. Шоста конференція КП(б)У, яка проходила в

Харкові 9-13 грудня 1921 р., розглянула тенденції промислового виробництва в умовах НЕПу, виявила специфіку “капіталістичних форм господарства” (держкапіталізм, ринок, конкуренція, оренда). Саме тлумачення капіталізму та орендних відносин, висловлене в резолюції, демонструвало ставлення до приватного підприємництва. Оренда була визнана зручною формою “експлуатації державних підприємств приватними особами”, а сам орендар – агентом держави з використання ресурсів” [66, с.180; 262 с.23].

Дев’ятий Всеукраїнський з’їзд рад (3-10 травня 1925 р.) також підтримав розвиток приватного підприємництва [60]. Голова ВУЦВКу Г.І. Петровський зазначав тоді, що “нашим завданням є не придушення приватного капіталу, а вміле використання його для наших цілей, тим більше, що командні важелі в наших руках” [137, с.159].

З другої половини 1920-х рр. спостерігається активне застосування силових методів впливу. Засідання політбюро ЦК КП(б)У, рішення січневого пленуму (1925 р.) ЦК КП(б)У, матеріали преси свідчать про бурхливе обговорення питання ставлення радянської держави до приватних форм господарювання [47, арк.2]. Приватний сектор все частіше розглядається як допоміжний засіб держави для вирішення конкретних господарсько-економічних проблем. Виникають такі питання: “чи будемо ми тиснути на ринок”, “чи бити приватного заготовувача”... Одна частина партійно-державної номенклатури все більше вступала в боротьбу з приватним капіталом, не сприймаючи приватне підприємництво, негативно ставлячись до “непманської буржуазії”, інша ж навпаки засуджувала адміністартивні методи боротьби, [227], наполягаючи на тому, що приватний капітал “є корисною функцією і в частині заготівель сировини, і в частині продажу, і в частині обслуговування широкої маси населення” [261].

Останній рік НЕПу виявився непростим для приватного капіталу. Фінансово-торгівельні установи держави, їхні контрольно-ревізійні органи, політичні та судово-каральні структури розпочали комбінований похід проти

приватника. Зокрема, 14 березня 1927 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У вже лунали заклики про “боротьбу з приватним капіталом”, підсумовувалися перші наслідки масового закриття приватних млинів та інших підприємств [48, арк.175-176]. Послаблення економічних чинників зумовило активність адміністративно-силових заходів. “Основне те, – наголошував голова Раднаркому УСРР, – що треба приватника гнати з однієї галузі в іншу і не давати йому можливості пускати глибоке коріння і капітально закріплюватися” [49, арк.117].

Секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович вказав на таку закономірність: спад торгівлі і виробництва в приватному секторі пропорційні зростанню питомої ваги державно-кооперативної торгівлі. Прокурор УСРР О.І. Скрипник, голова ДПУ В.А. Балицький, секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев також не заперечували проти “адмінтиску” на приватного торговця [48, арк.205]. Наркомфін М.М. Полоз порівнював приватний капітал з хижаком, а Л.М. Каганович неодноразово наполягав на тому, щоб “не допустити переходу приватним капіталом певних меж” [50, арк.110-111].

Весною 1927 р. політбюро не раз поверталося до економічних показників розвитку приватного сектору, з’ясовуючи його питому вагу в промисловому виробництві і товарообізі. В його рішеннях вже було поставлено завдання повного витіснення з економіки країни приватного сектора, а також ще більшого посилення боротьби з буржуазними впливами в усіх сферах життя [339, с.25]. Тоді саме М.І. Бухарін розпочав все частіше посилатися на В.І. Леніна, вказуючи на його останні статті. На пленумі ЦК і ЦК ВКП(б) 18 квітня 1929 р. відбулася гостра дискусія між М.І. Бухаріним і Й.В. Сталіним. Вона стосувалась проблем нееквівалентності у взаєминах між промисловістю і сільським господарством, коли селяни здавали продукцію власних господарств за цінами набагато нижчими від вартості промислових виробів. Й.В. Сталін назвав цю дивну диспропорцію над податком “даниною”. Виступ М.І. Бухаріна проти Й.В. Сталіна був досить критичним. Він вважав застосування

надзвичайних заходів шкідливим, що призведе до згортання НЕПу, але погодився з його думкою, що НЕП – це політика пролетарської диктатури на подолання капіталістичних елементів та побудова соціалістичного господарства, а також з тим, що НЕП є неминучою фазою соціалістичної революції в усіх країнах [331, с.148]. Але М.І. Бухарін зауважив, що ця фаза ще не завершилась. Він наголошував, що ринок є і буде, але знову погодився з реплікою Й.В. Сталіна про подолання капіталістичних елементів у процесі розвитку товарообігу [127].

Останньою спробою, до якої вдався М.І. Бухарін, аби захистити принципи НЕПу, був його виступ на траурному засіданні у зв'язку з п'ятими роковинами смерті В.І. Леніна. Свою промову він назвав "Політичним заповітом Леніна", аби нагадати палким прихильникам воєнно-економічних методів господарювання про застереження вождя та його поради [126, с.93-101].

Отже, НЕП, стратегічні плани якої багато хто з більшовиків спочатку не збагнув, була своєрідним компромісом з дрібнотоварним виробником. Вона сприяла соціально-економічній стабілізації суспільства, створювала умови для перегрупування сил, а головне – забезпечувала економічні підвалини для чергового економічного експерименту. В.І. Ленін, проголосивши НЕП, не поступився планом, а навпаки вказав на шляхи зміцнення економічних підвалин політичної влади. З метою відродження промисловості країни НЕП став на шлях державного капіталізму, який проявився в дрібній, кустарній промисловості, а також у формах оренди, концесій і змішаних товариств. Дрібна і кустарна промисловість, особливо промислова кооперація, не лише допускалася до існування, а й мала особливу прихильність з боку радянської держави. Необхідно однак констатувати, що втілення в життя окреслених директив у сфері безпосередньої господарської діяльності радянських органів, проведення відповідних декретів реалізовулось повільними темпами. Ця складна ситуація загострилося у зв'язку з продовольчою кризою, яка спричинила різке погіршення в цілому ряду галузей господарства, навіть

порівняно з 1920 р. Партійні, радянські органи і спілки повинні були вживати найрішучіші заходи для виходу із цієї ситуації. Необхідно також зазначити, що підтримка кустаря визначалась також більш успішною боротьбою з безробіттям і збільшенням оплати праці залежно від зростання виробництва. Все це вказувало на те, що кустарна промисловість мала бути в більшій мірі втягнута в загальне промислове будівництво країни і тісно зв'язана з державною промисловістю. Однак серед керівників більшовицької партії не було єдиної думки щодо шляхів виходу з кризи: одні виступали за посилення адміністративних, репресивних заходів, інші – за повернення до демократичних засад. Приватна промисловість могла існувати лише до того часу, поки радянська влада находила її існування сумісним з великою і середньою промисловістю. Держава чітко окреслила межі, в яких приватний капітал міг бути допущений до промисловості. Роль приватної промисловості в загальній системі державного капіталізму – побічна, службова: її призначення полягало у збільшенні виробництва всередині країни.

Таким чином, нова економічна політика була розгорнутою системою співіснування державного і приватного секторів, при диктатурі пролетаріату, спрямована на те, щоб в їх боротьбі сприяти перемозі державної промисловості, яка була основою соціалістичної господарської системи.

2.2. Формування правової бази приватного підприємництва

Згідно з Конституцією, затвердженою на II Всесоюзному з'їзді Рад, 31 січня 1924 р. питання формування основ і загального плану народного господарства належало до повноважень союзного уряду. Найвищим органом влади СРСР вважався Всесоюзний з'їзд Рад, хоча всі питання вирішували партійні органи. П'ять наркоматів були загальносоюзними і п'ять – об'єднаними (Вища рада народного господарства, продовольства, праці, фінансів і робітничо-селянської інспекції). Загальносоюзні наркомати діяли у союзних республіках через інститути спеціальних уповноважених. Рада праці та оборони (РПО) повинна була бути загальним керівним органом економічної політики, який встановлював через Держплан єдиний господарський узгоджений план економічних комісаріатів, а також спостерігати за виконанням завдань як в цілому, так і в усіх його напрямах [1, арк.38-40].

Вища рада народного господарства (ВРНГ) була органом (на правах комісаріату), який мав впроваджувати в певному порядку затверджені РПО плани і загальні господарські директиви в галузі промисловості. У процесі втілення в життя виробничих завдань РПО всі органи управління промисловістю несли чітку персональну відповідальність за раціональну реалізацію господарських планів [1, арк.38-40]. ВРНГ, яка була створена ще 5 грудня 1917 р., керувала роботою галузей народного господарства, мала цілу низку виробничих відділів і секцій. Тоді для управління окремими галузями були організовані главки і центри. На зразок ВРНГ з'явились місцеві органи – обласні Губради народного господарства [140, с.94]. Якщо під час "воєнного комунізму" промислові підприємства підпорядковувалися главкам, то з переходом до НЕПу вони об'єднувалися у трести за галузевим, територіальним або змішаним принципами. В роки НЕПу держава через ВРНГ і його місцеві органи мала сконцентрувати у своєму безпосередньому управлінні окремі галузі виробництва і визначену кількість великих або взаємодоповнюючих одне

одного підприємств [1, арк.38-40]. 12 листопада 1923 р. ЦВК СРСР здійснила реорганізацію структури ВРНГ, яка мала такий вигляд: президія, управління справами, головне економічне управління, центральне управління державною промисловістю, головне Управління військовою промисловістю, науково-технічний відділ. Остаточна схема організації ВРНГ виглядала так: президія ВРНГ, в середині Наркомату – оперативні органи управління промисловістю, законодавчий орган (ГЕУ) [140, с.286]. За таким же принципом формувалися і ВРНГ Союзних республік, які підпорядковувалися Раднаркому і ВУЦВК, але керувались у своїй діяльності директивами ВРНГ СРСР. На місцях діяли губраднаргоспи, які управляли промисловістю, а також створювалися відділи місцевого господарства, якщо не було губраднаргоспів [140, с.286]. Наприклад, в Харківській губернії губраднаргосп об'єднував 366 підприємств, поділених на 2 групи: 84 трестованих і 282 підприємства орендного типу, який слідкував за тим, щоб ті підприємства, які себе не виправдовували, були вчасно злиті з іншими або зовсім закриті [218]. Отже, організація місцевої промисловості повинна була йти шляхом основного положення: центр здійснював функцію регулювання, управлінські ж функції повинні були надаватися місцевим органам ВДНГ [19, арк.20].

Вже в перші роки переходу до НЕПу радянський уряд вважав необхідним формулювати нові організаційні принципи, на яких базувалася промисловість. Щоб розвивати промисловість, необхідно було збільшити заготівлю сировини, для цього потрібно дати селянству більше промислових товарів, що вимагало розвитку промисловості. У результаті виникало замкнене коло [283, с.33]. Для того, щоб урегулювати ці питання, виникла необхідність у законодавчих актах, які б сприяли становленню і розвитку системи приватного дрібнопромислового підприємництва.

Правові підвалини "вільного обміну, купівлі і продажу сільськогосподарської продукції та фабрично-заводських та кустарних виробів", але "після виконання натурального податку" були закладені 19 квітня 1921 р.

РНК УСРР [83, с.193; 82]. Однак такий натуральний податок мало чим відрізнявся від продрозкладки періоду воєнного комунізму, адже селяни не мали можливості його сплачувати.

Загальні напрями промислової політики були окреслені в постанові ЦК РКП(б) від 14 травня 1921 р. “Господарська політика ВРНГ у зв’язку з продподатком”. Цей документ визначив відновлення великої промисловості, збільшення товарів широкого вжитку як найголовніше завдання економічної політики партії. Для його виконання, а відтак і для задоволення попиту селян на продукцію промислового виробництва, ЦК РКП(б) прагнув об’єднати можливості великої націоналізованої і дрібної промисловості [343, с.122]. X Всеросійська конференція РКП(б), що відбулася в травні цього ж року, наголосила на необхідності перегляду виробничих програм великої промисловості з метою розширення виробництва товарів широкого споживання і селянського ужитку [343, с.123].

Декретом Раднаркому радянської Росії “Про керівні настанови органам влади стосовно дрібної і кустарної промисловості та кустарної сільськогосподарської кооперації” [84; 86] від 17 травня 1921 р. була скасована постанова Президії ВРНГ від 29 листопада 1920 р. про націоналізацію промисловості. Згідно з цим декретом усі підприємства, які не були націоналізовані з 29 листопада 1920 р. по 17 травня 1921 р., але підпадали під наказ, вважалися ненаціоналізованими і встановлення прав власників повинно було відбутися негайно [140, с.208-209]. Разом з тим, цей декрет обмежив права, що надавалися кустарям та дрібним товаровиробникам. Констатуючи необхідність заходів щодо розвитку кустарної і дрібної промисловості, вищий орган державної влади вимагав, аби “при проведенні заходів в жодному випадку не відбувалося послаблення державних підприємств робочою силою, паливом, обладнанням, продовольством та потрібними їм матеріалами”. Таким чином, влада конкретизувала деякі положення декрету, а деякі завуалювала. Однак питання розвитку дрібного підприємництва у галузі виробництва товарів

широкого вжитку держава намагалася вирішити за рахунок самих підприємців [343, с.140].

На IV Всеросійському з'їзді раднаргоспів 14 червня 1921 р. вирішувалися такі питання: перегляд підприємств щодо їх економічного значення (вигідність їх для держави), встановлення галузей виробництва, найбільш потрібних на той час, визначення допустимих і необхідних заходів для розвитку продуктивних сил і місцевого обороту, порядок здачі підприємств в оренду, порядок націоналізації та конфіскації підприємств [20, арк.17-21].

26 липня 1921 р. була видана постанова РНК УСРР "Про дрібну промисловість" [85, с.389], якою запроваджувалася система приватного підприємництва у промисловості. Республіканський уряд фактично поширив в Україні дію декрету ВЦВК та РНК РСФРР "Про кустарну і дрібну промисловість" від 7 липня 1921 р. [85, с.389], у якому декларувались наміри влади вжити необхідних заходів щодо розвитку кустарних промислів та дрібної промисловості. Кожен громадянин одержував право вільно займатися кустарним промислом, засновувати дрібні підприємства, реалізовувати продукцію власного виробництва. Згідно з декретом приватні підприємства були великими – цензовими (з кількістю робітників на них не мнше 16 при наявності двигуна і не менше 30 без нього) та дрібними – нижчецензовими (відповідно до 15 і 29 робітників). Також могли працювати виробники-одинаки – кустарі та ремісники [275, с.85]. 8 серпня 1921 р. РНК УСРР затвердив постанову "Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ". В постанові наголошувалося на необхідності надати кооперативам, товариствам та іноземним організаціям, а також окремим громадянам право оренди державних промислових підприємств з метою їх експлуатації [275, с.84]. Приватизація дрібних підприємств фактично розпочалася з другої половини 1921р. Наказ РНК РСФРР про запровадження НЕПу [1, арк.38-40], підписаний В.І. Леніним 9 серпня 1921 р. та опублікований в усіх періодичних виданнях [240], запропонував основні принципи денаціоналізації промисловості. Держава

залишила за собою найрентабельніші і водночас найбільші підприємства, а дрібні передала в оренду і частково колишнім власникам.

Згідно з наказом Раднаркому 9 серпня 1921 р. було намічено перелаштування промисловості на наступних принципах:

- держава в особі ВРНГ і його місцеві органи сконцентровували в своєму управлінні окремі галузі виробництва і певну кількість великих або важливих, а також підсобних до них підприємств, які взаємодоповнювали одне одне;
- підприємства, які не увійшли в указані групи, мали бути здані в оренду;
- підприємства, які залишилися не здані в оренду, мали бути закриті [140, с.208-209].

На час зміни економічної політики на Держплан покладалось відповідальне завдання з термінового узгодження інтересів промисловості з сільським господарством, транспортом і т. д. [1, арк.38-40]. Для цього Держплан повинен був здійснити в короткий термін правильний відбір основних життєздатних підприємств і окремих галузей промисловості [1, арк.38-40]. Навіть М.І. Бухарін зазначав, що для економічного зміцнення радянської держави небхідне пожвавлення господарського механізму взаємовідносин між промисловістю і сільським господарством [125,с.9-14], а також обстоювання елементів ринкової економіки [122, с.35-42].

Кустарні дрібнопромислові підприємства, відібрані у власників розпорядженням місцевих органів, без затвердження президії ВРНГ мали бути повернені їх власникам за їх проханням згідно з постановою Губернської економічної ради. Окремі кооперативи і приватні власники дрібнопромислових підприємств з кількістю робітників до 20 осіб могли просити у президіуму ВРНГ про звільнення їх підприємств від проведеної націоналізації. Якщо держава недостатньо використовувала націоналізоване підприємство, то таке підприємство без проблем поверталося колишньому власнику. Якщо ж на підприємство були затрачені кошти держави на ремонт або дообладнання, то

відшкодувати державні витрати повинен був власник при встановленні його прав на підприємство [90, с.21]. Також державні підприємства могли бути передані кооперативам, товариствам та іншим об'єднанням, а також окремим громадянам на правах оренди. Варто зазначити, що при виборі власника підприємства перевага надавалася кооперативам [90, с.21].

27 жовтня 1921 р. вийшов декрет, який констатував, що всі підприємства зняті з усіх видів державного постачання, вільно можуть розпоряджатися всією своєю продукцією за ринковими цінами. Розпорядчі органи державної влади не мали права вимагати від цих підприємств безгрошового відпуску готових виробів, сировини, пального. З цього часу увійшов принцип оплати всіх послуг і товарів [140, с.21-22, 282].

На Всеукраїнській конференції КП(б)У 10 грудня 1921 р. наголошувалося, що "дрібну й частину середньої промисловості потрібно звільнити від безпосереднього державного управління і віддати тим новим силам, які до цього часу не були залучені до нашого державного будівництва". Отже, було встановлено денаціоналізацію підприємств до 20 робітників, навіть якщо такі підприємства були націоналізованими [140, с.208-209]. Також постало питання про експлуатацію "бездіяльних і слабодіяльних" підприємств, що не потрапили до державної "виробничої програми". 14 квітня 1922 р. Українська Економічна Рада (УЕР) ухвалила постанову, яка дозволяла оренду державних установ. Приватні особи та різноманітні заклади отримали можливість взяти в оренду малоефективні падприємства, які не увійши до виробничої програми держави. Однак інструкція ВРНГ УСРР до цієї постанови була опублікована лише 12 листопада 1923 р. Пізніше, 29 серпня 1922 р., вийшло положення Раднаркому "Про здачу в оренду державних промислових підприємств", яке регулювало порядок оренди. Постанова вимагала складання опису усього того, що входить до складу підприємства, – землі, будівель, споруд, обладнання, підсобних приміщень тощо. Документ визначав також орган, який мав здійснювати передачу підприємства орендарю, – відомчу комісію.

Обумовлювалися терміни передачі підприємства орендарю та введення його в експлуатацію, міра відповідальності орендаря за використання, псування або втрату обладнання. Кількість підприємств, які здавалися державою в оренду, постійно збільшувалася. Лише у 1922 р. ВУЦВК дозволив здавати в оренду торфовища та підприємства борошномельної промисловості [343, с.145]. Наприклад, 22 грудня 1922 р. на основі наказу №298 вібдулося прийняття Переяславського уїзду Київською губернією. В Переяславі було виявлену бездіяльну механічну майстерню з великою кількістю обладнання [52, арк. 7].

6 червня 1923 р. видана постанова ВУЦВК "Про встановлення прав на промислові підприємства" [87], якою юридично і фактично узаконювалося право власності приватних осіб на їхні колишні заклади [63]. Не підлягали приватизації лише підприємства споживчої кооперації.

16 жовтня 1923 р. відбулося засідання виробничої секції Укрдержплану, яка видала постанову про порядок продажу промислових підприємств ВРНГ УСРР місцевого значення. Відповідно до цієї постанови продаж дрібних промислових підприємств і їх майна, яке складалося з предметів обладнання й інвентаря, було вимогою раціональної економічної політики держави, але, беручи до уваги, що чинне законодавство не допускало продажу націоналізованих підприємств будь-якого розміру, денаціоналізація їх допускалася лише шляхом повернення їх колишнім власникам в порядку, встановленому декретами ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. і від 6 червня 1923 р. [21, арк.5].

12 листопада 1923 р. опублікована інструкція ВРНГ УСРР "Про порядок надання в оренду державних підприємств" [155, с.4-7], згідно з якою орендувати можна всі підприємства, які державні органи визнали за потрібне. Оренда поширювалась на всі підприємства, крім тих, що залишались в державному користуванні. Перевага віддавалася кооперативам, які орендували з метою "збуту продуктів виробництва на вільному ринку". Хоча не виключалась можливість здачі в оренду і приватним особам. Термін оренди становив від 2 до

5 років, а орендні виплати здійснювалися у натуральній формі за рахунок відповідного відсотку продукції. Менше 50% підприємств орендувалося приватними особами, переважно колишніми власниками, решта ж здавалася кооперативам, державним установам, робочим артілям тощо [342, с.65].

ІІІ з'їзд Рад СРСР визнав, що починає підтримувати кустарну і дрібну промисловості. На з'їзді зазначалося, що повинна бути продовжена і поглиблена робота не лише щодо полегшення податкового обкладання, але й у сфері надання кредитів, постачання сировини, напівфабрикатів і матеріалів, збуту кустарних виробів, заохочення трудового кооперування [140, с.496].

Державні органи влади розглядали також скарги підприємців, які масово надходили до ВУЦВК – найвищого законодавчого органу у республіці [339, с.16-29]. Наприклад, мешканець с. Залиманьє Ізюмського округу Харківської губернії написав заяву від 26 вересня 1923 р. щодо маслобійні при млині кустарного типу, яку було націоналізовано: "Останні два роки я постійно, але безуспішно звертався до Харківського Губраднаргоспу щодо денаціоналізації маслобійні, але конкретної відповіді так і не отримав. Підприємство в нинішній час залишене без будь-якого нагляду. Через це обладнання і навіть стіни будівлі обкрадені населенням. Відповідно до п.3. постанови ВУЦВК від 6 червня 1923 р. "Про встановлення прав на промислові підприємства" прошу визнати мою маслобійню, яка знаходиться в одному приміщенні з денаціоналізованим млином і працює від спільної силової установки, також денаціоналізованою, яка підлягає передачі в моє розпорядження" [11, арк.33]. І таких заяв було тисячі. Але уряд завжди знаходив причини для відмови колишнім власникам [15].

Отримати підприємство громадянину УСРР у приватну власність було набагато складніше, ніж в оренду. Наприклад, 15 лютого 1922 р. ВУЦВК видав постанову "Про дрібну та середню промисловість", у якій зазначалося, що всі підприємства з кількістю робітників понад 5 осіб за наявності механічного двигуна та більше 10 без нього переходять до колишніх власників [90]. Закон

передбачав також певні обмеження. Підприємства вважались націоналізованими, якщо їх прийняли за відповідним актом або на них вже діяла відповідна система управління виробництвом (завком), перебували під охороною держави та в оренді. Подібні установи, які мали хоча б одну з перелічених ознак, до 21 липня 1921 р. не підлягали денаціоналізації. Власники приватизованих дрібних майстерень, заводів, млинів повинні були зареєструватися у відділах праці місцевих раднаргоспів до 2 лютого. Незареєстрованому приватному підприємцю заборонялося використовувати найману робочу силу.

22 березня 1923 р. було встановлено 3-місячний термін для подачі заяв про денаціоналізацію [63; 155, с.4-7]. Декрет встановив обов'язкову реєстрацію власниками своїх підприємств, які підпадали під закон про націоналізацію, але фактично не були націоналізованими. "Власники тих промислових підприємств, що підлягали націоналізації, але не націоналізовані й перебувають у володінні зазначених осіб, зобов'язані в 3-місячний термін з дня цієї постанови вчасно подати до ВРНГ заяву про реєстрацію належних їм підприємств, а коли підприємства вже зареєстровані, подати до губраднаргоспів засвідчену копію свідоцтва про реєстрацію. Колишні власники підприємств повинні були подати клопотання до місцевого раднаргоспу упродовж шести місяців". 20 грудня 1923 р. ВРНГ УСРР надіслала циркуляр усіх губраднаргоспів, у якому наголошувалося, що 21 грудня спливає термін подання заяв приватними особами про денаціоналізацію, а відтак до цієї дати заборонялася будь-яка націоналізація підприємств. Націоналізація, як зазначалося в циркулярі, діяла до 24 серпня 1922 р., а тому всі підприємства, які виникали після, "належали особам, що їх заснували" [357].

Не можна не помітити авторитарних тенденцій в управлінні суспільством, які ускладнювали прийняття правильних політичних та економічних рішень. Значна частина партійно-державної номенклатури, зневірившись в ідейно-політичних орієнтирах курсу, стала на шлях корупції, зловживань владою,

бюрократизму, економічної злочинності [316]. Часто невиправдане розширення лав партії, боротьба її керівників за лідерство, їхній "лівокомуністичний" соціально-психологічний настрій і утопічні теоретичні уявлення про соціалізм були фоном, на якому відбувалися обговорення проблем подальшого розвитку країни. Чекаючи "напівавтоматичного" функціонування НЕПу, не займаючись питанням розвитку індивідуальних господарств як постачальників зерна державі та сировини для промисловості, керівництво партії в 1924 – 1925 рр. посилило суперечності, що існували у суспільстві. Їхнє загострення призвело до того, що можливість успішного поглиблення і розвитку НЕПу не була використана.

Введення в життя юридичних положень, зокрема, й визначення підприємств, які залишилися в безпосередньому управлінні державою і які підлягали здачі в оренду чи закриттю, визначення норм постачання й оплати праці здійснювалося при безпосередній участі профспілок. При новому курсі НЕП і організації державної промисловості необхідно було рішуче залучення профспілок, а через їх посередництво – робітників до вирішення питань організації управління на виробництві, організації праці та ін. Робота профспілок повинна була повністю співпадати з новим курсом економічної політики з відновлення й укріплення промисловості [1, арк.38].

Таким чином, організаційно-юридичне оформлення приватних підприємців як соціально-економічного прошарку та професійної групи фактично відбулося протягом 1921 – 1923 рр. Саме тоді були опубліковані основні законодавчі акти щодо розвитку приватного сектору дрібної промисловості. У наступні роки відбувалося удосконалення норм та правил функціонування приватних підприємств, але нормативна база початкового етапу їх становлення зберігалася.

Допустивши ринок всередині, держава тим самим переходила в основному до системи капіталізму. Боротьба двох різних систем – соціалістичної і капіталістичної – з форми змагання переходила в форму звичайної ринкової

конкуренції державно-капіталістичних об'єднань, з тією відмінністю, що одна з них очолена пролетаріатом, інша – капіталом [259, с.1].

10 серпня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР задля обмеження приватного підприємництва видала постанову "Про ліквідацію справ щодо денаціоналізації дрібних і середніх промислових підприємств", яка скасовувала дію всіх попередніх законодавчих актів держави стосовно приватизації [64]. Ця постанова заборонила приймати скарги у справах повернення промислових підприємств їхнім колишнім власникам. Окрвиконкомам надавалося право "з власної ініціативи денаціоналізовувати підприємства місцевої промисловості з кількістю робітників до 5 осіб при механічному двигуні та до 10 без механічного двигуна". Ця постанова внесла докорінні зміни у приватизацію і фактично заблокувала її. Вже 14 січня 1927 р. на засіданні ЦК КП(б)У, підсумовуючи перші наслідки масового закриття приватних млинів та інших підприємств, лунали заклики про "боротьбу з приватним капіталом" [48].

Упродовж 1926 – 1927 рр. союзний уряд видав низку постанов, які закладали відповідні організаційно-господарські підвалини функціонування приватного виробника, які все частіше діяли не на його користь. Це була згадана постанова "Про ліквідацію справ щодо денаціоналізації дрібних і середніх промислових підприємств" (постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 10 серпня 1927 р.), а також постанови "Про зміну і доповнення постанови про облік діяльності приватного капіталу" (постанова РНК СРСР від 15 жовтня 1927 р.), "Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію" (постанова РНК СРСР від 3 травня 1927 р.) тощо.

Розглянувши директиви, положення і загалом нормативно-правові акти можна зробити такі висновки: денаціоналізація дрібної промисловості була умовною приватизацією законсервованих фабрик, заводів, млинів, які були конфісковані або реквізовані, однак не потрапили до державного реєстру націоналізованих підприємств. Ключові галузі промисловості підлягали трестуванню, а збиткові та законсервовані підприємства держава передавала в

оренду приватним особам. На правах фактичної власності перебувала лише третина промислових підприємств приватного сектору, решта мала статус орендних. Останні за організацією праці та типом виробництва вважалися приватними, тому що ними володіли фізичні і юридичні особи, хоча де-юре вони належали державному фонду націоналізованих підприємств. Щодо регулювання місцевої промисловості, то централізоване ругулювання охопило лише промисловість окружного масштабу. Стосовно низової промисловості, регулювання здійснювалося лише в формі директив, які не скрізь виконувалися місцевими органами, особливо в питаннях організації промисловості та обліку підприємств. Якщо про державну промисловість все ж таки були деякі відомості і система регулювання, то у відношенні орендної промисловості такі дані в значній мірі відсутні, особливо щодо кустарної і приватної. У цій сфері місцеві органи не проводили систематичних заходів. ВРНГ України, не володіючи необхідною базою на місцях, не мала можливості виконувати функцію регулювання всієї місцевої промисловості. Процеси, які відбувались у недержавній промисловості, часто залишалися поза сферою впливу ВРНГ.

Спочатку уряд лояльно поставився до приватного сектору, виписав відповідну нормативно-правову базу, керував ним. Але, починаючи з другої половини 1920-х рр., відбулося поступове одержавлення місцевої промисловості за рахунок дрібного приватника і кустаря. Цей процес спостерігався головним чином в галузях шкіряної, текстильно-швейної і частково металевої промисловості, в цензовій частині яких найбільша удільна частка належала державній промисловості. Уряд за допомогою репресивно-адміністративних методів запровадив обмеження та фактичне усунення приватника з суспільного життя. Отже, власне, на організаційних принципах та нормативно-правовій базі радянської держави відбувалося формування приватного підприємництва у промисловості. Держава максимально прагнула використовувати дрібнотоварного виробника для формування внутрішнього ринку споживчих товарів.

РОЗДІЛ 3
ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗВИТОК ДРІБНОПРОМИСЛОВОГО ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

3.1. Організація міського дрібнопромислового виробництва

Важливим аспектом нової економічної політики було відновлення довоєнного рівня промислового виробництва, особливо кустарної і дрібної промисловості, яка забезпечувала соціально-господарські умови для промислово-ремісничих занять населення. Констатуючи доцільність залучення приватно-промислового капіталу в усіх галузях виробничих сил країни, необхідно було вжити економічно-політичні заходи, які б сприяли зростанню цього активного сектору народно-господарської діяльності.

Визначивши загальні принципи відновлення великої промисловості і збільшення виробництва товарів широкого вжитку як найголовніше завдання економічної політики партії, радянський уряд продемонстрував небажання більшовиків використовувати масштабні промислові об’єднання як форму, що сприяє нарощуванню виробництва, а прагнув звільнитися від частини непрацюючих націоналізованих підприємств (їх закриття, передача в оренду, концесії, продаж) [343, с.121-148]. Прагнучи відродити велику державну промисловість, держава переймалась лише тими підприємствами, якими вона могла керувати. Решту віддавали в оренду трудовим колективам, приватним особам (останнім – переважно дрібну промисловість) [314]. Для цього було вирішено сконцентрувати всі питання регулювання і сприяння розвитку кустарно-ремісничої промисловості у вищій і місцевих радах народного господарства, а також переглянути законодавчі положення, які регулювали виробничі відносини. Набуття юридичних прав користувачами і власниками здійснювалося шляхом оренди дрібних підприємств і повернення їх колишнім господарям [22, арк.107-108].

У зв’язку з відповідними функціями і компетенціями створених апаратів необхідно було розробити проекти законів і провести через законодавчі органи питання про форми обов’язкового обліку кустарів і ремісників сільських і міських місцевостей, обліку виробництва і збуту продукції. Раді у справах кустарно-ремісничої промисловості було доручено зайнятися з відповідними відомствами розробкою питань про податкові закони для кустарів і ремісників у контексті створення умов для широкого втягування в кооперацію неорганізованої частини кустарно-ремісничої промисловості, а також розробити питання полегшення кредитування для організованої частини кустарно-ремісничої промисловості і збільшення кредитів. Крім того, було вирішено виділити спеціальні фонди промсировини для постачання кустарної промисловості в строгому поєднанні з інтересами відповідних галузей [22, арк.107-108]

Дозволивши розвиток кустарно-ремісничих приватних підприємств [84] Міжвідомча Комісія з вивчення приватного капіталу в доповіді “Основні моменти торгівельної політики у відношенні приватно-господарського капіталу” [22, арк.101] видала резолюцію такого змісту: “Враховуючи усі труднощі, пов’язані з регулюванням приватного капіталу, особливо в умовах товарного голоду, колегія Наркомторгу виступає за необхідність створення таких умов, які забезпечили б перехід приватного капіталу зі сфери торгівлі у сферу виробництва. Остання обставина може бути досягнена: а) при пом’якшенні умов здачі в оренду дрібної промисловості приватним особам; б) при можливості більш повного постачання їх сировиною” [22, арк.101].

Радянська держава мала на меті реконструювати дрібну промисловість. Законодавство 1921 р. було скероване на розвиток приватного підприємництва у рамках контролю з боку держави. З метою підняття продуктивності кустарної і дрібної промисловості постановою ВЦВК і РНК від 17 травня 1921 р. [8, арк.7] кожному громадянину, який досяг 18-річного віку, було дозволено

вільно займатися кустарним промислом і створювати дрібно-промислове підприємство [90, с.45].

Дрібнопромисловим підприємством визнавалося таке, в якому було зайнято не більше 20 робітників, включаючи і тих, що працювали вдома. В кожній галузі промисловості граничні норми дрібнопромислових підприємств встановлювала Президія ВРНГ відповідно до згоди з Центральною радою професійних спілок. Реєстрація цих підприємств відбувалася в місцевих радах народного господарства. Власники таких підприємств мали право повністю самостійно розпоряджатися продуктами свого виробництва, а також купувати матеріали, інструменти і обладнання. Кожний кустар головним чином був господарем, робітником і торговцем одночасно, виготовляючи самотужки різну продукцію, реалізуючи її на ринку. Реквізувати їх вироби і майно можна було лише за рішенням суду або постанови РНК. Постанови про охорону праці, найм і звільнення, тарифні норми, учнівство – обов'язкові для всіх кустарів і дрібних підприємств [90, с.45].

Згідно з постановою ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. всі промислові підприємства з кількістю працюючих більше 5 при наявності механічного двигуна і більше 10 без нього належали колишнім їх власникам, якщо щодо цих підприємств до 21 червня 1921 р. не була проведена фактична націоналізація [90, с.49]. Націоналізація вважалася реалізованою при наявності однієї з наступних умов: якщо підприємство було прийнято органом влади за актом передачі чи іншим рівноцінним документом; якщо було організовано управління підприємством або призначений завідуючий; якщо витрати з ведення чи охорони підприємства в основному відбувались за державні кошти. Такі кустарні і дрібнопромислові підприємства, фактично націоналізовані, не підлягали денаціоналізації: якщо такі підприємства експлуатувалися державою безпосередньо або вже орендувались; якщо урядові органи посилили ці підприємства новим технічним обладнанням і постачанням [90, с.50]. Усі інші підприємства, відібрані у власників розпорядженням місцевих органів влади,

без затвердження УРНГ мали бути повернені колишнім його власникам за їх проханням згідно з постановою Губекономради. За клопотанням кооперативів і колишніх власників Укрраднаргоспу надавалося право звільняти від проведеної націоналізації і більш значущі дрібнопромислові підприємства з кількістю робітників до 20 осіб, якщо ці підприємства не використовувались чи недостатньо використовувались державними органами.

Відповідно до нового законодавства на підприємствах діяли вимоги щодо оформлення продукції: вона обов'язково повинна була мати пломби, тавро, етикетку, ярлик, обкладинку. Товар мав власника, а його приналежність підприємцю визначав відповідний знак. 3 березня 1922 р. РНК УСРР навіть видав спеціальну постанову "Про товарні знаки", згідно з якою на товарі мали бути прізвище власника, місце знаходження підприємства [89].

Під посилений контроль потрапило спільне (разом з учнями, родинами, компаньйонами) виробництво, де використовувалася наймана праця. Залежно від цього встановлювалися й розміри податку та патенту. Патент обирався за видом та категорією промислу, тобто залежно від умов їх праці (наявності механічних двигунів, розміру майстерні) та використання додаткової робочої сили [217]. Залежно від цього дрібний товаровиробник сплачував державі податок. Якщо в майстерні був механічний двигун і використовувалася наймана праця, то кустарю або ремісникy необхідно було до патенту ще виплачувати й промисловий податок, збір у фонд допомоги голодуючим. Державні фінансові органи встановили суму грошового збору з дрібних товаровиробників, який був прямо пропорційний їх прибуткам. Член артілей звільнявся від обов'язкового патентування своєї діяльності, а так звані "квартирники" повинні були його мати [151, с.12-15].

Кустарі, які були зайняті в домашній промисловості (квартирники), не брали у державних органів патенти на виготовлення своїх виробів [337, с.121-127]. Всі ці обставини змушували найбіднішу частину дрібних товаровиробників приховувати від державних органів рід занять і не

реєструвати промисел. Найчастіше це робили кустарі і ремісники, які працювали вдома, як правило, з членами родин. Їх “підпільне” виробництво набуло значного розмаху [337, с.121-127]. У 1922 – 1923 рр. роздача роботи додому і організація фіктивних артілей отримали активне поширення. Особливого розвитку ця система набула в шкіряній, швейній, текстильній галузях [302, с.255].

Таким чином, під час організаційно-юридичного оформлення приватних підприємців як соціально-економічного прошарку та професійної групи були опубліковані основні законодавчі акти: постанова РНК УСРР від 26 липня 1921 р. [85], постанова УЕР при РНК УСРР від 14 квітня 1922 р. [155, с.4-7], інструкція ВРНГ УСРР від 12 листопада 1923 р., постанова РНК УСРР від 2 лютого 1922 р., постанова ВУЦВК [87]. У наступні роки відбувалося удосконалення норм та правил функціонування приватних підприємств, але нормативна база початкового етапу їх становлення зберігалася. Відповідно до цих постанов управління промисловістю в значній мірі децентралізовувалося. Частина її передавалася у ведення місцевих органів народного господарства – губраднаргоспів, а за центром зберігалося лише загальне керівництво [12, арк.46]. Приватна промисловість, зокрема, і дрібна і ремісничо-кустарна, знову набула легального характеру і в певній мірі стала конкурентом державній індустрії [12, арк.46]. Дрібні підприємства не вимагали істотних затрат на сировину, паливо, машини, тому почали швидко розвиватися. Приватизація дрібних фабрик і заводів розпочалася після появи в серпні 1921 р. наказу РНК РСФРР про запровадження НЕПу [244, с.25].

Приватно-орендна форма підприємницької діяльності населення, значну частину якого становили колишні власники дрібних фабрик і заводів, виявилася найпоширенішою в Україні. Перевага оренди полягала в тому, що підприємець для отримання великого прибутку прагнув збільшити продуктивність виробництва. Денаціоналізація дрібної промисловості мала викликати у дрібного підприємця-ремісника бажання поліпшити своє господарство, а

відповідно – збільшити кількість необхідних предметів споживання. Розрахунок уряду був на те, що оренда, по-перше, залучить до справи налагодження виробництва, матеріальні і грошові ресурси, приховані від радянської влади; по-друге, вирішить проблему кадрів, оскільки орендарями стануть люди, які мають дореволюційний підприємницький досвід; по-третє, середні і дрібні підприємства, що переведені на оренду, швидше налагодять виробництво продукції, надзвичайно потрібної на внутрішньому ринку.

Це питання намагалися вирішувати в такій площині, щоб певну кількість дрібних підприємств на відповідних вигідних умовах денаціоналізувати і передати в повну власність приватним особам; другу ж частину залежно від міцності віддавати приватним особам в орендне користування на більш довготривалі терміни. Держава повертала фактично підприємства дрібної промисловості, які мали швидко і без значних витрат забезпечити суспільство необхідними товарами споживання. На принципах і засадах оренди передбачалося виникнення підприємств "приватно-орендного" типу, тобто це була організаційно-господарська форма користувачів, а не власників [87].

Орендні підприємства були державними за формою власності, а за типом виробничих відносин та організацією праці вважалися приватними [359, с.112].

З метою нормативно-правового регулювання видано положення про здачу підприємств в оренду, прийняте на засіданні Економради 22 жовтня 1921 р. [26, арк.6-7]. Згідно з цією постановою при здачі підприємств в оренду основним і незмінним залишався принцип – надати перевагу тій стороні, яка пропонувала виробництво з більш вигідними для держави сировиною і фабрикатами. Завдання ВРНГ – зменшити кількість підприємств шляхом здачі в оренду. Стосовно дрібних підприємств, які належали до категорії "безгосподарських", необхідно було залишити їх якнайменше під опікою держави [26, арк.6-7].

Позагосподарськими підприємствами вважалися підприємства умовних власників, які залишили республіку і переховувалися від радянської влади, які виїхали з території знаходження підприємства і не проявили до 17 травня

1921 р. ознак господарського піклування, підприємства, які в процесі революції були захоплені державними організаціями і знаходилися в їх розпорядженні до 17 травня 1921 р, тобто підприємства, залишені власниками, а також у всіх випадках конфіскації і секвестра відповідними судовими установами чи компетентними адміністративними господарськими органами влади [26, арк.6-7]

В оренді перевага надавалася центральним кооперативним організаціям і їх об'єднанням (промисловим, споживчим і сільським господарствам) [90, с.48]. Приватним особам також надавалося право оренди підприємств, але враховувався фах і стаж роботи прохачів. Класових обмежень держава не встановила, а постанова РНК УСРР "Про реєстрацію підприємств" від 2 лютого 1922 р. вимагала від орендаторів обов'язкової реєстрації їхніх орендних підприємств у відділах праці за їх місцем знаходженням [87].

Списки підприємств формували губраднаргоспи та відповідні галузеві профспілки, подаючи їх на затвердження до губекономради. З протоколу засідання губернської економради м. Кременчуг від 1 жовтня 1921 р. можна дізнатися про скорочення списку підприємств, які залишаються під опікою держави. У цьому протоколі член наради Ф.І. Сербиченко відмітив наявність розпорядження голови Ради праці і оборони щодо перегляду і скорочення списку підприємств, які залишаються на державному постачанні [45, арк.33]. В результаті було запропоновано і вирішено скоротити список підприємтсв, які знаходяться під опікою держави за наступними видами промисловості: поліграфічна, металообробна, шкіряна, лісова, – і здати їх в найкоротший термін в оренду кооперації чи приватним підприємцям [45, арк.33]. Уже з травня 1921 р. почалось повернення під приватне управління і контроль (шляхом здавання в оренду) тих промислових підприємств, які держава вже не могла підтримувати. Місцеві господарські органи отримали право здавати в оренду підприємства, що перебували в їх розпорядженні (третьої категорії) без дозволу вищих інстанцій. Офіційного відповідного декрету не було, але

губернські раднаргоспи поспішали якнайшвидше здавати в оренду будь-якому претенденту на найрізноманітніших умовах. Так почалася денаціоналізація (як сьогодні вже прийнято говорити – роздержавлення або приватизація), яка відбувалася поспішно. “Оренда не означає денаціоналізацію, – вказував на IV з’їзді ради народного господарства (травень 1921 р.) член президії ВРНГ В.П. Мілютін. – Денаціоналізація є відновлення в правах власності. Відновити в правах власності капіталіста, в якого ми взяли фабрики й заводи, у якого сировина пущена в обіг, частина машин перевезена, було неможливо фізично” [91, с.54; 143].

Наприклад, по Київській області на 1924 р. губернсько-адміністративно-територіальна комісія встановила список поселень міського типу в кількості 21-го, в тому числі 6 великих міст: Київ, Біла-Церква, Черкаси, Бердичів, Умань, Сміла. І 15 поселень міського типу: Васильків, Чорнобиль, Сквира, Тараща, Фастів, Липовець, Іллінці, Козятин, Тальне, Злотополь, Канів, Корсунь, Звенигородка, Шпола, Богуслав [53, арк.148-149]. З числа підприємств, які повинні були бути здані в оренду – 1032. На 1925 р. було здано 796 (77,1%). Такий відсоток досить великий. В числі бездіяльних підприємств залишалися цегляні і лісопильні, які очікували відбудови будівельної промисловості [55, арк .98].

На Шостій Всеукраїнській конференції КП(б)У В.Я. Чубар, доповідаючи про промисловість в умовах нової економічної політики, зокрема, щодо оренди, зауважив, що форма оренди найменше відповідала принципам комуністичного виробництва, була найменш вивченою і найбільш небезпечною для господарства. “Якщо ми цю роботу будемо проводити в поверхнево, – підкреслював він, – нам загрожує повний провал з боку дрібної спекуляції і дрібних власників. Центр не має можливості коректувати ті помилки, які роблять на місцях” [263]. Тому голова РНК УСРР вважав, що найбільшу увагу необхідно приділити саме торгівлі і дрібним промисловцям, поставивши над ними державний контроль.

У місті перехід до НЕПу відбувався швидше. У приватні руки передано значну кількість дрібних і частково середніх підприємств. Так, в 1921 р. на території УСРР 5200 дрібних і середніх заводів і фабрик, майстерень були передані орендарям [273, с.24]. Наприкінці 1921 р. в оренді перебувало 6015 промислових підприємств, з них в користуванні приватних осіб знаходилося 1580, в артілях – 256, в кооперації – 544, у державних органів – 82 [73, с.8]. Вони представляли майже всі галузі промисловості, але основна кількість зосереджувалася переважно в борошномельній (млини, крупорушки тощо), які діяли головним чином на правах оренди [359, с.113]. У місцевій промисловості орендні підприємства виробили продукції в 1,7 рази більше, ніж державні. Ефективність орендних підприємств, особливо приватних, перевищувала як корпоративну, так і державну власність [274].

Оренда не поширювалась на підприємства, що не були націоналізованими, а такими вважалися дрібні заводи і фабрики, прийняті до державного реєстру за актом інвентаризації, що перебували під охороною державних органів, де вже існували управлінські структури. Решта підприємств з кількістю робітників понад 5 осіб з механічним двигуном та більше 10 без механічного двигуна, як зазначалося в постанові ВУЦВКу від 15 лютого 1922 р. “Про дрібну і середню промисловість”, належала їхнім колишнім власникам або передавалася у власність іншим особам [88]. Наприклад, на Харківщині підприємств на вересень 1922 р. вже нараховувалось 400, з них 131 здано в оренду, 83 залишилось за ВРНГ і значна частина денаціоналізована. Основний капітал цих підприємств складав 13 ½ млн довоєнних карбованців, оборотних же – 4 млн. Промисловість відроджувалась, мертві підприємства оживали, але дуже повільно [223].

У постанові “Про встановлення прав на промислові підприємства”, якою юридично і фактично узаконювалося право власності приватних осіб на їхні колишні заклади, що відповідали вимогам постанови від 15 лютого 1922 р., зазначалося: “Власниками тих промислових підприємств, що підлягали

націоналізації, але не націоналізовані й перебувають у фактичному володінні зазначених осіб, зобов'язані в 3-х місячний строк подати до ВРНГ заяву про реєстрацію належних їм підприємств, а коли підприємства вже зареєстровані, подати засвідчену копію свідоцтва про реєстрацію" [253 с.6]. Господар повинен був подати заяву до місцевих органів протягом шести місяців. Саме 22 грудня 1923 р. ВРНГ УСРР видав циркуляр №48 про умови й терміни приватизації дрібних і середніх промислових підприємств, у якому зазначалося, що націоналізація тривала фактично до 24 серпня 1922 р., а відтак всі підприємства, які виникли після цієї дати, належали їх засновникам [253, с.6].

Найдовший термін оренди становив згідно з угодою 12 років, але найчастіше – 3-5 років. Відсотково термін оренди поділявся таким чином: 70% підприємств орендувалося від одного до трьох років, 15% від трьох до п'яти, понад п'ять років дуже мало, а решту підприємств використовували не більше року [16, арк.1]. Але взагалі строк оренди залежав від конкретних обставин (галузі промисловості, характеру варобництва), але не менше одного року за чинним законодавством.

Обов'язковими була письмова форма договору і реєстрація його у нотаріуса. Постанова Раднаркому від 29 серпня 1922 р. вимагала також складання опису усього того, що входить до складу підприємства, – землі, будівель, споруд, обладнання, підсобних приміщень тощо. Документ візував також орган, який мав здійснювати передачу підприємства орендарю, – відомча комісія. У постанові обумовлювалися терміни передачі підприємства орендарю та введення його в експлуатацію, міра відповідальності орендаря за використання, псування або втрату обладнання. Кількість підприємств, які здавалися державою в оренду, постійно збільшувалась. Лише у 1922 р. ВУЦВК дозволив здавати в оренду торфовища та підприємства борошномельної промисловості.

Губраднаргоспи уважно розглядали заяви громадян на оренду, вивчаючи не лише їхнє соціальне походження, а також комерційну здатність,

підприємницьку спритність, технічні можливотсті, фінансову калькуляцію, асортимент продукції, господарську обґрунтованість випуску обсягів продукції тощо [248, с.4-6]. Політика партії та уряду стосовно оренди була непослідовною. Зокрема, досить часто змінювався порядок обрахування орендної плати. В грудні 1922 р. було вирішено стягувати орендну плату в золотих карбованцях. Це означало перегляд орендних угод, укладених до грудня 1921 р. [343, с.121-148]. ВРНГ УСРР у звіті за 1925 – 1926 рр. про розвиток промисловості в Україні наголошував на тому, що у зв'язку з переходом до нової адміністративної системи, системи округів, посилилась увага до дрібної промисловості. Цей рік став першим роком діяльності місцевої промисловості при системі округів. ВРНГ відмічав значний прояв ініціативи округами у справі відновлення місцевої дрібної промисловості на Україні [14, арк.7].

У березні 1925 р. ВРНГ УСРР запропонував новий порядок заснування приватних підприємств. Вони поділялися на три групи – дрібні, середні, великі. Заклади першої групи могли створювати приватні фізичні та юридичні особи без дозволу, якщо у них налічувалося не більше 20 робітників. Середню групу становили підприємства з наявністю робітників від 21 до 100 осіб, а тому для її заснування необхідно було щоразу звертатися до окружних органів влади. Великими промисловими закладами були концесії, які передбачали обов'язкову наявність концесійного договору.

Протягом другої половини 1920-х рр. відбувався поділ промислових підприємств на категорії, яких налічувалося 15. Враховуючи соціально-економічні показники підприємств, їх поділяли таким чином: до I-IV належали заклади дрібної, до V-VIII – середньої, до IX категорії і вище – великої промисловості [194, с.127]. Приватних промислових підприємств першої групи (I-IV) налічувалося в 1925 – 1926 рр. 14698, другої (V-VIII) – 1938, третьої – 430, в наступному році відбулось їх скорочення відповідно до груп – на 10,6%, 2,4%, 7,1% від загалу [194, с.127].

У 1926 р. в Київському округзі (без міста Києва), за даними Укрстатбюро, нараховувалося близько 30 тис. осіб, які займалися кустарним промислами. В самому Києві їх було 10-12 тис. осіб, отже, в округзі на 1926 р. діяло 42 тис. кустарів [235]. Щодо організації праці у промислах рішуче переважала форма сімейного підряду за допомогою членів родини, зокрема, дітей і підлітків; одинаків всього в Київському округзі (крім Києва) було в 1926 р. 84%, з двома працівниками – 12%, а найманих працівників – усього 8 на 100 господарств [365]. Така ситуація спостерігалась в промислах трьох видів: чоботарів, кравців і ковалів. Організація виробництва вирізнялася примітивним домашнім господарством. Якщо взяти до уваги лише кустарно-ремісничу групу (без дрібних підприємств), зокрема, млини, молотилки, соломорізки і т.д., які передбачали наявність двигуна, то в цій групі спостерігалася повна відсутність двигунів. Спеціальні приміщення були лише у 15% дворів, отже, працювали в звичайному житловому приміщенні або дворі. Шкіряники на 42% працювали в житлових приміщеннях, стельмахи – на 86%, овчинники – на 87%, гончарі взагалі не мали спеціалізованих приміщень [234].

Таким чином, залучення приватного капіталу в орендній формі було зумовлено необхідністю відновлення продуктивних сил, насамперед основного капіталу великої і місцевої промисловості УСРР. На основі оренди передбачалось також розширити промислову базу всієї республіканської індустрії, пожвавити товарообіг і створити необхідні фонди державних накопичень. Із збільшенням чисельності людей, зайнятих у дрібнотоварному виробництві, держава встановила контроль за їх діяльністю (податки на виробництво, патенти, вибірка їх для індивідуального виробництва). Орендні підприємства були державними за формою власності, а за типом виробничих відносин та організацією праці вважалися приватними. Приватні підприємства дуже швидко виникали і так само швидко зникали, тому орендаря вважали “особою тимчасовою”.

3.2. Кустарно-ремісниче підприємництво міського населення

Кустарна промисловість на Україні відігравала вагому роль в народному господарстві. Вона була одним із найдавніших занять певних соціальних груп суспільства, завжди носила замкнений сімейно-цеховий характер. Це єдина галузь народного господарства, яка не мала завершеної організаційної системи. Десятки і сотні тисяч дрібних майстерень були розпорошені всією територією України.

Для виявлення ознак підприємницької діяльності міського населення важливо виокремити організаційні форми цензової промисловості і нецензової, тобто дрібної чи кустарно-ремісничої. В офіційних статистичних звітах кустарно-ремісничу галузь відносили до категорії нижчецензової промисловості, а підприємців власників чи орендарів дрібних промислових закладів – до цензової. Обидві галузі визначали стан приватного підприємництва, соціальну активність дрібних товаровиробників. Їх протиставляли, вважаючи першу дрібнотоварним, звичайним виробництвом, а другу – суто капіталістичним проявом. Про соціально-економічну роль підприємництва не раз говорилося у пресі та наукових виданнях 1920-х рр.

Кустарно-ремісниче промисловість багатьма дослідниками сприймалася як ремесло і дрібнотоварне виробництво. Їх складно розрізняти, тому що виготовлення ременту для власних потреб господарства і на ринок органи статистики не фіксували. В містах кустарні промисли мали виразні ознаки товарного виробництва.

В офіційних статистичних збірниках, а також в різних господарських звітах державних органів влади визначення “нецензова” зустрічалося досить часто. Якщо цензова промисловість належала до типу фабрично-заводської з використанням певної кількості найманих робітників і наявності механічних двигунів, то дрібна і кустарно-ремісниче галузі базувалася на ручній праці з доволі примітивними знаряддями. Про неї не випадково говорили, що це “кустарна праця”.

Таким чином, у промисловості приватний підприємець переважно був кустарем чи ремісником-одинаком, рідше виступав як власник невеликого промислового закладу – млина чи кузні. Наявність кустаря-одинака як соціального типу дрібного підприємця свідчила, з одного боку, про традиційні форми організації власної справи, які існували в Україні здавна, а з іншого боку – патріархально-сімейний устрій життя великих груп міського населення. Вони становили 87% промислових кустарів, з двома робітниками – 9,6%, з трьома і більше – 3,4% підприємств [19, арк.52].

Українська кустарно-ремісничa галузь, на відміну від російської, була менш пов'язана з великою, а відтак орієнтувалася на сільський ринок. Під "ремеслом" необхідно розуміти дрібну ручну працю, яка виникла разом з зародженням виробничої діяльності людини і яка пройшла декілька певних стадій історичного розвитку в різних формах – домашнього ремесла, ремесла під замовлення і ремесла на ринок. Кустарні ж промисли, які розвивались в XIX ст. у селі, належать до пізнього виду форм ремісничого виробництва [270]. У дореволюційному законодавстві не було відмінності між ними. Під кустарями та ремісниками розуміли тих, хто самостійно займався промисловими видобуванням, виготовленням, обробкою та переробкою виробів для реалізації їх на ринку або передачі замовникам. До складу кустарної промисловості на Україні належали "підприємства" кустарів-одинаків, які виступали на ринку як самостійні товаровиробники; підприємства кустарів, що працювали разом із членами родини. Вони тією чи іншою мірою використовували найману працю й механічні двигуни.

До структури кустарної промисловості як галузі входили кустарні промисли, кооперативні підприємства, школи, де вивчалося професійне мистецтво, практика кустарно-ремісничого учнівства. Такі школи існували на всій території України. Центральні були в Чигирині, Полтаві, Миргороді [27, арк.14-16]. Кустарне виробництво характеризувалось певною специфікою залежно від місцевості. В степовій Україні, де переважало сільське

господарство, промисли кустарів були недостатньо розвинуті. У лісостепу промисли та ремесла були більш поширені. Там виник особливий тип кустарного виробництва – містечковий. Він зростав шляхом скорочення сільськогосподарського виробництва за рахунок кустарного. Село набувало рис торгово-промислового поселення – "містечка" [346, с.67].

Кустарні промисли, як і вся промисловість в цілому, на початок 1920-х рр. була зруйнована. Серед негативних факторів, що призвели до цього, слід відзначити критичний стан транспорту, нестачу сировини та напівфабрикатів, зупинку фабрик, зношеність інвентаря і неможливість його відремонтувати. Але специфіка дрібної промисловості давала можливість певною мірою їх подолати. Не особлива залежність від найманої праці, значні можливості адаптації до умов виробництва, що змінилися, простіша процедура реалізації товарів – усе це сприяло зміцненню кустарно-ремісничої промисловості більше, ніж великої, а також вигідному становищу. Кустарна під впливом цих факторів зменшила свою частку на 30% (порівняно з довоєнним виробництвом), а велика – на 70-75% [25, арк.218].

Варто відзначити те, що значну частину кустарної промисловості було націоналізовано. Згідно з декретом РНК від 27 липня 1918 р. під це підпадали кустарно-ремісничі майстерні, де кількість робітників перевищувала чотири особи, а також ті, де використовувалися механічні двигуни [61, с.134-136]. Лише домашнє кустарне виробництво з ручною працею не підлягало націоналізації [9, арк.142]. Отже, кустарні промисли продовжували існувати, не зважаючи на політику воєнного комунізму, націоналізацію і заборону торгівлі. Значення кустарної промисловості постійно зростало. У населення у зв'язку з незадоволенням виробами великої індустріальної промисловості виникла необхідність забезпечити себе яким-небудь іншим шляхом, зокрема, кустарним способом.

Розробляючи заходи з відбудови важкої націоналізованої промисловості, правляча партія розуміла, що їх втілення вимагає певного часу. Світовий досвід

свідчить, що підприємці дрібної і кустарної промисловості здатні швидше наповнити товарний ринок предметами широкого вжитку. Ці підприємства потребували менше вкладень для свого розвитку, швидше давали прибуток, були ближче до ринку, їх власники краще знали його кон'юнктуру. В Україні дрібна і кустарна промисловість зазнали менших руйнувань в роки Першої світової та громадянської війн, ніж велика промисловість. Як правило, підприємства-майстерні дрібної і кустарної промисловості розташовувалися поблизу джерел сировини, отже, на їх діяльності не позначався стан транспорту [343, с.121-148].

Нова економічна політика радянської влади визначила ту роль, яку мала відігравати дрібна промисловість у господарському житті УСРР. Саме дрібна і кустарна промисловості в умовах складної кризи при наявності потрібних економічних і правових стимулів мали можливість набагато швидше стабілізуватися, ніж фабрично-заводська. При мінімальних затратах вона могла дати державі значну частину необхідних ресурсів для масового споживання.

До революції кустар виготовляв власну продукцію для продажу на ринку, а ремісник – на замовлення. У період НЕПу ця ознака нівелювалася. Ремісник нерідко працював на споживача, виготовляв свої товари і для ринку, а кустар – брав замовлення від покупців. Реєстрація кустарів, яка була проведена в липні 1923 р. в Києві засвідчує склад кустарів та їх заняття. З зареєстрованих 2881 кустарів, які розподілилися за такими галузями, як обробка металів – 284, обробка дерева – 105, хімічне виробництво – 476, харчосмакова промисловість – 239, обробка тваринних продуктів – 592, паперово-поліграфічна – 63 і змішане виробництво – 103, лише харчосмакова і хімічна галузі носили характер кустарних виробництв, так як виробляли продукцію на ринок з сировини кустаря. Всі інші групи представляли переважно ремісники, які працювали на замовлення з сировини замовника. Наприклад, вся група з обробки металів складалася з ремісників – ювелірів, електротехніків,

ливарників, гравірувальників тощо. Паперово-поліграфічна група також в основному складалася з палітурників [165, с.58].

Соціально-економічнимі форми кустарних промислів в Україні 1920-х рр. були представлені:

- у текстильному виробництві: ткацтво, плетіння риболовних сіток, в'язальні мережива, трикотажне виробництво;
- у деревообробному виробництві: меблево-столярні роботи, дерев'яний і різьблений посуд, сані, скрині, лопати, колеса, діжки, плетіння корзин з лози і цілий ряд предметів широкого вжитку;
- у мінералообробному виробництві: гончарний посуд, черепиця, точильні бруски, добування крейди;
- у обробці тваринних продуктів: взуттєва справа, рогові вироби, струнне виробництво, клеєварна справа, щетинне виробництво;
- у металообробному промислі: лопати, відра, підкови, клепки, ліжка;
- у хімічному виробництві: виготовлення смуг для машинодрукувальних машин, копіювальний папір, фарби, вакса, сургуч) [9, арк.143].

В Україні були розвинені художні промисли – вишивання, гаптування, гончарство, виготовлення предметів сировинного вжитку з лози [343, с.121-148].

Розподілялись кустарні промисли територіально. У Харківській губернії найбільш поширеними промислами були виготовлення виробів з лози, а також деревообробне виробництво; значно розвивалося ткацтво і рукоділля. Слабше було представлене гончарне виробництво в Донецькій губернії, виробництво точильного каменю, брусків, а також дрібних металевих виробів; в Олександрівській губернії – ткацтво, рукоділля і ремонт сільськогосподарських машин; в Полтавській губернії – ткацтво, рукоділля, виготовлення рогових виробів, ложок, різних дрібних виробів, меблеве виробництво, гончарне, плетіння з лози, соломоплетіння і єдине на Україні виробництво струн; в Київській губернії переважало гончарне виробництво, популярним було

виготовлення виробів із дерева, широко розвинене ткацтво і рукоділля; в Чернігівській губернії – виготовлення діжок, возів, лопат, ложок й інших дрібних дерев'яних виробів, розвинене також ткацтво, плетіння мотузок і риболовних сіток. У Подільській губернії надзвичайно поширилось деревообробне, текстильне і гончарне виробництво; в Кременчуцькій губернії – ткацтво, рукодільні види робіт. У Нікопольській губернії кустарі займалися меблево-столярним, ковальсько-слюсарними промислами і ткацтвом; в інших губерніях кустарні промисли не представлені так широко [6, арк.73].

Кустарі-одинаки Полтавщини поставляли на внутрішній ринок відра, фарби, чорнило, крем для чобіт, мило туалетне і господарче, зубний порошок, парфуми. Дрібні виробники промисловості Катеринослава, не зважаючи на пріоритетну роль у господарстві великої важкої промисловості, виготовляли необхідні для широкого кола споживачів вироби з металу, дерева, шкіри. Дрібні підприємці Київщини займалися утилізацією металолому, пошиттям кожухів та виготовленням валянків для армії [343, с.74].

Із зростанням частки кустарної промисловості в загальному обсязі виробництва відбулися зміни у співвідношенні промислів. Розвивалися ті з них, що випускали товари, які раніше виготовлялися на підприємствах великої промисловості [22, арк.17]. Головний до 1917 р. кустарно-ремісничий промисел в Україні – ткацький – у 1925 р. посідав за обсягом продукції лише 7 місце, а продукція продовольчих товарів раніше зовсім не була виділена як вид кустарно-ремісничого виробництва, але після голоду 1921 – 1923 рр. стала важливою і основною. Обробка глини і будівельний промисел до 1917 р. відповідно посідали сьоме і п'яте місце, а в середині 1920-х рр. вийшли на перші позиції. Художні промисли – вишивальний і килимовий – у 1925 р. з другого і третього місця переходять на останні місця, а пізніше зовсім зникають як масовий вид кустарно-ремісничої праці. Така ж участь спіткала кравецький, хромовий, тютюновий, мереживний промислів, лозоплетіння [356; 28, арк. 1-2].

Аналіз приватного підприємництва міського населення без з'ясування кількісного складу кустарів, їхньої виробничої діяльності, питомої ваги в загальному обсязі промислової продукції, роду і типу занять буде не повним. У мирний час 2/3 виробленого промисловістю припадало на дрібне виробництво, включаючи міську дрібну і кустарну промисловість [256]. Чисельність кустарів і ремісників збільшилася за рахунок постійно зростаючого безробіття (за станом на 1 жовтня 1921 р. на біржі праці було зареєстровано 20000 безробітних) [38, арк.58]. Кількість дрібних товаровиробників, які займалися основними видами промислів, до 1923 р. швидко досягла довоєнного рівня, а тих, хто обробляв волокно, шкіру й особливо метал, навіть перевищила його.

На початку 1921 р. в Україні було зареєстровано 80481 особу, що займалася кустарним промислом [343, с.121-148; 9, арк.113], з них в деревообробній галузі було зайнято 27578, в текстильній – 40093, в металообробній – 3223, обробки різних мінералів – 7689, переробки продукції тваринництва – 1631, хімічної промисловості – 267 [70]. За іншими даними кількість кустарів на Україні досягала 75 000 [6, арк.16]. За галузям виробництва кустарі розподілялися наступним чином: в текстильному виробництві зайнято 32 892 осіб (44%), деревообробному – 23 180 осіб (30%), обробка мінералів – 4 120 осіб (6%), обробка тваринної продукції – 3 707 (5%), обробка металів – 1 622 осіб (2,4%), інших кустарів – 9 400 осіб (12,6%). Усього 74 923 осіб [6, арк.16].

Виробничі можливості української кустарної промисловості можна представити такими показниками. Протягом місяця кустарями вироблялась така кількість продукції: у деревообробному виробництві: лопат – 28 700 шт., ложок – 80 000, возів, саней – 11 796, коліс – 23 000, хлібних корзин – 130 000, діжок – 81 758, дрібних виробів більше 2 000 000; у текстильному виробництві: мотузок – 31 500 пудів, риболовних сіток – 23 000, тканин – 1 478.000, валянок – 8 000; у мінеральному виробництві: гончарних виробів – 23 000 000, цегляних – 200 000, точил – 10 000; у галузі обробки тваринної продукції: рогових

виробів – 238 000, щіток – 10 000, струн – 10 000; у галузі обробки металів: лопат – 28 000, землеробських зарядь – 4 500, ковальсько-слюсарних виробів – 100 000 [6, арк.16].

За іншими даними, нижчецензова промисловість розподілялася за такими галузями: гірничовидобувна, селікатна, металева, шкіряна, текстильно-швейна, паперова, поліграфічна [19, арк.50]. Наприклад, у складі місцевої поліграфічної промисловості нараховувалося 48 приватних одиниць із загальної кількості 220 діючих в Україні. В довоєнний час поліграфічна промисловість складалася в основному з дрібних підприємств з невеликою кількістю робітників. З усіх цензових поліграфпідприємств більше 50% мали в середньому не більше 20-25 робітників. Після революції значна частина підприємств була ліквідована, а ті підприємства, які збереглися, поповнювалися обладнаннями ліквідованих підприємств, за рахунок чого зростали. У результаті відірваності і розпорошеності поліграфпідприємства втратили органічну цілісність і перетворилися в групу відособлених одиниць [18, арк.1-2]. Головними поліграфоб'єднаннями місцевої промисловості були "Харків-Друк", "Єкатерин-Поліграфоб'єднання", "Київ-Друк" та "Одес-Поліграф" [18,арк.9]. Вартість продукції поліграфічної промисловості, наприклад, за 1924 – 1925 рр. становила 20 949 тис. черв. крб. з яких 37% припадало на місцеву промисловість і 1% – на приватну [18, арк.6]. З метою виконання виробничих завдань місцева поліграфпромисловість вимагала 804 154 черв. крб. на капітальний ремонт підприємств і їх дообладнання. Якщо порівняти з державною промисловістю, то лише один Держвидав вимагав 500 000 крб., "Червоний друк" – 250 тис. крб. тощо. Покриття таких витрат для місцевої промисловості покладалося на промфонд і довгострокові позики. Поліграфічні підприємства були вцілому кустарно-обладнаними. На більшості підприємств було небагато машин, а кількість обладнання носила досить випадковий характер (без будь-якої системи і спеціалізації виробництва) [18, арк.8].

Якщо узагальнити ці відомості, то за кількістю підприємств 1-е місце посідала галузь з пошиття одягу і туалетної продукції – 38,4% загальної кількості, 2-е місце – харчосмак (20,7%), далі металообробна – 20%, текстильна – 7,7%, шкіряна – 3,2%, силікатна – 2,6% [22, арк.13]. За кількістю сили удосконалених двигунів переважала харчосмакова галузь – більше 91%, металообробна – 3,3%, інші галузі жодного помітного місця не посідали. За кількістю найманої робочої сили 1-е місце займала також харчосмакова галузь – 48,7%, 2-е місце – одяг і туалет (19%), 3-є місце – металообробна (12,7%), далі деревообробна – 4,3%, силікатна – 3,9%, шкіряна – 3,5% [22, арк.13].

За 1923 – 1924 рр. українська кустарна промисловість почала дуже швидко відбудовуватись [23, арк.8]. Дані УКС на 1 січня 1922 р. про кількість сільських кустарів свідчать про наявність 263 681 тис. та відомості ЦСУ України на 1 січня 1924 р. – 116 213 тис. господарств і близько 120 тис. міських кустарів та ремісників. Але з різних причин, особливо через бажання кустаря уникнути оподаткування і таким чином виявляти свій промисел, такі дані не можуть вважатись об’єктивними [24, арк.90-92].

За даними ЦСУ на 1924 р. вся орендна і приватна промисловість на Україні мала 1989 промислових підприємств з кількістю робітників 345 773 особи [23, арк.6]. Наприклад, в Київській губернії в оренду було здано 7 цукрових заводів. З цієї кількості заводів три здано в 1922 р. (Сидорівський, ім. Карла-Маркса, Рижавський) і чотири весною 1923 р. (Старинський, Набутовський, Ольховецький і Іванківський). Заводи в основному дотримувалися договірних умов, і виробництво йшло безперервно. Лише на Сидорівському заводі були перерви через нестачу дрів і вапняку. Всього в 1923 – 1924 рр. вони отримали білого цукру 920 596 пудів [197, с.129].

За даними ВРНГ на 1925 р. по Україні приватним особам було здано 2 227 нижчецензових підприємств з 15 999 робітниками і продукцією на суму 61 463 тис. черв. крб. [19, арк.43]. На цей час вже нараховувалося 369 518 тис. закладів

кустарно-ремісничої промисловості з кількістю зайнятих осіб 406 607 тис. і вартістю продукції в 347 млн. крб. [23, арк.6].

Ґрунтуючись на даних ЦСУ, ВРНГ класифікував дрібну промисловість за групами залежно від кількості працівників: із загальної кількості 313 тис. підприємств одинаків нараховувалось 272 870 – 87%, підприємств з 2 робітниками – 30 188 (9,6%); від 3-5 робітників – 8 790 (2,7%); від 6-10 робітників –1 322 (0,4%); від 11-15 – 218 (0,2%); більше 16 осіб – 119 (0,1%). Також ВРНГ в матеріалах з приватного капіталу в промисловості ввів новий критерій для виділення нижчецензової капіталістичної групи, а саме до цієї групи він відніс підприємства з кількістю робітників більше 5 осіб, а також з трьома працівниками при наявності механічного двигуна. Для цієї групи необхідно було встановити типові ознаки, які відокремлювали її від ремесла і кустарництва (наприклад, відсутність найманої робочої сили, відсутність роботи на замовлення, використання власних або орендованих знарядь, визначення мінімального розміру закладу, застосування механічного двигуна). Це дозволяло виявити категорію підприємства. Таким чином, ВРНГ УСРР визначив кількість нижчецензових підприємств – 396 881 при 470 тис. зайнятих осіб [19, арк.44]. Однак до даних обстежень потрібно підходити з певною обережністю. Статистичні джерела свідчать, що в ці роки нижчецензова фабрично-заводська приватна примисловість дала продукцію на 122 810 черв. крб., що склало 14,2% з усієї продукції приватної промисловості. Кількість зайнятих осіб в ній становила 18 401 тис. – 3,7% загальної кількості осіб, зайнятих у приватній промисловості (496 035 осіб). Основний капітал підприємств цієї групи оцінювався ВРНГ на 1 жовтня 1925 р. в 25 761 тис. черв. карб., що складало 15% до всього основного капіталу приватної промисловості (174 604 тис. крб.) і 1,5% до основного капіталу всієї промисловості УСРР (1 732 502 тис. крб.).

Таблиця 3.1.

Категорії дрібної промисловості за кількістю робітників [22, арк.254-255]

Соціально-професійні групи	Кількість виробничих одиниць	%	Загальна кількість зайнятих осіб	%
одинаки	272,817	87,0	272,817	71,9
з двома робітниками	30,188	9,6	60,378	15,8
від 3-5 робітників	8,790	2,7	30,484	8,1
від 6-10 робітників	1,322	0,4	9,608	2,6
від 11-15 робітників	218	0,2	2,752	0,7
Більше 16 робітників	119	0,1	3,601	0,9
Разом	313,454	100%	379,638	100%

В організації праці промислів переважала форма одиночної роботи за допомогою членів родини, зокрема дітей і підлітків. Таке становище було наслідком значної переваги у всіх промислах чоботарів, кравців і ковалів, в яких форми простої співпраці не були необхідними або традиційними. Тому організація виробництва відрізнялася примітивним домашнім характером. Кустарно-ремісничa група промислів без дрібних підприємств, таких як: млини, молотилки, соломорізки, – зовсім не мала механічних двигунів, спеціальних

приміщень, працювали в житловому приміщенні або у дворі. Це стосувалось шкіряників (овчинників, колесників, стельмахів), гончарів тощо.

Надмірна розпорошеність дрібної промисловості на селі представлена достатньо диференційовано: 96,6% всіх підприємств складали одинаки з двома зайнятими особами і 87,7% – усі зайняті особи, які працювали на дрібних підприємствах. Найбільш масштабними серед приватних підприємств дрібної нижчецензової групи були підприємства орендовані. Середня кількість зайнятих осіб в них – 7,3 людини. Продукція дрібної промисловості в містах складала 30% і продукція сільської промисловості – 70% всієї кількості продукції. У сільській промисловості переважали наступні галузі: харчосмакова (80% всієї продукції сільського промислу), шкіряна (8%), одяг і туалет (6%), металообробна (2%), деревообробна (2%), всі інші разом (2%) [22, арк.254-255]. За матеріалами періодичних видань, які базувалися на відомостях окружних статбюро чи окрфінвідділів, кількість кустарів в містах значно поступалася сільським. Так, восени 1925 р. на Полтавщині діяло 102 тис. кустарів, з них лише 17 тис. – у містах [237]. На Чернігівщині міські кустарі становили близько 20% від загалу [219], а в Києві – 10,3 тис. підприємців кустарного промислу, прибуток яких становив 4,5 тис. крб. на кожний заклад в рік [229].

Київська промисловість займала друге місце після Єкатеринослава по Україні. 3/4 Київської промисловості це цукрова, шкіряна, мукомільна, лісова, яка працювала на сільськогосподарській сировині. [51, арк. 126]. Промисловість можна розглядати з двох боків: як галузь господарства де зайнята велика кількість кадрів промислових робітників, з другого, як значна складова сільського господарства адже промисловість в значних розмірах використовує сільськогосподарську сировину. Тому очевидним є те, що ніякий розвиток сільського господарства не можливий без розвитку промисловості [51, арк. 126]. 82% промисловості яка працювала на сільськогосподарській сировині знаходилася в державних руках, 11% - в руках кооперативів, і лише 7% в приватних. [51, арк. 127]. З усієї промисловості 52% - державна трестована, 6%

- державної нетрестованої, 15% кооперативної, 21% приходилося на приватну. Таким чином командна висота в області промисловості залишалася в державних руках і кооперації, а дрібна кустарна і інша промисловість залишалася в руках приватного капіталу. Все виробництво легкого товару головним чином знаходилося в приватних руках. [51, арк.127-128]

Усі кустарні виробництва Київського округу за ознакою присутності машин ділилися на дві досить нерівномірні групи: до першої групи промислів (за участю машин) належало 7 254 підприємства, і до другої, де машини відсутні і домінувала ручна праця, віднесено 16 071 кустарні одиниці. Перше місце серед кустарних промислів з механічним двигуном займали млини, яких в окрузі нараховувалося 3 876 тис. чи 53,5% всіх підприємств першої групи. Далі соломорізки – 1 246 тис. чи 17,3%, молотилки – 1 070 тис. або 14,7%, крупорушки – 532 чи 7,3%, маслобійні – 437 чи 6,0%, вовночесалки – 66 чи 0,9%, сукновальні – 17 чи 0,2% і накінець всі інші промисли з машинними механізмами – 10 або 0,1%. За видом діяльності друга група кустарних промислів складалась з наступних окремих галузей: риболовний промисел – 372 одиниці чи 2,4%, обробка глини – 603 од. (3,8%), обробка металів – 1 988 тис. од. (12,3%), обробка дерева – 3219 од. (20%), обробка харчових продуктів – 215 од. (1,3%), обробка шкіри – 599 од. (3,7%), текстильні промисли – 641 од. (4,0%), пошив одягу та взуття – 7 321 тис. од. (45,6%), будівельне виробництво – 1 035 тис. од. (6,4%). Чистий прибуток кустарної промисловості, що належала до першої групи, складав 811 311 тис. крб. Валовий її оборот – 1 545 136 млн. крб. Цінність продукції визначалась в 18 899 000 млн. крб. Чистий заробіток кустарів другої групи складав 2 952 992 млн. крб; валовий оборот дорівнював 5 490 876 млн. крб. і кількість виробленої ними продукції на ринок оцінено в сумі 8 217 000 млн. крб. [233].

Зазначимо, що на початок 1925 р. промисловість України опинилась в умовах сприятливих перспектив її подальшого розвитку. Врожай 1925 р. давав підставу сподіватися на підвищення загального темпу господарського життя

країни, передусім промисловості. Досить висока врожайність технічних культур забезпечувала потребу промисловості в сільськогосподарській сировині, і значний приріст усієї сільськогосподарської продукції як у рільництві, так і у скотарстві визначав високий рівень попиту села на промислові вироби [69, с.21]. В УСРР питома вага дрібної промисловості була меншою, ніж в інших республіках. За даними Д. Шапіто, дрібна промисловість України давала 30,7% промислової продукції, в той час, коли в Білорусії – 54,6%, а в Сибірі – 56% [343, с.121-148]. Упродовж 1924 – 1927 рр. продукція дрібної кустарно-ремісничої галузі становила пересічно 77% всієї приватної промисловості України [40, арк.9].

Кустарі були одночасно виробниками і торговцями, збуваючи на ринку власну продукцію, але звертаючись також до послуг посередників. Ця категорія підприємців мешкала безпосередньо в містах, а в обмінних операціях відігравала особливу роль. “Капіталіст в кустарній промисловості, – наголошувалося в одному з періодичних видань, – займається не лише кредитуванням, але і постачальницькими, збутовими і посередницькими операціями” [166, с.112-121]. Роль посередника в швейному промислі становила 22% в постачанні сировиною та 19,8% в реалізації готової продукції. Для приватного капіталу в промислах, особливо в постачанні сировиною артілей, його участь була особливо суттєвою. В мебле-столярному виробництві роль посередника визначалась відсотково, як 35,1%, у лісопромислах – 27,5%, в цементно-цегляному – 31,1%, в хлібопекарському – 36,8%, в м’ясному – 46,1%, в кондитерському – 23%. В реалізації продукції артілей приватник посідав 26,2% мебле-столярного виробництва, 33,3% – м’ясного, 39% – кондитерського, 35,2% – хлібопекарського, 39,8% – цементно-цегляного товарообігу [166, с.112-121].

Основним ринком збуту були сільські райони. Зокрема, кустарі продавали на селі 60% власної продукції, приватна цензова і дрібна промисловість збувала там 90% виробів. За 1925 – 1926 рр. українська промисловість внесла в казну

прибутку 7200 тис. крб. [257, с.1]. Прибуток ремісничо-кустарної промисловості можна виявити таким способом. Річний заробіток кустаря в 1913 р. складав 74 крб., а ремісника — 455 крб. Якщо 500 000-ну масу, зайняту в кустарно-ремісничій промисловості осіб, розбити на ремісників і кустарів, виходячи з грубого поділу цієї кількості між селом і містом на 70% і 30% і зарахувати сільських кустарів і міських до ремісників, то отримаємо 350 000 кустарів і 150 000 ремісників. Якщо помножити 350 000 на 74 і 150 000 на 455, то середньорічна зарплата в 1924 – 1925 рр. дорівнювала, відповідно, 25,9 і 28,3 млн. крб. Висновок – 54,2 млн. крб. [22, арк.22-23].

Наприкінці 1920-х рр., у матеріалах Всесоюзного перепису дрібної промисловості знаходимо кількісні показники за її соціально-економічними та організаційними формами. Програмою обстеження передбачалося виявлення основних організаційних форм дрібних промислових підприємств: державного, артільно-кооперативного, ремісничо-дрібнотоварного, індивідуально-домашнього і суто приватно-капіталістичного господарювання. Станом на 1927 – 1928 рр. статистико-економічні показники їхнього розвитку мали таке абсолютне і відсоткове співвідношення:

Таблиця 3.2.

Динаміка соціально-економічних форм дрібної промисловості в Україні 1927 – 1928 рр. [95, с.1]

Організаційно-економічні сектори	Загальна кількість промислових закладів	Кількість робітників	Зокрема, робітників за наймом
Державно-кооперативний абс.	9470	61389	36932
%	1,6	7,9	54,8
Артільний абс.	2859	45226	6105
%	0,5	5,8	9,1
Ремісництво абс.	439239	495982	14908

	%	75,3	63,4	22,1
Дрібнотоварний	абс.	94411	131855	5392
	%	16,2	17,0	8,1
Домашні промисли	абс.	36672	43875	1744
	%	6,3	5,5	2,5
Приватно-капіталістичний	абс.	595	3418	2285
	%	0,1	0,4	3,4
Разом:	абс.	583246	781746	67366
	%	100	100	100

Навіть формальний аналіз даних свідчить про абсолютну перевагу кустарів-підприємців. Усі п’ять організаційних форм дрібної промисловості, крім державно-кооперативної, представляли соціально-економічний феномен приватного підприємництва в роки НЕПу. Артільна і навіть чиста кооперативна промисловість не руйнувала підприємницької ініціативи дрібного виробника, а почасти створювала для нього сприятливі умови шляхом податкових пільг, постачання сировиною. Ремісництво як найбільш примітивна форма приватного сектору визначала його кількісні параметри у сфері дрібної промисловості в Україні. “Домашники”, тобто кустарі, які працювали вдома із сировиною замовника на замовлення державних, кооперативних чи приватних установ, також уособлювали своєрідну соціальну групу самодіяльних підприємств.

Що ж представляв собою кустар? З чого ж складалася його робоча сила? Охарактеризуємо, наприклад, кустаря Київського округу. По-перше, кустарне виробництво мало власну структуру: власне кустар, його члени сім’ї, учні і наймані робітники. По-друге, дві третини кустарів були одинаками, які не використовували працю ні членів родини, ні учнів. Приблизно 23% кустарів залучали до праці членів родини, 8,8% кустарів мали учнів і лише 2,2% – найману робочу силу. Однак все залежало від окремих професій. Наприклад,

один робітник або учень був у кравців на кожні 12 кустарів; у годинникових майстрів – на кожні 11; у чоботарів – на 6; у слюсарів – на 5; у кондитерів – на 3. Зокрема, шапочники взагалі не мали учнів. По три працівники мало лише 18% кустарів. Взагалі робітників і учнів мали ті кустарі, які працювали не на замовлення, а на ринок. Саме на ринок працювало 16,2% кустарів, інші – на замовлення, на магазин або у змішаній формі. На магазин в основному виготовляли продукцію шапочники і кондитери. Тривалість роботи або її відсутність у кустарів зумовлювалася багатьма причинами, однією з яких стала «сезонність» робіт. Така особливість у багатьох галузях промисловості була дуже важливою і відігравала багатоаспектну роль [238, с.3]. Наприклад, взимку, коли завершувалась більшість селянських господарських робіт, селяни-лозов'язальники особливо інтенсивно починали виготовляти і постачати на ринок плетені вироби на будь-який смак. Такий широкий попит, звичайно, відображався на падінні цін на кошики та інші вироби із лози. Так, якщо влітку їх вироби оцінювалися приблизно в 65-70 коп. за кілограм, то взимку – 55-60 коп. [228].

Також варто відмітити, що неорганізований кустар знаходився у складних умовах: недосконаліть кустарного обладнання, іноді відсутність важливих інструментів, закупка сировини і заготовок на приватному ринку сприяло тому, що середній заробіток кустарів був достатньо низьким. І навпаки – артілі кустарів, які працювали на організованому постачанні, давали більш значний виробіток. Житлові умови кустарів були незадовільними. Вони мали на особу 1,5 кв. сажнів площі, з якої значна частина була відведена для майстерні. Найменшу площу мали шапочники, чоботарі і перукарі, найбільшу (2,8 кв. сажнів) – майстри-фотографи. Середній розмір квартири кустаря – 5,1 кв. сажнів при середній кількості членів родини 3-4 особи [238, с.3]. Середня тривалість роботи кустаря розподілялася посезонно: весна – 10,6 тижнів; літо – 8,9 тижнів, осінь – 10,4 тижнів, зима – 9,7 тижнів. Таким чином, безробіття було і у кустарів, яке найменше відчувалося весною. Безперервну роботу

протягом усього року мали лише 62% кустарів. Інші ж дуже часто працювали неповний робочий місяць. Час цілковитої відсутності роботи добре знайомий чоботарям і кравцям. При цьому те, що кустар втрачав у «мертві» тижні, він намагався компенсувати довготривалим робочим днем (по 16 і більше годин).

Згідно зі статистичними даними про економічний розвиток кустарів майже три чверті з них мали середньорічний прибуток до 600 крб. і від 601 до 1000 крб. Разом з тим 8,8% кустарів отримували прибуток нижче 25 крб. на місяць. Найбільший заробіток був у пекарів, найменший – у кравців і чоботарів. Середній прибуток кустаря – 70 крб. на місяць, що відповідало середній зарплаті промислового робітника. Так, в артілі шкіряників кустар заробляв 90-100 крб. на місяць, в артілі «Игла» – 60-80 крб., в артілі шапочників – 90-110 крб., в артілі хіміків – 100-120 крб., в артілі харчосмакової галузі – 75-90 крб. [238, с.3]. Також кустарі розподілялися за податками, які вони сплачували. 1/10 кустарів була повністю звільнена від сплати податків. Основна група платила на рік 21-35 крб., 2,1% кустарів – більше 100 крб. на рік. Усі податки залежали від прибутковості професій, що і підкреслюється цими даними. Так, наприклад, у чоботарів було звільнено від податків 24,7%, а у пекарів – 6%. Квартирна плата також була тягарем для бюджету кустарів. Середня квартплата за сажень складала 1 крб. 62 коп., а комунальні послуги обходилися ще дорожче [238, с.3].

Таким чином, умови виробництва у кустарному середовищі були тісно зв’язані з побутом кустарів, які не могли не відчути на собі всі ті позитивні і негативні сторони матеріального становища виробників. Продукція приватної промисловості в УСРР становила 23-25% її загальної вартості у цій сфері в СРСР. Такі результати зумовлювались як структурою республіканської економіки (висока питома вага харчосмакової, шкіряної, хутрової, в цілому легкої промисловості, де позиції дрібних підприємств і раніше, і в цей період були особливо міцними), так і традиціями економічного розвитку УСРР (високий рівень розвитку кустарно-ремісничої промисловості), менталітетом її

населення. У 1923 – 1927 рр. приватні підприємства за розмірами основного і обігового капіталу, одержаного прибутку, за кількістю зайнятих і тих, хто працював на них, досягли максимуму. Так, згідно з даними звіту вищих партійно-державних органів УСРР основний капітал приватного сектора, який об'єднував приватновласницькі й орендні підприємства фабрично-заводського типу і кустарно-ремісничі підприємства, в 1925/26 господарському році становив десяту частину загальнореспубліканського. Їх сумарний основний капітал досяг 25,2 млн. крб., зокрема, приватний – 21,7 млн. крб. Питома вага приватного сектору у виробництві промислової продукції фабрично-заводського типу становила 24,5%, кустарно-ремісничої – 75%. На 1 грудня 1926 р. в ньому працювало й було зайнято близько 2,5 млн. осіб [387, с.18]. Вони не лише забезпечували себе, але й задовольняли щоденні потреби населення в товарах широкого вжитку.

Національному і соціальному складу кустарів характерні такі показники. Соціальний склад кустарів, особливо одинаків, виявити не можливо, тому що вони, власне, його і представляли. Деяке уявлення про соціальне походження можна скласти на підставі членства кустарів у промартілях. Восени 1927 р. членами промартілей були 12% колишніх селян, 24% – робітників, 49% – типових кустарів, 10,3% – службовців та 4,8% – колишніх торговців і промисловців, які "ховалися" там від податків [32, арк.47]. З 15 видів промислових приватних закладів соціального типу "господарі з наймитами" українці переважали серед рибопромисловців, гончарів, металообробників, будівельників, шкіряників, а в решті інших, що потрапили до переліку 1926 р., належали переважно євреям (лісопромислові, заводовласники, деревообробники, паперово-поліграфічні, текстильні, швейні, шкіряні, харчові, перукарні, пральні, транспортні підприємства). В металообробній галузі українцям-господарям належало 1336, євреям – 1087 підприємств з 2981 діючих, хоч українці володіли 2704 шкіряними заводами, а євреї – 1888 з 5350 наявних підприємств [117, с.56-57]. Національний склад дрібних промисловців

в Україні також належить до малодосліджених проблем економічного життя суспільства 1920-х рр. [359, с.119]. У переписах населення 1923 і 1926 рр. відсутні дані про соціально-національний склад підприємців, але в аналітичних авторських оглядах, у відповідних статматеріалах зустрічаємо інколи визначення "українська міська дрібна буржуазія" [360, с.30-31]. Деякі статдовідники подавали національний склад самодіяльного населення за видом діяльності. Так, серед 381 власника промислових закладів з наймитами, як свідчать матеріали перепису 1926 р., українці становили 24, росіяни – 27, євреї – 299, представники інших національностей – 31 особу [117, с.56]. Обстеження в 1928 р. 323 299 кустарів в 20 округах України виявило такий національний склад: українці становили 12,6%, росіяни – 6,6%, євреї – 76,8, а решта (німці, поляки) 0,84%. Серед членів кустарно-промислових кооперативних товариств євреї також переважали: в Києві вони становили 69%, в Катеринославі – 86%, в Ніжині – 57,2%, в Одесі – 76,3%, в Могилів-Подільському – 87,6% від загальної кількості кооперативних кустарів [29, арк.2, 3, 18-29].

Таким чином, в період НЕПу активно почали розвиватися кустарно-ремісничі промисли. Це єдина галузь народного господарства, яка не мала завершеної організаційної системи. Але саме вони за структурою виробництва посідали важливе місце в суспільстві. Їх особливістю була повна відокремленість та сімейно-господарська ізольованість. Кожний кустар був господарем, робітником і торговцем одночасно, виготовляючи самотужки різну продукцію, реалізуючи її на ринку. Запровадження нової економічної політики забезпечило соціально-господарські умови для розвитку промислово-ремісничих занять населення, відбулося відродження і поширення кустарної промисловості в Україні в 20-х рр. XX ст.

3.3. Соціально-економічна характеристика приватних підприємців

Перехід до НЕПу, який означав перегляд механізмів управління народним господарством, виявився своєрідним засобом подолання не лише економічної кризи, а також воєннокомуністичної доктрини господарювання. Роль нового курсу економічної політики полягала у переорієнтації суспільства від соціального хаосу і напруги до соціальної стабілізації. В партійних органах розпочався інтенсивний пошук нових організаційних форм і способів розвитку промисловості, котрий супроводжувався загальними диспутами на засіданнях політбюро, пленумах і з'їздах більшовицької партії. Економічна криза вимагала максимального використання можливостей недержавних структур для пожвавлення розвитку промисловості та сільського господарства. Не зважаючи на критику приватного підприємництва, яка лунала з боку партії, загальноекономічна ситуація стримувала радикалів-реформаторів в багатьох партійних та господарських органах. Сприяння приватному підприємництву передбачало далекосяжну мету – заспокоїти суспільство після війни та невдалих реформ, вирішити економічні проблеми для відбудови великої промисловості, запевнити соціальні прошарки в серйозності намірів держави стосовно приватного сектору.

Приватно-господарський устрій у промисловості охопив дрібні і середні промислові підприємства, які використовували найману працю і належали окремим громадянам – власникам. Політика НЕПу особливо сприяла розвитку дрібної промисловості, яка на той час відіграла позитивну роль. Насамперед їй належало істотне місце в постачанні ринку споживчими товарами, що в умовах товарного дефіциту було дуже важливим; по-друге, вона допомагала зменшенню рівня безробіття і нарешті надавала допомогу великій державній промисловості. В основному дрібна промисловість виготовляла вироби особистого споживання населенням, такого типу продукція складала 4/5 всіх її виробів [302, с.258].

Необхідно виокремити основні організаційно-господарські форми приватного підприємництва в галузі дрібної промисловості: приватно-власницькі та приватно-орендні (їх можна віднести до типових), а також заклади кустарно-ремісничого промислу, які виявилися масовим явищем. В інших галузях приватне підприємництво не мало широкого розповсюдження [357]. Приватно-орендна промисловість займала проміжну ланку між приватноцензовою і приватною нижчецензовою кустарно-ремісничою промисловістю [30, с.125]. На спільних нарадах представників ВРНГ і Всеукрпромсоюзу розглядалися питання відновлення кустарної промисловості і постачання її необхідною сировиною в 1925 – 1926 рр.

У період НЕПу в кустарно-ремісничій промисловості відбувалися динамічні зміни соціального складу. “Мирна” боротьба двох тенденцій – з одного боку, диференціація, розшарування виробників – процес, що був закономірним і неминучим, оскільки існувала приватна власність на засоби виробництва, ринок і свобода торгівлі; з іншого – радянська влада відкривала дрібним виробникам шлях до кооперування, об’єднання сил у спільній праці, шлях до соціалізму [302, с.259]. Виходячи з конструктивних для кустарної промисловості завдань, законодавець мав урегулювати правове становище виробників – кустарів. Зміна податкового законодавства, наближення їх до робітників у сфері найму житлових приміщень і більш обережний підхід окремих відомств до їх потреб в значній мірі сприяло поліпшенню економічного становища кустарів. Адже виробництво продукції залежало від побутових умов, в яких працювали кустарі [238, с.3].

Адміністративно-географічно кустарно-ремісниче промисловість розподілялась таким чином:

Таблиця 3.3.

Дрібна та кустарно-ремісничa промисловість на території УРСР, динаміка за економічними районами з 1924/25 до 1926/27 р. [120, с.183]

Райони	Кількість закладів	Кількість зайнятих осіб	
	1924/1925 р.		1926/1927
Полісся	68 894	86 521	119 571
Правобережжя	130 002	199 918	238 122
Лівобережжя	119 428	144 583	212 028
Степ	60 877	93 772	134 574
Дніпрянський п-р	20 219	23 600	42 542
Гірничий п-р	10 377	14 291	28 817
Усього по УССР	409 797	522 685	775 654
Зокрема, приватна	404 935	495 884	

Найбільший розвиток вона мала в лісостеповому районі (82% всієї її продукції), далі – в південному приморсько-степовому районі (13%) і була зовсім слабо розвинена в східному районі – гірничому (всього 5%) [120, с.10].

Розглядаючи кустарну дрібну промисловість як підсобну до великодержавної і селянського господарства, держава визначала необхідність створення умов, за яких кустарі і ремісники могли б правильно розвивати власне виробництво і вільно розпоряджатися продуктами своєї праці [1, арк.38-40]. За допомогою кустарних промислів, які були складовою частиною життєдіяльності всього суспільства, відбувалося задоволення потреб населення,

наповнення внутрішнього ринку споживчими товарами [61], вирішувалася гостра для 1920-х рр. проблема безробіття, здійснювалася певним чином лібералізація соціальних відносин.

Характеризучи окремі аспекти розвитку кустарної і дрібної промисловості, потрібно зазначити, що в роботу втягувалося все більше і більше кустарів. Спершу пожвавились міські кустарі, а за ними – сільські. Виробництво сільськогосподарських знарядь праці підвищилось на 125%, продовольчих виробів – на 720%, технічних приладів і обладнання – на 510%, текстилю – на 565%, взуття – 420%, продукції хіміків – 75% [236, с.3]. Тому варто констатувати: перший період НЕПу пішов на користь торговому капіталу, дрібним підприємствам, а також кустарно-ремісничій промисловості.

Приватна промисловість, крім кустарно-ремісничої, найбільшу роль відігравала в харчосмаковій та борошномельній галузях (маслобійні, крупорушки, млини) [242]. Приватний капітал вливався в ті галузі промисловості, в яких капітали оберталися досить інтенсивно, а продукція безпосередньо виходила на широкий ринок споживачів, тому найбільше дія приватного капіталу відчувалась у таких галузях промисловості, як: харчова, шкіряно-взуттєва, швейна, деревообробна тощо [302, с.254].

У період НЕПу значного імпульсу набуло поширення таких видів виробництва, як: кушнірство, пошиття кожухів, взуття та одягу. В південних та центральних регіонах України в кожному селі працювали олійниці, крупорушки, парові, вітряні та водяні млини. Таких підприємницьких одиниць на селі в середині 20-х рр. ХХ ст. налічувалося близько 200 тис. [8, арк.404]. Було дозволено мати малі приватні підприємства, наймати робітників, вільно вести торгівлю, розширилася сфера товарно-грошових відносин. Все це сприяло піднесенню виробництва і рівня життя.

Усі кустарні виробництва за ознакою участі в їх роботі машин або їх відсутності ділилися на дві досить нерівномірні групи. Першу групу серед кустарних промислів із застосуванням механічного двигуна становили млини,

далі – соломорізки, молотилки, крупорушки, маслобійні, вовночесалки, сукновальні тощо. До другої групи, яка базувалася на ручній праці учасників виробництва, належали чоботарі, ткачі, ковалі. Також до цієї групи входили окремі галузі: риболовний промисел, обробка глини, обробка металів, обробка дерева, обробка харчових продуктів, текстильні промисли, пошив одягу і взуття [233].

Необхідно зауважити, що приватник 1920-х рр. діяв в умовах економічного занепаду, політичного, ідеологічного та фінансового тиску держави, а також недосконалої та нестабільної емісії початкового періоду НЕПу, коли кількість грошових знаків в обізі зросла в 23 рази, а товарні ціни – в 90-103 рази [366, с.214]. Запровадження твердої валюти відносно стабілізувало ринок, активізувало кредитно-фінансову систему. Наприклад, селяни не хотіли брати кредит “совзнаками”, а червінці проникали на село дуже повільно [183, с.164]. Вони зосереджувалися переважно у містах, нагромаджуючись у приватних торговців, які купували у такий спосіб іноземну валюту [198, с.273].

Відповідно до резолюції політбюро ЦК КП(б)У в промисловості України можна встановити приблизно три основних періоди руху приватного капіталу. Перший період – від початку НЕПу до весни 1924 р. (грошова реформа) – характеризується стихійним зростанням приватного капіталу і його перевагою на ринку. Другий період – з моменту проведення грошової реформи до весни 1925 р. – відзначається більш енергійним розвитком державного як економічного, так і адміністративного регулювання, що разом призвело до значного послаблення питомої ваги приватного капіталу у промисловості. Третій період – з початку 1925 р. – в основному характеризувався закріпленням економічної позиції, зокрема, в місті, за кооперацією, витісненням засобами економічного регулювання приватного підприємництва. Причому в цей період спостерігалося досить гнучке пристосуванням приватного капіталу до тих умов, які створювала держава [22, арк.1].

Таким чином, державне регулювання приватного підприємництва відбувалося шляхом застосування економічно-фінансових та адміністративних методів впливу, яке мало три фази: адміністративно-господарського сприяння на стадії становлення та відродження (1921 – 1923 рр.), максимального використання потенціалу та соціальних функцій приватного сектору (1924 – 1927 рр.), згортання організаційної структури. Держава, беручи до уваги мізерний відсоток кредитування приватного сектору економіки, не підтримувала її фінансово, але будь-яким чином намагалася підпорядкувати її діяльність державним економічним завданням [357]. Економічна політика держави була спрямована на обмеження приватного капіталу шляхом застосування податкового тиску на приватні підприємства, їх повної денаціоналізації [13, арк.1а].

Націоналізації підлягали великі підприємства, які знаходилися в задовільному стані і були добре обладнані, інші, які мали більш місцеве значення, передавалися державній місцевій промисловості, а промислові підприємства, які працювали на задоволення потреб широких міських мас, – кооперації, певна кількість – у власність кооперативам, частина – в оренду. Всі інші підприємства передавалися приватним особам. Таким чином, приватні особи фактично отримали дрібні підприємства з низьким як технічним, так і якісним рівнем засобів виробництва [13, арк.1а,1б].

Наведені цифрові дані 1927 – 1928 рр. свідчать про те, що значно підсилено порівняно з попередніми роками ріст усуспільненої частини низової мережі артілей (ріст у 1927 – 1928 рр. – 70% проти 64,7% у 1926 – 1927 рр.). Питома вага кооперованих міських кустарів-одинаків, що працювали переважно на дефіцитній сировині, значно зменшилася проти попереднього року: 21,3% у 1927 – 1928 рр. проти 111,6 у 1926 – 1927 рр. [31, арк.3].

У 1925 – 1926 рр. починається поступовий процес обмеження приватно-орендної та приватновласницької промисловості [339, с.24]. Все це підкреслювалося відповідними партійними документами, в яких домінувала

ідея про вичерпання резервів розвитку приватного виробництва [339, с.25]. На початку 1927 р. відбулося згортання приватно-капіталістичної промисловості, особливо цензової, переважно за рахунок тих галузей, які працювали з сільськогосподарською сировиною (млинарство, олійне виробництво) [22, арк.1]. Державний сектор ставав все більшим монополістом у промисловості і торгівлі, витісняючи приватника [283, с.40].

Приватна і концесійна промисловості, які давали у 1923 – 1924 рр. валового продукту на 2 478 млн. крб., у 1925 – 1926 рр. вже починають скорочувати виробництво і довели його до 1 975 млн. крб. Таким чином, як в промисловості, так і в торговельно-посередницькому обороті абсолютне скорочення приватно-капталістичного сектору розпочалося приблизно з 1926 – 1927 рр. [283, с.40].

Наприклад, на одному із засідань Союзпромкоопу були розглянуті заяви 14 кустарно-промислових організацій щодо включення їх об'єднання спілки. Правління задовольнило заяви 11 артілей, таких, як: «Лимпром» (шкіряне і шорне виробництво), «Шкірпраця», «Трудриба» (копчена риба), «Металлкуст» (виробництво ліжкової арматури), «Заготовщик», «Стілець» (виробництво меблів), «Адалер» (пекарня), «Богатирь» (брички и пролети), «Коопхеммило», «Бумтруд» і «Цветкож» [232] .

Щодо приватного капіталу в народному господарстві України у 1927/28 рр. і першому півріччі 1928/29 рр. на початок 1927/28 рр. його загальний стан внаслідок посилення регулятивних заходів держави характеризувався такими процесами: згортання його діяльності у промисловості (головним чином у млинарному й олійному виробництвах), торгівлі (скорочення сітки середнього роздрібу) і на ринку хлібної та іншої заготівлі, зниження нагромаджень, вилучення коштів з легального обігу і переміщення їх частково у валютній цінності і держпозики, частково – у нелегальну сферу, організація "диких" артілей, децентралізовані заготівлі сільськогосподарської сировини, спекуляція золотом, чужоземною валютою, лихварство. В результаті відбулося зниження

питомої ваги приватного капіталу в усіх галузях народного господарства [22, арк.1].

Окремим питанням стояло переміщення приватного капіталу з галузі торгівлі в дрібну і кустарну промисловості. Приватний оптовик на цей час був зайвим і політично не бажаним як елемент, який здатний до “утримання” товару і спекуляції ним. Розвиток же дрібної і кустарної промисловості був на той час одним з найактуальніших завдань [221]. Орендний фонд розділявся на три групи. До першої належали ті підприємства, розвиток і укріплення яких необхідно підтримувати, до другої – ті, які необхідно лише зберігати, а до третьої – ті підприємства, участь в яких приватного капіталу іноді буває навіть шкідливою. За окремими видами промисловості до першої групи орендних підприємств належали металообробні, дрібні і середні млини, дріжджеві, цегляні заводи, до другої – підприємства, які виробляли хімічну і харчову продукцію (окрім млинів товарного типу), до третьої – великі товарні млини і діжкове дублювання шкіри [216].

Надалі передбачалося проводити регулювання орендою місцевої промисловості таким чином, щоб найбільш великі і необхідні державі підприємства поступово виключалися зі складу орендного фонду і переводилися до місцевих трестів [216].

Таким чином, за даними РСІ УРСР протягом 1927/28 рр. і півріччя 1928/29 рр. економічні умови для діяльності приватного підприємництва набагато погіршились на всіх легальних ділянках його діяльності. У сфері промисловості приватний капітал продовжував згортатися ще інтенсивніше, ніж попереднього року. Зокрема, як і в 1926 – 1927 рр. це згортання відбувалося за рахунок приватного капіталу, цензової промисловості, а також в тих галузях, що працювали на основі сільськогосподарської сировини (харчова промисловість, млинарство) [22, арк.4-5]. Питома вага продукції приватно-капіталістичної промисловості в 1927/28 рр. знизилась до 3,1%, за перше півріччя 1928/29 рр. – до 1-2%. Основний капітал знизився за 1927/28 рр. з 29 до

20,3 млн. крб., чистий прибуток і нагромадження – 17,5% [22, арк.1]. Приватний капітал продовжував посилено згортати свою роботу на всіх ділянках господарства. Не зважаючи на те, що одночасно зі згортанням приватно-капіталістичної промисловості відбувався процес новоутворення капіталу з дрібного кустарного виробництва, згортання проходило інтенсивно, тому рівень гуртової продукції приватно-капіталістичної промисловості знизився [22, арк.4-5]. Зазначимо, що процес швидкого скорочення був характерний тільки для приватної цензової промисловості. Нижчецензова промисловість скорочувалася значно повільніше: її підтримував процес новоутворення приватного капіталу з кустарної промисловості [22, арк.4-5].

Отже, основними досягненнями народного господарства в роки НЕПу було зростання промислового виробництва, збільшення ємкості ринку, зниження цін і собівартості, грошова реформа, відновлення і реконструкція народного господарства. Відновлення ринкових відносин сприяло руху пов'язаних елементів господарства, мобілізувало їх. Завдяки НЕПу було ліквідовано розрив господарських зв'язків. Однак саморегулююча ринкова система в 1920-і рр. не могла відродитись негайно. Монопольна система функціонування державно-політичних структур зумовила абсолютну централізацію управління економічним життям суспільства, не зважаючи навіть на його відносну лібералізацію в роки НЕПу. Державні та партійні органи відслідковували основні тенденції розвитку приватного сектору, виявляли його питому вагу, намагаючись використати виробничий потенціал і водночас не допустити монопольного панування приватника-"непмана" на внутрішньому ринку. Власність поміщиків і великих підприємців була ліквідована шляхом націоналізації ще на початку 1920-х рр. Власність так званої "дрібної буржуазії", тобто мільйонів і десятків мільйонів селян, кустарів, ремісників, мала бути ліквідованою іншими засобами [356, с.12]. Використавши можливості дрібної та кустарної промисловості в умовах товарної скрути початку 1920-х рр., держава втрачає до них інтерес [343, с.121-148]. Вже з

1924 р. в усіх галузях великої промисловості, за винятком харчової, розпочався процес згортання виробництва у приватно-капіталістичному секторі. В кам'яновугільній, металургійній і цегляній промисловостях не залишилося жодного приватного підприємства, в машинобудуванні – лише три [361, с.5]. Зокрема, треба відзначити зменшення у складі промисловості продукції питомої ваги дрібної та кустарно-ремісничої промисловості з 24,7% в 1924 – 1925 рр. до 18,5% в 1925 – 1926 рр., та збільшення великої фабрично-заводської промисловості, а в складі останньої збільшення ваги галузей, що виробляють засоби виробництва [69, с.26]. Економічне обмеження приватно-капіталістичних елементів у промисловості УСРР призвело до спаду промислової продукції з 11,7% в 1925 р. до 9% в 1925/26 рр. Приватний капітал знаходив застосування у дрібній промисловості, зокрема, у поліграфічній, шкіряній, хутряній, деревообробній та в інших галузях виробництва. Питома вага приватного капіталу в цензовій промисловості була значно меншою від дрібної. Так, в усій цензовій промисловості України вона знизилася з 11,4% в 1923/24 рр. до 5,8% в 1925/26 рр. Відносно більшу питому вагу приватний сектор мав у харчовій промисловості, він становив 10,9% [335, с.211].

У квітні 1927 р. на харківських ринках припинили свою діяльність 70 приватних підприємств, причому найбільший відсоток закритих підприємтв припадав на торгівлю мануфактурою. Разом з тим існували дрібні сезонні підприємства. Однак тенденція згортання приватного сектору торгівлі лише посилювалася. Частина торговців уникала придбання патентів, решта переходила від торгівлі промтоварів до продажу споживчих продуктів, інші займалися кустарними промислами. Деякі торговці йшли у село [247]. Наприкінці 1920-х рр., коли фактично були зруйновані основні принципи НЕПу, партійні органи ухвалили категоричні рішення про ліквідацію приватної промисловості. 28 лютого 1927 р. А.М. Гінзбург на нараді планових органів ВРНГ республік і областей ознайомив присутніх з п'ятирічним планом розвитку промисловості, розробленим спеціальною урядовою комісією. План

охоплював період з 1927/28 рр. по 1931/32 рр. [254]. Значне поповнення продукції державної промисловості з метою максимального задоволення попиту ринку мало дати зростання продукції кустарної промисловості майже у два рази, а кооперативної промисловості – у 4,3 рази. При цьому дії спрямовані на максимальне кооперування й збільшення продукції містечкової і сільської кустарної промисловості, а також тієї, що вироблялась на бездефіцитній сировині [120, с.329].

Отже, допустивши на першому етапі в деяких вторинних галузях промисловості приватний капітал, радянська держава в міру загального свого економічного зміцнення витісняла його і твердо йшла шляхом створення фундаменту соціалістичної економіки [335, с.211]. Питома вага соціалістичного сектору в продукції великої промисловості СРСР становила в 1926/27 рр. 97,7%, в 1927/28 рр. – 98,6% і в 1928/29 рр. – 99,1%. Відповідно, питома вага приватногосподарського сектору в продукції великої промисловості країни знизилась з 2,3% в 1926/27 рр. до 0,9% в 1928/29 рр. Питома вага соціалістичного сектору в продукції великої промисловості України зросла в 1925/1926 рр. до 94,7%, в 1926/27 рр. – до 97,7%, в 1927/28 рр. – до 99,3% і в 1928/29 рр. – до 99,8%. Відповідно, питома вага приватногосподарського сектору знизилась з 5,3% в 1925/26 рр. до 0,2% в 1928/29 рр. [335, с.268]. Основними економічними причинами згортання приватного підприємництва було різке обмеження, а часом й цілковите припинення постачання приватній промисловості сировини, а приватній торгівлі – товарів; значне підсилення заходів регулятивного характеру щодо цін, тягар податків і високої орендної плати за помешкання, значне обмеження можливостей проведення заготівельних операцій [22, арк.8]. Починаючи з грудня 1927 р., держава вдалася до репресій проти приватника, а економічно-господарський механізм НЕПу завершився в 1929 р. [352, с.407].

Скорочення споживчого ринку позначилося на соціально-економічній ситуації, а разом із хлібозаготівельною кризою 1928 р. призвело до

запровадження карткової системи продовольчого постачання і продрозверстки по-сталінському, тобто до згортання непівського механізму обміну між промисловістю і сільським господарством. За умов форсування адміністративних заходів ставало дедалі важче захищати економічні важелі господарювання. Останнім у легальній діяльності приватних цензових промислових підприємств УРСР став 1929 господарський рік. Ліквідація державою приватних форм господарювання призвела до відчутного погіршення соціально-економічної ситуації наприкінці 1920-х рр., до скорочення ємкості споживчого ринку, до усунення своєрідного господарського устрою. Масове закриття приватних закладів значно загострило економічну ситуацію в Україні. Погіршився асортимент товарів і продовольче забезпечення міського населення. Адже, враховуючи організаційно-господарські показники діяльності приватних підприємств, вони були орієнтовані переважно на матеріальне забезпечення міського і сільського населення і відігравали важливу роль у суспільстві. На жаль, дрібні приватні підприємства не стали впливовою організаційно-економічною системою в умовах конституційного скасування інституту приватної власності і не були здатні впливати на адміністративно-силові заходи держави [67].

Група кустарно-ремісничої промисловості, так само як і приватна промисловість, слабо піддавалася державному регулюванню, а тому сприяла підтримці стихійних елементів народного господарства. Кустарництво і ремесло, не втягнені в кооперативні організації, легко могли перероджуватись в суто капіталістичні форми організації промисловості. За характером, формами організації виробництва і ролі на сировинному ринку кустарно-ремісничa група була досить близькою до приватно-капіталістичної, разом з останньою могла протистояти організованій державній і кооперативній групі радянської промисловості. Отже, кустарна промисловість – це підсобна промислова діяльність землеробського населення у вільний час між сільськогосподарськими роботами, спрямована на виробництво предметів для

збуту на ринок. Невизначеність цього ринку і незнання споживача відрізняло кустаря від ремісника, який працював переважно на замовника. Підсобний характер робіт відокремлював кустарну промисловість від дрібної і домашньої індустрії. Кустарна промисловість України мала дуже тісний зв'язок з сільським господарством, передбачаючи насамперед сільськогосподарську сировину – льон, вовну, шкіру, а вже потім лісові матеріали і місцеві корисні копалини (глину). Українські кустарі обслуговували переважно сільський ринок і в меншій мірі – міський. Грубий холст, санчата, сукно, колеса, візки, взуття, шуби, гончарний посуд – ось найбільш поширені масові вироби кустарної промисловості. Також варто відмітити, що кустарно-ремісничa промисловість поширювалася в тих районах, де була досить розвинена фабрично-заводська індустрія. Статистичні довідники свідчать про те, що розмір приватної промисловості УСРР складав невелику частину всієї української промисловості (10%) з випуску продукції (цензова і нижчецензова), 2,9% – за кількістю зайнятих осіб, 3,1% – за вартістю основного капіталу. Якщо сюди додати кустарно-ремісничу промисловість, то цифри значно зміняться: 41% – випуск продукції до всієї промисловості, 54% – з кількості зайнятих осіб, 10% – з вартості основного капіталу. Це свідчить про те, що на кустарно-ремісничу промисловість припадало три чверті. Із усієї державної промисловості з випуску продукції приватна промисловість складала 1/5, причому цензова група – 1/12. Така обмежена частка приватної капіталістичної промисловості засідчила, що приватний капітал на той час не міг впливати на загальні напрями господарчої діяльності радянської держави і викликати значні відхилення. Виняток становила лише хорчосмакова група, в якій переважно розвивалась приватна промисловість.

РОЗДІЛ 4
ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК НА ПРИВАТНИХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

1.4. Чисельність та організаційна структура профспілок

Непівська економічна лібералізація означала для кожного підприємця можливість потрапити на вільний ринок і купити необхідну продукцію. В той час, коли залежність господарських підприємств від центральних органів стала меншою, ніж раніше, коли підприємства здобули певну самостійність, уряд окреслив своїм завданням переглянути організаційні схеми і практичні завдання у сфері утворення профспілок і їх участі в господарському будівництві, вимагаючи від них певного організаційного перелаштування. Тому питання організації і діяльності профспілок на приватних промислових підприємствах в роки НЕПу стало одним із важливих завдань нашого дисертаційного дослідження. Інші вчені, досліджуючи історію 20-х рр. ХХ ст. в УСРР, також аналізували ці питання. Зокрема, М.М. Олійник у власній монографії, розглядаючи діяльність приватних виробництв України, звернув увагу на створення і удосконалення системи соціального захисту працівників приватних підприємств. Він визначив завдання профспілок приватного сектору, методи і основні напрями діяльності профорганізацій приватних виробництв і їх організаційно-масову роботу, а саме: їх культурно-освітнє, політичне і класове виховане значення, демократизацію методів роботи через скликання з'їздів, конференцій, зборів, а також суто пролетарські методи боротьби – бойкоти і страйки [338, с.90-99]. Автор дослідив організацію і діяльність профспілок в їх історичному розвитку, не акцентуючи увагу на конкретних прикладах і не заглиблюючись у цифрові характеристики діяльності галузевих профспілок. Ми ж у нашому дослідженні ставимо за мету виокремити декілька найчисельніших галузевих професійних спілок і зробити цілісний аналіз їх діяльності на приватних підприємствах, розширивши дослідження за

допомогою статистичних показників по заробітній платі найманих робітників, відпустках, вихідних днях, випадках травматизму тощо.

Держава розподіляла галузі промисловості й народне господарство за трьома основними групами: перша – видобувна, друга – обробна, третя – збут, обслуговування і державне управління. Становлення цих галузей відбувалося за такими принципами: у видобувній групі – за характером добувного продукту і процесу видобування (гірники), у обробній групі – за характером обробленого і виробленого продукту (металісти, текстильники, шкіряники, деревообробники, будівельники, друкарі), за додатковою ознакою – за призначенням продукту (харчовики, цукровики, швейники), за характером процесу обробки – хіміки. До третьої групи належали радянські торгові службовці, а також водники, залізничники, місцевий транспорт, спілки зв'язку тощо [79, с.5-7]. В основу роботи з розмежування було покладено адміністративно-господарську єдність підприємства та об'єднання робітників в одну відповідну спілку [36, арк.6]. Основним принципом професійного руху було: на одному підприємстві – одна спілка, а це означало, що всі робітники і службовці – від чорноробочого до інженера, які працювали на металургійному заводі, зокрема, і деревообробники – входили у спілку металістів; деревообробники, механіки та інші, які працювали на текстильній фабриці, – в спілку текстильників [350, с.48-49].

Отже, в роки НЕПу існували такі професійні спілки у промиловості: спілка робітників-металістів (сюди входили робітники металургії, машинобудування, авіо- і автобудування та ремонту, військової, електротехнічної промисловості тощо), спілка робітників-текстильників (до цієї спілки належали робітники з галузі обробки бавовни, вовни, шовку, льону, джгуту та ін.), спілка робітників хімічної промисловості, спілка робітників харчосмакової промисловості, союз робітників-цукровиків, спілка деревообробників, спілка робітників паперової промисловості, спілка робітників шкіряної промисловості, спілка робітників швейної промисловості, спілка робітників поліграфічного виробництва, спілка гірників [74, с.2; 79, с.8-23].

Профспілки відповідно до ст. 161 “Кодексу Законів про працю” мали право виступати від імені робітників за наймом як сторона, яка укладає колективні договори. Профспілки реєструвалися не в державних установах, а в міжспілкових профорганізаціях у встановленому для них порядку. Будь-які інші об’єднання, які не зареєстровані в міжспілкових організаціях, не могли називатися профспілками і привласнювати собі їх права (ст. 154 “Кодексу Законів про працю”). Перешкоджання законній діяльності профспілок і їх місцевим органам (фабзавкомам, групкомам, уповноваженим) каралося відповідно до ст. 134 “Кримінального кодексу”: позбавлення свободи на строк не менше 6 місяців або штрафом чи конфіскацією майна [90, с.27].

Горизонтальна та вертикальна структури профспілок відтворювали систему політичного і господарського управління в державі. У губерніях утворювалися відділи галузевих спілок, а в повітах – їх відділення. В місцях зосередження значної кількості підприємств певної галузі виникали районні відділення. Усі спілки структурувались за одним принципом: зв’язок між виробничими спілками і їх органами та координація роботи здійснювалась через міжгалузеві територіальні спілкові органи; в невеличких пунктах і місцевостях створювалися секретаріати, які об’єднували всіх робітників і службовців, на основі представництва відділів створювалися повітові і районні профспілкові бюро, в губерніях (районах) – ради професійних спілок (губпрофради). У Центрі – Всеросійська Центральна Рада Професійних Спілок [350, с.51]. До її функцій належало керівництво діяльності місцевих губпрофрад, участь у роботі обласних господарських та адміністративних органів, організація робітничого руху, вирішення всіх місцевих питань профруху тощо [81, с.284]. Вона обиралася на з’їзді всіх спілок СРСР. Виборність у спілках відбувалась «знизу вверх», а управління – «зверху вниз» [281, с.14].

Південне бюро ВЦРПС було міжрегіональним центром організаційно-інструкторського характеру, яке виконувало функції республіканського

керівного профспілкового органу і мало значний вплив на Україні. Директиви Всеросійського центру обмежували його повноваження, і та система профспілкового управління, яка існувала, фактично встановлювала контроль за діяльністю профспілкових органів з боку Москви.

Весною 1923 р. ЦК КП(б)У запропонувало Південбюро реорганізуватися в Укрбюро ВЦРПС [349], а 3-8 листопада 1924 р. Укрбюро ВЦРПС було остаточно реорганізовано у Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС) [341]. Це систематизувало організаційну структуру українських профспілок. Так, замість Укрбюро (уповноважених) ЦК галузевих профспілок постали Всеукраїнські комітети (ВУК), тобто центральні органи управління галузевих спілок [357, с.90].

Перехід на триступеневу систему управління зводився до наступних аспектів: наближення центральних керуючих органів уряду до села, укріплення місцевих радянських органів (округ і район) і здешевлення радянського апарату в цілому [146, с.11]. В результаті було ліквідовано цілий ряд повітових профорганізацій, відбувся перехід до районних і окружних відділів спілок [75, с.4]. Усі губвідділи (райкоми) і підрайкоми, які обслуговували кілька округів, повинні були скасувати. В кожному окрузі незалежно від кількості членів спілки створювалися об’єднані місцевкоми, фабзавкоми на правах відділень з безпосереднім підпорядкуванням Центральному правлінню [146, с.11].

Структура профорганізацій на Україні після реформи набула такої структури: по лінії спілки – фабрично-заводський, міський і робітничий комітет, райком, окрвідділення, Всеукраїнське центральне правління; по міжспілковій лінії – райсекретаріат (або уповноважений), окружне профбюро і ВУРПС. Таке районування дало можливість спілковим організаціям в значній мірі посилити свою роботу на периферії, а спрощення структури профорганізацій шляхом ліквідації губерній і підпорядкування округів безпосередньо центру ще більше мало наблизити осковний керуючий орган до її членів і значно скоротити витрати на утримання апарату спілки [146, с.11-12].

Районні і окружні організації, позбавлені губернського органу, набували самостійності і несли більшу відповідальність за свою діяльність.

Зокрема, з метою посилення профорганів деревообробників в Україні Президія ЦК Всеросійської спілки деревообробників погодилась з реорганізацією деяких кількісно слабких губвідділів, тобто з їх прикріпленням (районування профроботи): Полтавського губвідділу – до Кременчуцького, Миколаївського – до Одеського і Подільського – до Київського [42, арк.33]. Але були і негативні аспекти. Така реорганізація (квітень – червень 1925 р.) порушила плановість роботи і зв'язок між округами і губерніями – з одного боку, і губерній з Народним комісаріатом праці – з іншого. У зв'язку з переходом на триступеневу систему управління, ліквідацією губерній і губвідділів послабшала діяльність інспекції праці [184, с.66].

Таким чином, визначилась відповідна організаційна вертикаль українських профспілок: ВУРПС, ВУК галузевих профспілок, губпрофради, райпрофради та відповідні відділи, а на конкретних підприємствах – осередки.

Низові профспілкові осередки були безпосередньо пов'язані з робітниками. Первинною ланкою профспілок був фабрично-заводський комітет, який обирався на 6 місяців всіма працівниками цього підприємства [281, с.13] і своєю діяльністю одночасно охоплював робітників приватних та державних підприємств [62, с.120-126; 286, с.12; 209, с.30]. Фабзавкоми брали активну участь, особливо через виробничі наради, в обговоренні й розробці основних питань промфінпланів і реконструктивних заходів на підприємствах, сприяли раціоналізації виробництва, поліпшенню організації праці. В їх повноваження входило залучення до спілки всіх працівників підприємства, скликання профспілкових зборів, збирання членських внесків, організація кас взаємодопомоги тощо. Їм надавалося право скасовувати постанови загальних зборів робітників і службовців, які суперечили рішенням вищих спілкових органів [334].

Виникнення і діяльність завкомів відбувалось безсистемно. У текстильників на більшості підприємств, де працювало 50-60 осіб, навіть в 1926 р. не було самостійних завкомів. Дуже часто фабзавкомам доводилось перейматись робітниками підприємств, які належали іншим господарям. Це негативно позначалося на обслуговуванні робітників. Наприклад, у Харкові в спілці металістів до завкому заводу прикріпили ще 12 дрібних підприємств з кількістю робітників від одного до трьох на кожному. В результаті завкоми повинні були виконувати функції ще й групкомів, що призводило до послаблення діяльності на основних підприємствах [208, с.30].

Робота профспілок здійснювалась не лише через заводські комітети. Для дрібних підприємств характерні були об'єднані місцеві комітети, уповноважені галузевих спілок [191, с.35], групові комітети (міські і районні) [209, с.30], а на дуже дрібних підприємствах (від 3-5 осіб.) обирали власного уповноваженого представника [168, с.33].

У більшості спілок обслуговування приватних підприємств і одинаків здійснювалося груповими комітетами. Але були і такі спілкові організації, які покладали обслуговування робітників приватних підприємств безпосередньо на апарати правлінь [208, с.30]. У місцевостях, де система дрібних приватних підприємств була достатньо розгалудженою, групкоми організовувались за територіальним принципом. В певних випадках один групком обслуговував всі приватні підприємства міста, в інших для обслуговування дрібних підприємств і одинаків місто розбивалося на райони, у зв'язку з чим створювалися районні групкоми [168, с.33]. У Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську місцеві групові комітети переважно обслуговували працівників приватних і дрібних державних підприємств з кількістю робітників до 10 осіб [208, с.30].

Групкоми виникали на тих підприємствах, на яких не вдавалося створити самостійні профспілкові структури. Адміністрації підприємств не могли чинити ніяких перешкод у діяльності комітетів. Функції комітетів зводилися до представництва та захисту інтересів робітників і службовців перед

адміністрацією підприємства, представництво перед правлячими і суспільними організаціями, сприяння нормальному руху виробництва, участь через спілку в регулюванні і організації народного господарства [90, с.27]. Зокрема, металісти свої групкоми на приватних підприємствах називали об'єднаними завкомами, швейники – місцевими фабкомами. В одних спілках групкоми об'єднували винятково робітників приватних підприємств, у інших – приватних з державними, суспільними, кооперативними тощо. Групком хіміків об'єднував безробітних, які періодично отримували тимчасову роботу [168, с.33].

Групкомам доводилося вести складну боротьбу з будь-якими видами нелегального застосування найманої робочої сили. Сюди належали фіктивні артілі, товариства, компаньйонство, фіктивні патенти кустарів і просто приховування найманих робітників. Наймані робітники за взаємною згодою з господарем ховалися від делегатів групкомів, які приходили з перевіркою. Лише у випадках конфліктів або звільнення фіктивність таких "компаньонів" розкривалася. В групкомах спілках шкіряників, швейників, харчовиків зафіксована значна кількість заяв звільнених нелегальних робітників, в яких вони скаржилися на жорстоку експлуатацію – безкоштовну працю протягом 6 місяців, працю без обмеженого часу, без вихідних днів, малу зарплату, відсутність страхування і розрахункових книжок. Викинуті на вулицю, вони зверталися за захистом до профспілкових органів. Суд повільно розглядав скарги нелегальних робітників. Такі справи в судах лежали по 4-6 місяців і більше. Квартирник, живучи у злиднях, змушений був знову повертатися до свого господаря або йти до іншого нелегального роботодавця, погоджуючись ще на гірші умови праці [169, с.26-27].

У цей час значного поширення набули інститути уповноважених. Ця структура була характерна для спілок металістів, харчовиків і друкарів. У харчовиків такий представник називався або профуповноваженим, або старшим делегатом. У хіміків профуповноважені були у приватних підприємствах з кількістю робітників від 15 до 30 осіб [208, с.30].

Як було згадано вище, для зв'язку групкомів з робітниками у всіх спілках, окрім хіміків та металістів, існував інститут так званих делегатів. У більшості групкомів делегати обиралися на загальноміських зібраннях, а потім прикріплювалися до визначеної групи підприємств. У деревообробників делегати обиралися у групах підприємств, які вони і обслуговували. У швейників – на загальних зборах цехів.

На деяких підприємствах також функціонували делегатські збори. Вони виконували суто технічну роботу галузевих профспілок. Практика діяльності делегатських зборів у більшості групкомів засвідчила безперечну життєздатність цього інституту. Недолік лише в тому, що права і становище делегатського інституту як спілкового органу були недостатньо визначені. У спілці харчовиків, швейників групком був підпорядкований делегатським зборам, про що свідчать протоколи. У інших спілках, таких, як: деревообробники, друкарі делегатські збори, – були допоміжним дорадчим органом при групкомі. Наприклад, групком друкарів не лише затверджував постанови делегатських зборів, але і звільняв пасивних делегатів. На практиці багато делегатів мали нечітке уявлення про свої функції, так як не відвідували делегатські зібрання, на яких проводився інструктаж, і не по всім групкомам інструктаж був достатнім. Обов'язок делегатів – інформувати прикріплену групу про всі рішення групкомів і звітувати перед нею – не виконувався [168, с.33].

Скрізь, де були об'єднані завкоми і групкоми, зібрання скликалися переважно при них же, на підприємствах збори відбувалися нечасто, а в деяких – жодного разу. У тих випадках, коли групком на зборах об'єднував працівників приватних і державних підприємств, збори, як правило, обговорювали інтереси колективів, які знаходилися в різних умовах, що призводило до суперечок і небажаних результатів. Об'єднані зібрання доводилося скликати у зв'язку з малою чисельністю штату приватних підприємств (в основному 2-3 особи). Для таких підприємств цей метод був

доцільним, але ніяк не для підприємств з 10-15 і більшою кількістю осіб. Але і на таких підприємствах збори відбувалися (хіміки, текстильники). Відвідування зборів було неактивним і в основному залежало від їх підготовки і від питань, які на них розглядалися. Лише на звітно-виборчих зборах відвідування було високим (83% присутніх робітників). Коли ж на порядку денному стояли побутові питання, відвідування не перевищувало 29-36% [208, с.30].

До запровадження НЕПу профспілки мали на підприємствах ще цілу низку своїх органів, які так чи інакше впливали на хід виробництва. До цих груп належали комісії з охорони праці, розцінoчні комісії, комісії виробничої пропаганди та ін. Цей порядок багатовладдя завдав багато шкоди підприємству [220, с.2-3]. В середині 1920-х рр. поширилась думка про недоцільність існування комісій при дрібних підприємствах. Висувалися пропозиції, щоб комісії функціонували лише на таких підприємствах, які нараховували не менше 60-100 працівників. При низових осередках створювали дві комісії – з охорони праці і культкомісія [36, арк.173], а при деяких низових комісії зовсім не організовувались, там відповідну роботу проводили уповноважені, визначені зі складу фабрично-заводського комітету.

Комісії при ФЗК дрібних підприємств працювали дуже пасивно. Основними причинами цього було те, що члени комісій були не знайомі зі своєю роботою, не проводили засідань, не проявляли достатньої ініціативи. Заводський комітет не керував роботою комісій. У ряді комісій взагалі були відсутні плани робіт. Плани, як правило, створювалися фабрично-заводськими комітетами і не обговорювалися комісією в жодному випадку. Однак поряд з цим були комісії, які розгорнули активну діяльність: засідання відбувались регулярно, не рідше одного разу на місяць проводили профдні, влаштовували лекції на санітарні теми, активізували напрям роботи з втягування в сільбуди, вживали інтенсивні заходи з ліквідації неписемності, організовували ігри в шашки і шахи. Ще енергійніше працювали комісії з охорони праці. Гальмувало їх роботу те, що постанови цих комісій втілювалися в життя ФЗК неінтенсивно

і в недостатній мірі. Основними їх досягненнями було поліпшення умов праці на підприємствах, обладнання вентиляцій, проведення електропостачання, систематичне миття підлоги тощо. Гірша справа була в комісіях при групкомах як в місті, так і у селі. При них комісії існували лише формально, жодних заходів не проводили. Наприклад, з обстежених 7 групкомів у харчовиків жодна з комісій не працювала, а при двох комісіях вони навіть не були визначені. Регулярна звітність комісій перед низовими осередками відсутня. Варто відзначити, що там, де комісії не були виділені, а відповідні заходи проводив завком в цілому або окремі його члени, робота була поставлена не гірше, ніж при функціонуванні дрібних комісій [158, с.63-64].

Комісії з охорони праці формально існували всюди, але не могли якісно виконувати свою роботу, наштовхуючись на цілий ряд перешкод, пов'язаних зі специфічними умовами праці на приватних підприємствах. Вони проводили широкі оглядові заходи, іноді навіть замінюючи інспекцію праці, самостійно складаючи акти про порушення, встановлюючи терміни їх виправлення [208, с.32]. Однак спілкові організації недооцінювали всього практичного значення діяльності комісій при дрібних завкомах. Наради комісій були беззмістовними. Все це мало сприяло їх усвідомленню своїх функцій [158, с.63-64].

У листопаді 1922 р. Статапаратом ГСПС було проведене обстеження низових осередків у 6 містах України (Харків, Київ, Катеринослав, Полтава, Вінниця і Житомир), яке охопило 897 фабкоми і місткоми та 662 уповноважених, які об'єднували 2 381 підприємство з 113 842 працівниками і службовцями. У результаті виявились показники, які характеризували соціальний, партійний, віковий, статевий склад низових осередків, що проводили свою профспілкову роботу серед робітничого класу. Обстеження зареєструвало всього 3 763 члени фабкомів (місткомів) і уповноважених в середньому від 3 до 4 осіб на фабком. Більшість членів низових осередків – чоловіки, жінки серед них складали лише 16,8%. По окремих спілках відсоток жінок, членів фабкомів, змінювався у зв'язку з кількістю їх у спілці. Так, у

металістів жінки становили в фабкомі всього 5%, у шкіряників ще менше – 1,5%, у харчовиків – 13%. За віковим складом близько половини фабкомів припадало на осіб за 30 років і близько 70% – на осіб старше 25 років. Таке співвідношення було досить стабільним для всіх спілок. За соціальним фактором зареєстровані члени фабкомів, місткомів і уповноважені порівну ділилися на робітників і службовців. У спілках металістів, харчовиків, шкіряників робітники становили близько 80% загальної кількості членів. Щодо зв'язку членів фабкомів зі своїм виробництвом і підприємством було важливим, чи були вони корінними робітниками і службовцями, старожилами фабрики чи новими в них людьми. Члени фабкомів у виробничих спілках тісно пов'язані з виробництвом. Найбільшу серед них групу (від 40% – у харчовиків і до 72% – у металістів) складали особи з 8-річним стажем. За партійним критерієм фабкоми, де не було жодного комуніста, в основному належали до дрібних підприємств. У окремих спілках найбільша кількість комуністів у складі фабкомів наявна серед шкіряників (26,1% комуністів) і металістів (24,1% комуністів). У харчовиків комуністи складали 22% [201, с.20-22].

У фінансовому питанні V Всеросійський з'їзд професійних спілок наголосив на проведенні децентралізації профспілкових фінансів. Обстеження 112 губвідділів засвідчило, що членські внески в середньому становили 70,8% всіх прибутків спілок. Витрати спілок розподілялися таким чином: утримання посадового складу – 38,9%, організаційні – 8,5%, адміністративно-господарські – 8,5%, відрахування ЦК – 15,3%, інші витрати – 21,9%, все інше йшло на фонди і різноманітні витрати. П'ятдесят відсотків членських внесків стягувалися в середньому через контори, 44,5% – через фабзавкоми і місткоми та 5,5% – індивідуально. За роки НЕПу збільшилась тенденція до індивідуального стягнення коштів, яка вимагала мобілізації всіх спілкових суспільних зусиль.

Таблиця 4.1.

Чисельність профспілок України за 1921–1926 рр. [114, с.14-17]

Групи професійних спілок	1921 р. січень	1922 р. січень	1923 р. січень	1924 р. січень	1925 р. січень	1926 р. січень
Гірники	157887	152834	100402	134302	116210	176552
Металісти	108860	94 857	100850	124048	142224	184261
Хіміки	24 424	23 215	21 179	26 803	28 654	35 816
Шкіряники	26 819	21 482	15 550	17 537	18 563	19291
Цукровики	33 864	40 970	23 224	32 854	62 374	77035
Харчовики	66 552	51 500	50 285	64689	68 080	79149
Текстиль-ники	5 040	7 208	7 641	9 148	9 860	11 841
Швейники	22 797	12 168	6 690	8 511	11 452	12 896
Друкарі	12 190	9 770	9 779	10 907	12 184	14 154
Паперовики	1 291	1 649	1 433	1 867	2 242	2 808
Дерево-обробники	14 289	20 982	10 066	12 842	14 121	14 218
Будівельники	39 473	38 609	18 902	40 076	57 830	95 510

Дані демонструють, що найбільш чисельними були спілка гірників і металістів. У процесі запровадження НЕПу вона почала дещо скорочуватися, коли відбувся перехід від обов'язкового до добровільного членства. В індустріальних спілках кількість членів скоротилася на 36%, яке відбулося за рахунок "мертвих душ", яких було багато в епоху "воєнного комунізму", за рахунок виключення "квартирників" і кустарів, які в роки НЕПу потягнулися до особистого промислу, а також за рахунок скорочення державного апарату, який звільнився від управління дрібної і кустарної промисловості. Найбільше

скорочення відбулося у спілках швейників та будівельників, а найменше – у текстильників і металістів [177, с.3].

Підприємствам хімічної промисловості властивий був сезонний характер роботи: протягом травня – листопада їх кількість збільшувалося, а в листопаді спостерігалося їх згортання. На січень 1926 р. промислові спілки нараховували 553 661 тис. осіб [177, с.3].

Перереєстрація спілок стала яскравим показником впливу НЕПу на їх діяльність. Це було пов'язано з чисткою і перевіркою спілкових рядів у контексті приватно-капіталістичних відносин, що розвивалися [36, с.172].

За рішенням лютневого пленуму ВЦРПС (1922 р.) перереєстрація профспілкового членства здійснювалася на основі принципу класового відбору. Згідно з цим принципом виключенню з спілки підлягали особи, які з переходом до НЕПу "потяглися до приватного промислу, торгівлі й інших способів добування коштів для існування". Внаслідок упередженого ставлення до непролетарських груп найманих працівників як до потенційних ворогів радянської влади профспілкові органи нерідко позбавляли профспілкового членства службовців та інтелігенцію. Так, Смілянський райком спілки робітників цукрової промисловості з 36 осіб адміністрації цукрових заводів зарахував у спілку лише 5, а з 53 службовців – 13 членів. Перереєстрація набула характеру масової політичної чистки, багато хто був виключений із спілок. У металістів із спілки до 1923 р. було виключено 8,6%, у текстильників – 4,7% членів. Перевага надавалася спілкам виробничого, насамперед індустріального характеру, в той час як для так званих дрібнобуржуазних або невиробичих спілок встановлювалися обмеження. У цілому за рік перереєстрації чисельний склад профспілок України скоротився більше, ніж на третину. Найчисельніший апарат залишився в індустріальних пролетарських спілках гірників та металістів [334, с.46].

Порядок прийому в члени у різних спілках відрізнявся. Одні групкоми на своїх засіданнях спочатку розглядали анкети вступників у спілку, а потім свій

висновок передавали на делегатські збори. Така система прийому була характерна для спілок харчосмаку і швейників. Шкіряники практикували прийом у члени спілки шляхом зібранням робітників майстерні, після чого затвердження відбувалося на загальногрупових зборах. Будівельники затверджували у спілці постановою групкому з подальшим узгодженням з правлінням окрвідділу [168, с.34].

У зв'язку зі змінами всіх попередніх постанов про обов'язкове членство і перехід спілок до нових форм добровільного членства оргвідділом було конкретизовано питання про коло осіб, які мали право бути членами профспілок, так і тих, хто підлягав виключенню. Членом профспілки міг бути будь-який робітник певного виробництва, підприємства або установи, який дотримувався правил спілки. Кожний робітник або службовець міг вступити в члени спілки через низовий осередок, де він працював, і за її рекомендацією був зачисленим до неї. В орендованих підприємствах, виробничо-кооперативних, артільних і приватно-власницьких членами спілки могли бути лише робітники і службовці, середній технічний персонал, який працював виключно за наймом і підпорядковувався колективним договорам. Членами спілки не могли стати власники, орендарі, управляючі і довірені особи підприємців й адміністративний персонал, який мав право приймати на роботу і звільняти працівників. Вступ у члени спілки групою або всім підприємством проводився на основі постанови загальних зборів. Кустарі, які були представниками дрібного господарства, яке відроджувалося, не могли бути членами спілки навіть, якщо вони не використовували найману працю [36, арк.2,14].

Отже, юридично визнані обмеження щодо вступу в професійні спілки, які визначалися інтересами влади, несуттєво змінювалися у процесі уточнення критеріїв профспілкового членства. Згідно з профспілковим статутом і "Кодексом законів про працю" 1922 р. не приймалися до професійних спілок кустарі, члени артілей, комун і товариств, власники, орендарі підприємства або

довірені підприємця, адміністративні особи приватних підприємств, які мали право найму і звільнення робітників і службовців. У виняткових випадках за клопотанням губвідділу центральний комітет спілки міг затверджувати прийом в її члени квартирників, які працювали на основі колективних угод. Прийом до спілки осіб, зазначених вище, міг відбутися лише з дозволу президії ВЦРПС.

Усі квартирники, які виконували роботу з матеріалів господаря, визначалися законодавством як наймані працівники, на яких поширювався “Кодекс Законів про працю”. Тому спілки ставили перед собою завдання переконати квартирників не ховатись і не працювати підпільно, адже спілка може захистити їх інтереси [41, с.15]. Наприклад, у зв’язку з безробіттям у спілці поліграфістів було дозволене тимчасове допущення для безробітних у члени спілки у випадку виконання ними роботи вдома при дотриманні ними наступних умов: а) робота мала проводитись винятково з відома спілки для різних осіб або установ, але в жодному випадку не на ринок; б) робота безробітних вдома не мала носити систематичного характеру; в) такі безробітні не мали права відмовлятися від вступу у трудові колективи, від суспільних робіт і навіть від випадкової тимчасової роботи [43, арк.87].

Водночас, соціальна межа між квартирниками і кустарями була достатньо нестабільна. Коли роботодавець давав кустарю весь матеріал і платив за виконану роботу, такий кустар автоматично набував статусу квартирника. Тому спілка шкіряної промисловості ставила питнання про виявлення підпільників і фіктивних патенщиків. Таких роботодавців за приблизними підрахункам нараховувалося 18 осіб, які давали роботу до 120-150 робітникам [41, с.15].

Пізніше були частково переглянуті рішення про заборону профспілкового членства для дрібних виробників. Зокрема, у профспілкові організації були допущені ремісники, які працювали без наймання робочої сили на замовлення державних підприємств, але на правах безмовного представництва, тобто без права вирішального голосу в профспілкових органах [334, с.113-114].

Залучення працівників приватних підприємств до спілки проходило більш успішно на великих підприємствах, особливо на тих, де існували самостійні фабзавкоми. Інша ситуація спостерігалася на дрібних, кустарних підприємствах, так як вони були надзвичайно розпорошені і їх дуже складно було охопити. На кустарних підприємствах господарі будь-яким чином заважали найманим працівникам вступати у спілку. Існували навіть випадки погрози розрахунку і звільнення за членство у спілці. Наприклад, з 98 підлітків, які працювали у кустарів на текстильних підприємствах в Харкові, у спілку вступило лише 28 осіб [208, с.28-29], тому питання про ставлення профспілок до членів артілей і кустарів для радянської влади було надзвичайно важливим.

За національним складом профспілки окремих республік ділилися на дві групи: профспілки, в яких кількість робітників корінного населення складала більшість, і, відповідно, профспілки, в яких кількість корінного населення була представлена в меншості. Україна належала до першої групи. Спілки за національним складом в Україні можна охарактеризувати таким чином: на 1 жовтня 1924 р. загалька кількість членів спілок становила 1 007 865 млн., кількість корінного населення, тобто українців, у відсотковому вимірі – 45% [77, с.133]. Така ситуація була особливо чітко представлена у спілці цукровиків, де корінне населення представляло абсолютну більшість, – 70% [77, с.134].

НЕП як політика, спрямована на відбудову економіки країни, стимулювала активізацію внутрішньої міграції, зокрема, переселення сільського україномовного населення у зрусифіковані міста. Міграційний рух із села у місто особливо активізувався у другій половині 1920-х рр. За 1925 – 1928 рр. із села у машинобудівну промисловість влилося 20% нових робітників, у металургійну – 40%. За даними статистичного відділу Наркомпраці УСРР у всіх галузях промисловості на кожні 100 робітників, зарахованих на роботу, вихідців із села було у 1925/26 рр. – 44,3%, в 1926/27 рр. – 36% і у 1927/28 рр. – 31,2% [271, с.67].

Досліджуючи національний склад спілок, варто відзначити: якщо взяти лише робітників і службовців, зайнятих у промисловості, торгівлі і транспорті, то серед них переважав асимільований елемент, який дуже часто навіть не володів національною мовою. Так, обстеження, проведене за дорученням Укрбюро ВЦРПС губпрофспілками України, виявило, що лише близько 60% осіб, які вважали себе українцями, володіли українською мовою і ще менше використовували її у житті [77, с.134-135]. За матеріалами Урбюро ЦК спілок їх національний склад був таким: у цукровиків українців – від 55,7% (в Подільському райкомі) до 75,2% (в Сумському), серед гірників українців – 39,7%, серед металістів – 46,2%, серед хіміків – 45,2%, серед харчовиків – 40%, у будівельників – 43,5% і у текстильників – 27,6% [76, с.46-47].

Остаточного і вичерпного обліку членського складу робітників приватних підприємств не було, однак із знайдених джерел спостерігаємо, що за соціальним статусом це були вихідці з села, частина яких прибула на сезонні роботи, вихідці з непролетарських прошарків міста (колишні ремісники, господарі, які мали свою майстерню, колишні торговці та їх діти, кваліфіковані і некваліфіковані робітники, які звільнились з державних підприємств у пошуках більшого заробітку). Також серед робітників наявна значна кількість, осіб прийнятих поза біржею праці, а точніше через родинні зв’язки або через знайомство, не зважаючи на те, що майже у всіх договорах існував пункт про найм через біржу, про найм тільки членів спілки, про найм з відома групкому. Як і варто було очікувати, перереєстрація виявила глибоку відмінність у соціальному складі приватно-орендованих підприємств [36, арк.173].

Дані про соціальний показник промислових спілок свідчать про те, що з усієї кількості членів індустрійних спілок на 1 липня 1924 р. робітників було 460 665 тис. або 88, 3%, службовців – 60 765 тис. або 11,5% [76, с.7]. Наприклад, у Києві за соціальним критерієм члени фабзавмісцевкомів складалися наполовину із робітників (47,6%) і службовців (52,6%) [75, с.6]. В

Полтавському окрузі у всіх спілках кількість робітників досягала 52%, у виробничих спілках – 85%. [80, с.8].

За статтю більшість складали чоловіки у всіх спілках, окрім харчосмаку і швейників. Наприклад, у цукровиків у чотирьох районах (Київському, Волинському, Харківському і Сумському) було вього 706 жінок – членів спілки, що складало 5,6% загальної кількості робітників, зайнятих у цукровому виробництві. У харчовиків, у спілку яких входили тютюнові і цукрові фабрики, жіноча праця становила 70%. Кількість жінок із загальної кількості членів профспілок зменшилась з 22,7% на 1 січня 1923 р. до 21,2% на 1 липня 1924 р., тобто на 1,5% [76, с.7]. Але корінні зміни умов праці профспілок, зміна їх ролі і завдань у зв'язку з новою економічною політикою змусило переглянути ставлення профспілок до праці жінок. Виникло питання про збереження робочої сили у виробництві, спрощення побуту робітниць, підвищення їх кваліфікації, залучення у професійне будівництво. У цьому аспекті профспілки знаходили спільну думку з госпорганами: колективні договори вже не уникали пункту "ясла за рахунок підприємства" та ін. [176, с.4]. Починаючи з 1923 р., відбувався безперервний ріст зайнятої у промисловості жіночої праці. Кількість таких жінок в 1923 р. складала 38 566 осіб, в 1924 р. – 40 183, в 1925 р. – 44 497, і на початок 1926 р. – 66 983 особи. Однак їх відсоток у профспілках залишався незначним [78, с.14-15].

Залучення жінок до виробництва відбувалося головним чином у легкій індустрії. В галузях важкої індустрії відсоток жінок в 1926 р. знизився. Адже не у всіх галузях КЗП допускав жіночу працю, а також важка індустрія пред'являла значний попит на більш кваліфікованих робітників, а жінка в цьому аспекті була не кваліфікована. Поступово жінок на кваліфікованих роботах збільшувалося. В сільськогосподарському машинному будівництві було зайнято декілька жінок – токарів точної механіки, у всіх галузях промисловості були жінки-токарі, монтери, мотористки, машиністки. [179, с.35].

Таблиця 4.2.

Чисельність і склад зайнятих за наймом робочої сили на УСРР (жовтень 1925 р.) [114, с.2-3]

Соціально-професійні групи	Чоловіки			Жінки		
	Дорослі	Під-літки	Всього	Дорослі	Під-літки	Всього
Гірники	149 624	6 058	155 682	16 948	2 182	19 130
Металісти	153 011	8 863	161 874	12 484	1 259	13 743
Хімікі	25 852	1 329	27 181	6 058	712	6 770
Шкіряники	13 693	1 991	15 684	585	120	705
Цукровики	55 113	2 121	57 234	8 183	367	8 550
Харчовики	52 739	2 446	55 185	9 977	502	10 479
Текстильники	4 290	221	4 511	6 627	588	7 215
Швейники	4 340	574	4 914	3 613	988	4 601
Друкарі	9 957	691	10 648	2 125	293	2 418
Паперовики	2 282	127	2 409	564	29	593
Деревообробники	9 335	596	9 931	832	94	926
Будівельники	105 434	3 563	108 998	6 355	393	6 748
Разом	585 670	28 581	614 251	74 351	7 527	81878

Таким чином, пошуки шляхів встановлення соціальної рівноваги призводили до відповідної реорганізації профспілкової структури – від суворої централізації до обмеженої децентралізації після проголошення НЕПу. Проявами цієї децентралізації і стала відбудова галузевих спілкових органів, пожвавлення роботи низових осередків через їх актив, заміна примусового колективного членства добровільним індивідуальним, перехід від державного фінансування профспілкового руху до системи отримання коштів через систему

членських внесків, а також українізація профспілкового апарату й масової роботи тощо.

У зв’язку з переходом радянської влади на нові шляхи господарської роботи діяльність професійних організацій на Україні зводилася головним чином до проведення у профспілкових організаціях нової економічної політики. Перед спілками постало завдання реорганізації всієї структури і пристосування його до нових форм господарства з наданням значної свободи дій госпорганам. Практично це означало укріплення спілкових апаратів, посилення зв’язку з масами. Для профроботи серед дрібних приватних підприємств була характерна територіальна розпорошеність, тому виникали труднощі у їх обслуговуванні. Якщо профробота на підприємствах у містах була більш-менш налагоджена, то на периферії неефективно реалізовувалась. Там спостерігався прийом на роботу не лише членів спілки без дотримання “Кодексу Законів про працю”, матеріальне становище робітників залежало від господаря. Політробота на цих приватних підприємствах була неактивною, а культробота проводилась лише на міських підприємствах.

4.2. Умови праці найманих робітників та соціальні функції профспілок

У роки НЕПу постало питання про всебічне охоплення профспілками, а головне – низовими спілковими осередками всіх сторін професійного життя найманих робітників. У цьому аспекті завданням завкомів і місцевкомів було цікавитися сімейним станом працівників, домашньою атмосферою, тобто бути проінформованими щодо усіх справ членів спілки, яких він об'єднував. Зокрема, до органів профспілок зверталися з найрізноманітними проблемами, наприклад, дружини вантажників скаржились на чоловіків, які постійно пиячать і б'ють їх, робітники – з питаннь житлових справ тощо. В основному це був середній робітничий клас [153, с.38].

Специфічні умови праці на приватних підприємствах створювали в діяльності профорганізацій колосальні складнощі та перешкоди. Значна територіальна розпорошеність і велика кількість приватних підприємств (переважно дуже дрібних – 1-2 робітника) ускладнювали спостереження за ними. В кустарних або приватних підприємствах часто господар працював разом з найманими робітниками і службовцями, що негативно впливало на робочу атмосферу підприємства, тобто відбувалося залякування, особливо молоді, яка не могла поскаржитися на господаря комісії з охорони праці. Особливості складу робітників і службовців заважали проведенню серед них профспілкової роботи. Відсутні були єдиний вихідний день і дні відпочинку: одні працівники (частина євреїв) відпочивали в суботу і в єврейські свята, інші ж – в неділю і християнські свята [168, с.32].

Умови праці робітників на приватних підприємствах були гіршими, ніж на державних: майстерні і навіть заводи тулилися в тісних приміщеннях, іноді в напівзруйнованих, в необладнаних підвалах, у хлівах зі старими дахами. Значна кількість дрібних майстерень розташовувалась у одній кімнаті – кухні господаря. Там же і готували обід, там же і спали [169, с.29-30]. Підприємства, як правило, були збудовані так, що не вистачало освітлення. Часто вікна були наполовину забиті залізом або фанерою, а інша частина засмічена пилом і

павутинням настільки, що ще на половину зменшувало проникнення світла. Це збільшувало кількість нещасних випадків, знижувало якість і продуктивність праці. Багато господарів і робітників витрати на обладнання для опалення вважали ледве не розкішшю [172, с.21]. Відсутність вентиляції, досить неефективне освітлення і опалення, насичене випаровуваннями і газами повітря, холод і протяги – така була звичайна ситуація на приватних підприємствах [169, с.29-30].

Житлово-побутові умови працівників – болюче і складне питання. Працівникам щоденно потрібно було долати 5-8 і 10 верств пішки до місця роботи і назад або їхати 12-25 верств поїздом у переповнених вагонах, витрачаючи сили і час на чекання транспорту і т.д. Працівники часто мешкали в переповнених, брудних антисанітарних помешканнях, в яких вони не могли нормально відпочити і відновити необхідну працездатність, деякі жили прямо в майстернях [169, с.29-30]

Для окремих галузей промисловості характерні були специфічні фактори, які погіршували умови праці. Наприклад, у кам'яновугільній промисловості наявні шкідливі і небезпечні гази в гірничих виробітках, кам'яновугільний пил, обвал порід вугілля тощо [181, с.3]. Для металургійних підприємств характерний той факт, що спочатку вони створювались без чітко визначеного плану і не розраховані були на зростання виробництва, тому часто обмежені територіально і позбавлені можливості для розширення. Підприємства металопромисловості були зруйнованими і особливо небезпечними для здоров'я робітників у зв'язку з виділенням у процесі роботи газу і пилу. Лише в 1925 р. на них було зафіксовано 1 130 випадків отруєння окисом вуглецю. Ливарні, кузні і силові станції не мали вентиляцій, тому робітники систематично отруювалися. Стіни і дахи приміщень вимагали капітального ремонту, встановлення вентиляцій, поліпшення освітлення [181, с.4].

Питання про санітарний стан промислових підприємств, які застосовували найману працю, вимагало безперервного нагляду з боку

держави. Чинне законодавство про працю покладало на інспекцію праці, санітарну і технічну інспекцію, Наркомпраці нагляд за виконанням всіма без винятку установами, підприємствами, господарствами і особами постанов “Кодексу Законів про працю”, декретів, інструкцій, розпоряджень і колдоговорів в частині, що стосувалися умов праці, охорони здоров’я і життя працівників. Інспекція з охорони праці мала висувати вимоги, притягати до відповідальності, іноді навіть застосовувати такі заходи, які не були передбачені законом [180, с.36].

Нагляд за дрібними приватними підприємствами з боку інспекції праці був дуже низьким, це призводило до частих порушень охорони праці. Якщо за 1923 – 1924 рр. на приватних підприємствах було виявлено 71,2% порушень умов праці, то в 1926 р. такий відсоток значно меншим – 48,8%. Таке послаблення нагляду вело до систематичних порушень закону про охорону праці. Важливим є те, що інспекція була перевантажена роботою щодо нагляду за великими державними підприємствами [209, с.47], тому обстеження приватних підприємств проводилося не з ініціативи інспекції праці, а за вимогою профорганізації. Наприклад, з 3 633 обстежених інспекцією підприємств протягом третього кварталу 1925 р. 65,7% – державних і лише 19,4% – приватних [184, с.66]. Варто зазначити, що часто робота інспекторів і комісії була не узгодженою. Що переводило роботу інспекторів у формальність, адже комісія повторно звітувалася по тим самим питанням, що і інспектор. Тому ставилося питання про необхідність узгодження і координації роботи цих двох структур. [56, арк. 9]

Обстеження інспекцією праці підприємств виявило, що з правових порушень на першому місті були порушення законодавства щодо робочого часу і відпусток, щодо праці підлітків і малолітніх. Саме правові складали 41% всіх порушень. 23,6% належало до порушень санітарно-гігієнічного характеру, 13% – це порушення техніки безпеки, і 22,4% припадало на порушення формального характеру (відсутність книг, яких вимагав закон; постанов, які виходили). В

середньому на одного інспектора праці приходилося 41,8 звернень на місяць. За своїм змістом ці звернення розподілилися в такому порядку: оплата праці, прийом на роботу малолітніх, спецодяг, соціальне страхування, робочий час, відпустка, питання санітарії і гігієни, питання техніки безпеки та ін. [193, с.32-33].

У листопаді 1925 р. інспектором праці було проведене обстеження 32 кустарних підприємств Київської області. В результаті якого були складені ревізійні листи з результатами обстеження, які показали добрий стан кустарних підприємств. Наприклад, результати обстеження показали, що на підприємствах в основному було 2-5 робітників, всі вони були членами галузевих профспілок, робочий день тривав 6-8 годин, обідня перерва одну годину, понаднормові роботи не проводилися, нічні також, зарплата виплачувалася своєчасно, робочі приміщення чисті, обладнані, температура нормальна, вода була, спецодяг також, освітлення електричне, на деяких підприємствах навіть були електродвигуни [54, арк. 215-216].

До завдань комісій з охорони праці, які організовувались при групкомах, входило санітарно-технічне оздоровлення підприємств, жорстке проведення всіх заходів з охорони праці, тобто вирішення насамперед тих проблем, які б сприяли оздоровленню і підвищенню продуктивності праці [172, с.20]. Важливим завданням, які мала вирішувати комісія, також було вирішення питань робочого часу, перерв у роботі, встановлення обов'язкового щонедільного відпочинку, щорічних чергових і додаткових відпусток тощо [172, с.21].

Працівники часто допомогали господарю приховувати порушення. Наприклад, комісія з охорони праці не мала жодної можливості виявити порушення 8-годинного робочого дня через хитрощі підприємців і власне робітників. Часто при пред'явлені фабзавкомом або інспекцією праці претензій працівники ставали на захист орендаря. Робітники не знали своїх прав, боялися

господаря і дуже часто знаходилися з ним в дружніх стосунках, тому вони були самі винні, що працювали більше відведеного часу [209, с.48].

Комісії з охорони праці відзначали найгрубіші порушення норм охорони праці, особливо щодо тривалості робочого дня і нормального відпочинку. Широко експлуатувалися підлітки: було виявлено значну кількість випадків, коли підлітки працювали по 10-12 і 14 годин на день [169, с.29-30]. Прагнення підприємців погіршити умови праці робітників на підприємствах особливо відчувалися після підписання колективного договору [209, с.46]. У харчовиків, швейників і шкіряників комісії проводили енергійну боротьбу з порушеннями у сфері охорони праці, складаючи акти і направляючи їх в трудсуд. У швейників комісії активно боролись з підпільною роботою, у харчовиків – з нічною випічкою хліба і видачею загортання цукерок додому. Наприклад, комісія з охорони праці у харчовиків досить часто проводила нічні обходи пекарень і майже завжди виявляла нічну випічку хліба, але розмір судового штрафу був дуже низьким (до 25 крб.) і не міг бути заходом боротьби з нічною працею [169, с.29-30].

Кодексом законів про працю для загальної кількості промислових робітників був встановлений 8-годинний робочий день зі скороченням його до 6 годин на підземних роботах для підлітків та до 4 годин – для малолітніх (молодше 16 років). Спеціальною постановою Наркомпраці було встановлено перелік тих робіт, через які в силу їх шкідливості і складності запроваджувався скорочений робочий день (6 або 7 годин) [210, с.1]. Це стосувалося підземних робітників у кам’яновугільній промисловості і на шкідливих роботах у хімічній [185, с.39].

Відсоток понаднормованих видів робіт на підприємствах знижувався від 43% до 30%, а в 1927 –1928 рр. – на 56,7%. Особливо помітним таке зниження було в кам’яновугільній промисловості, металургії, у галузі обробки металів і в цукровій [185, с.39].

Унаслідок цих різнорідних процесів – збільшення тривалості нормованих днів і зменшення понаднормованих – загальна тривалість робочого дня як у всій промисловості, так і в окремих галузях становила 7,50-7,48 годин. Відсоток робітників, які працювали більше 8-ми год., всерівно лишався високим, особливо у кам'яновугільній, металургійній, хімічній, млинарській, цукровій галузях. Понаднормована праця негативно впливали на здоров'я працівників: втома, захворювання, травматизм. Також для підприємств вона була не вигідною, оскільки оплачувались за підвищеним тарифом, тому профспілки боролися з додатковими видами роботи, намагаючись знизити їхній рівень [185, с.40-41].

При 8-годинному робочому дні робітники працювали без перерви, іноді виділяючи для прийому їжі лише 15-20 хв., яких було недостатньо для відновлення працездатності. Законодавством було встановлено обов'язкову перерву в роботі для прийому їжі або відпочинку. Така перерва була обов'язковою для збереження інтенсивності праці протягом робочого дня без втрат для здоров'я працівників. Тому встановлення нормальної перерви в роботі (1-2 години) було невідкладним і першочерговим завданням для охорони здоров'я робітників. Вирішення такого питання наштовхнулося на ряд проблем: далеке розташування помешкання від місця роботи, відсутність на підприємствах відповідного місця для відпочинку й їжі, відмова робітників від перерв з метою зекономити вільний час, щоб швидше завершити роботу. Тому перед адміністраціями стояло завдання організації їдалень для відпочинку і обіду [172, с.21-22].

Значна проблема постала з наданням робітникам щотижневого безперервного 42-годинного відпочинку, адже цьому опиралися не лише господарі підприємств, а й працівники, які розглядали роботу в дні відпочинку як додатковий заробіток, що оплачується за подвійним тарифом. При малих зарплатах це було дуже актуальним і привабливим. Однак, така безперервна праця не могла позитивно вплинути на продуктивність і якість праці, адже

відпочинок при інтенсивній роботі був особливо необхідним. Все це призводило до неорганізованих прогулів у робочі дні, що шкодило стабільній діяльності виробництва [172, с.22].

Середня тривалість відпустки у 1926 р. у всій промисловості України, за винятком кам'яновугільної, становила 14,24 дні проти 14,01 в 1925 р. Середньорічна тривалість відпустки в кам'яновугільній промисловості – 16,2 дні, а в 1926 р. – 11,9 днів. Перевищення середньої тривалості відпустки (14 днів) пояснювалося тим, що деякі категорії працівників користувалися додатковими відпустками [181, с.3].

Значна кількість даних надходила про нещастні випадки на підприємствах, частота смертельних і важких випадків постійно збільшувалась, особливо в промислових губерніях: Донецькій, Катеринославській, Харківській. Порушення в основному були такого характеру: правові, санітарно-гігієнічні і санітарно-технічні [184, с.67].

За даними НКП у 1925-1926 рр. загальна кількість нещасних випадків склала 88 884 тис., з них 416 – смертельних. На 1000 працівників припадало 227,1 випадків. Основною їх причиною було зростання промисловості при обмеженій заводській території, набір недостатньо або зовсім некваліфікованої робочої сили, сезонні роботи [180, с.31]. Перше місце за кількістю травматизму посідали підприємства з видобування корисних копалин і металопромисловість, далі йшли цукрові підприємства і підприємства хімічної промисловості [181, с.5].

Кожна галузь промисловості мала свої особливості виробництва, тому і характер промислового травматизму був у них різним. У видобувній промисловості найбільше травм виникало при видобуванні залізної руди, де в основному травм зазнавали особи, які працювали менше 1 року, тобто недосвідчені працівники. В металопромисловості найбільше травм нараховувалось у металургії, тому що саме там було задіяно найбільше робочої сили. В цукровій промисловості найчастіше трагічні випадки виникали у

виробництві рафінаду, в хімічній галузі – у виробництві скла. Щодо технічних причин промислового травматизму, то їх можна розподілити таким чином: транспорт, ручні інструменти і робота без застосування інструментів та інші теплові і хімічні чинники. Основними факторами травматизму були і механізми, і матеріали, що обробляли, і людський фактор. Насамперед це необережність, поспіх у роботі, ігнорування спецодягу, незадовільний стан ручного інструменту, недостатнє забезпечення інструментами, а також ручний підйом і переміщення вантажів. Інтенсивне промислове виробництво не відповідало технічному стану підприємств, що призводило до травматизму [180, с.31-34].

Отже, основними причинами травматизму на приватних підприємствах були: значний відсоток зношеності основного капіталу при його надмірній навантаженості, незадовільний стан виробничих умов, невідповідність робочих приміщень і площі вимогам безпеки, значна плинність робочої сили, втягнення у виробництво нових робітників, що не мали виробничого досвіду [187, с.49]. Все це вимагало визначення на підприємствах осіб високої кваліфікації, уточнення їх прав та обов'язків, ступеня відповідальності й підпорядкованості технічній адміністрації підприємства, також проведення оздоровлення умов праці (усунення небезпеки, яка призводила до травматизму, проведення багатофункціонального дослідження виробничого процесу і дотримання всіх вимог законодавства про охорону праці) [184, с.66].

У нових господарських умовах роль спілок різко змінилася в бік безпосереднього захисту інтересів робітників. У діяльності спілок спостерігалась певна чіткість, увага спілок була сконцентрована вже на більш визначеному колі питань: колективні договори, причини конфліктів і страйків на приватних підприємствах, заробітна плата найманих робітників, культробота тощо [36, с.172].

Колдоговорами, тарифними і трудовими угодами були охоплені майже всі 100% робітників і службовців, хто знаходився на обліку у групкомів (або

завкомів) [169, с.27]. В системі “Кодексу законів про працю” стаття про колдоговір передувала статті про трудові договори. Цим підкреслювалося, що колдоговір був тією реальною базою, на якій будувалися окремі трудові договори. Наприклад, умови трудового договору, які відступали від умов колдоговору в бік погіршення умов роботи працівників, були недійсними, а невизначені пункти заповнювалися відповідними умовами колдоговору [170, с.40-41]. Всі договори і тарифні угоди укладалися групкомами від імені правління спілки, і лише групком шкіряників укладав договір від свого імені. Як правило, на учнів групкоми (за винятком спілки металістів) укладали трудовий договір, а на дорослих і одинаків – тарифну угоду, щоб обговорити в них обов’язковість найму і передусім членство у спілці [169, с.27].

Варто зазначити, що, приймаючи робітників приватних підприємств до профспілки, комітети досить ретельно вивчали їх особові справи [213, с.63]. Наприклад, особи, позбавлені так званих виборчих прав, не могли вступати до профспілки. Групком металістів укладав договір лише на членів спілки, а на тих, хто не був їх членом, – лише у виняткових випадках (підлітки, сироти), але лише тоді, якщо вони приймалися на роботу через посередницьке бюро. При прийомі на роботу до приватної майстерні виникали такі суперечності: коли наймит, відпрацювавши двотижневий випробний термін у господаря, йшов до групкому укласти трудовий договір, групком відмовляв робітнику в укладанні договору через те, що він не член спілки, відправляючи його назад у посередницьке бюро. І з таким папірцем працівник міг довго ходити від однієї інстанції до іншої, так і працюючи без трудового договору у господаря [169, с.27].

Особливу увагу питанню про колективні договори приділив V Всеросійський з’їзд профспілок, який відбувся у вересні 1922 р. Було визначено, що колдоговори укладалися між підприємцем і заводоуправлінням з одного боку, і спілкою – з іншого [313, с.148]. Проекти колективних договорів

спочатку повинні були старанно і всебічно обговорені на широких зборах робітників і службовців фабрично-заводських підприємств [364].

Колективні угоди (договори), які фіксували десятки важливих соціально-регулюючих пунктів про взаємини наймача-власника і наймита, не були довільними, а мали зразкову форму типографічного гатунку [44, арк.22-34]. Передбачалося два типи договорів – генеральний і локальний. Перший тип договору поширювався на цілу галузь народного господарства, а другий мав місцеве, галузеве значення [39]. Колдоговори обов'язково укладалися у письмовій формі і реєструвалися в Наркомпраці [59].

Поширення тієї чи іншої системи договорів серед промислових робітників України визначалося організаційною структурою української промисловості. При укладанні колдоговорів спілки повинні були враховувати загальну економічну ситуацію і державні ресурси, а також стан даної галузі промисловості, конкретного підприємства [313, с.148].

Серед друкарів, будівельників і швейників застосовувалась система лише місцевих договорів. У всіх інших галузях генеральні договори охоплювали від 32-35% до 100% робочого складу. Концентрація договорів давала можливість найбільш успішного регулювання зарплати між окремими галузями. Місцеві договори напротивагу генеральним об'єднували досить значну кількість робітників, розпорошених на різних підприємствах. Тоді, як на один генеральний договір припадало 22 підприємства, на місцевий – 1,4. Тут, звичайно, відчувався вплив дрібних підприємств, які належали окремим державним або приватним власникам, (особливо у спілках харчовиків, шкіряників і швейників), і децентралізація місцевої промисловості [76, с.117-118].

Основними для встановлення строку дії договорів вважалось декілька факторів: економічна стійкість підприємства, звітні періоди, сезон тощо. На початку 1923 р. середня тривалість договору у всій промисловості становила 6 місяців, а на кінець року вона збільшилась до 7,4 місяців. Тенденція до

збільшення строку договорів спостерігалася у всіх спілках. Виняток становили лише гірники і швейники, які навпаки скоротили строки договорів. На травень 1923 р. було укладено 1250 договірів, зареєстрованих у встановленому порядку, які охоплювали 67,6% членів професійних спілок [37, арк.163]. Колективними договорами було охоплено 16 747 робітників і службовців приватних підприємств та установ, з цією кількості на групу індустріальних спілок припадало 9 176 осіб. Однак спеціального обліку членів, які працювали на приватних підприємствах на початку НЕПу, не велося [177, с.11].

Основними складнощами в підписанні договорів була тяганина в обговоренні. Значна тривалість договірної кампанії, коли апарат профспілок протягом півроку займався переукладанням договорів, а півроку підготовкою до нової колдоговірної кампанії сприяла тому, що він втрачав значення основного документа і, відповідно, авторитет. Після того, як проект договору обговорений і відправлений до ВУК, робітники не знали, що відбувається з колдоговором, як йдуть переговори з госпорганами, які і з яких питань виникали конфлікти і суперечності, як вони вирішувалися. Така необізнаність створювала нервозність атмосфери на місцях. Тому від моменту обговорення проекту і до появи на підприємстві оформленого підписаного договору проходив значний час [144, с.6-8]. Таке затягуваня могло продовжуватися два-три, а то й до шести місяців [209, с.47]. Господарники намагалися знизити матеріально-правові і побутові норми й умови роботи працівників, норми спецодягу, розмір спеціальних видів постачання і навіть рівень зарплати. Звичайно, профспілки не могли погодитися з цим, через що виникали конфлікти і суперечливі питання, які передавались в примирливо-третейські органи. Навіть дрібні питання госпоргани передавали в третейські суди. Іноді і профспілки перед'являли дещо завищені вимоги, що також затягувало переговори [144, с.6-8].

Також одним із недоліків колдоговірної кампанії було механічне перенесення умов праці, які існували на державних підприємствах, на приватні

підприємства без врахування їх специфіки, потужності та індивідуальних особливостей. Особливо це стосувалося питань охорони праці, спецодягу, норм праці і відрахувань за колдоговорами [160, с.14]. Часто укладання договорів, особливо на квартирників, проходило через третейський суд, а іноді і шляхом страйку. Для того, щоб скасувати непотрібну формальність і тяганину, пов'язану з реєстрацією трудових договорів на робітників-одинаків, згідно з роз'ясненням НКП УСРР від 18 листопала 1924 р. такі договори не підлягали реєстрації в місцевих відділах праці [202, с.23].

Кампанія підписання колдоговорів стала своєрідним інструментом "організаційного тиску робітників на підприємця", а безпосередня участь профспілок вважалася "соціально-політичним представництвом класової організації" [193, с.32-33]. З 1925 р. по 1928 р. профспілки провели активну організаційно-масову роботу з укладання договорів. Якщо в 1925 р. вдалося охопити ними 985 215 осіб, то в 1928 р. – 1,5 млн. найманих робітників, що становило близько 95% їх загальної чисельності.

Контроль за виконанням договорів був покладений на розціночно-конфліктні комісії, основна функція яких – розглядання конфліктів, що виникали між робітниками і адміністрацією. Ці комісії повинні були займатися питанням розподілу робіт за розрядами, визначченням норм виробітку, відрядних розцінок [364]. Однак цей контроль на приватних підприємствах був неактивним, заходи впливу при порушенні угоди не застосовувались або застосовувались нечасто, тому у робітників складалося враження про повну безкарність господарів.

Серед порушень колдоговорів виокремлюється невиконання умов охорони праці, правил санітарії та гігієни, навіть випадки, коли комісія закривала підприємства у зв'язку з антисанітарією. В матеріалах обстеження полтавських підприємств було зазначено, що пункти колдоговорів про спецодяг також не виконувались [209, с.47]. Процедура підписання колективних договорів супроводжувалася тривалим обговоренням і суперечками, адже

йшлося про зарплату, соціальні гарантії, умови праці тощо. Були моменти, коли певна кількість господарників, підписуючи договір, навіть не вдавалася в його суть, а згодом банкрутувала, коли доводилося виконувати усі зобов'язання, інші ж навпаки знаходили причини не укладати колдоговір зовсім. На практиці дуже часто приватні підприємства укладали колективні договори з меншими суперечками, ніж госпоргани [241].

Чітке уявлення про роботу спілок у роки НЕПу створюють страйки, що демонструють справжній їх зв'язок з робітниками. 70% страйків виникало стихійно, непередбачувано для спілки [177, с.8].

В основному конфлікти виникали з приводу розміру зарплати, неправильного звільнення, порушення норм охорони праці та адміністративного покарання. Головними причинами страйкового руху в Україні у 1922 р. були, по-перше, зрив планів пайкового постачання робітників внаслідок продовольчої кризи; по-друге, недосконалість регулювання трудових відносин під час запровадження колективних угод [334, с.193]. Характерно відзначити, що в першому півріччі 1925 р. відсутні конфлікти з приводу охорони праці на приватних підприємствах, що свідчило про якісну роботу профспілок у цьому напрямі. Однак більшість робітників і службовців були не задоволені штучним гальмуванням темпів зростання заробітної плати при значному зростанні промисловості й торгівлі [164, с.30]. В 1927 р. конфлікти щодо підписання договорів охопили 5,3% приватного сектору і 43,8% кооперативних товариств. З приводу зарплати конфлікти виникали через норми виробітку, розмір приробітку, надбавки до ставки, зміни й переміщення в розрядах й окладах, несплата або неправильна оплата за понаднормовані години, розрахунки при звільненні та ін., а з охорони праці – через робочий час, ненадання спецодягу й спецхарчування або через невиплату за них та ін. Адміністративне покарання виникало за порушення правил внутрішнього розпорядку [163, с.73].

На приватних підприємствах страйки не були довготривалими і не перевищували 25 тис. учасників [152, с.107]. В основному вони виникали стихійно, дуже рідко були організовані профспілками, іноді навіть набували форми класової боротьби [272]. За офіційними даними, у 1922 р. в Україні відбулося 80 страйків робітників і службовців, причому більшість з них (45) – на державних підприємствах. Якщо у приватній промисловості через відсутність обмежень реалізації права робітників на участь у страйковій боротьбі три чверті страйків проходили за санкцією професійних спілок, то в державній – внаслідок примусового державного арбітражу – без такої санкції, крім того, 11% страйків було оголошено всупереч забороні профспілок [334, с.193].

Конфлікти з одним учасником становили по Україні 65%, від 2 до 10 осіб – 29,1%, понад 10 осіб – лише 5,3% загальної кількості конфліктів. На ґрунті заробітної плати найбільше спірних питань виникало у швейників, текстильників, деревообробників і цукровиків; з приводу звільнення – у паперовиків, гірників, хіміків, харчовиків; з приводу охорони праці – у харчовиків, гірників. Щодо заробітної плати наявні 70,5% від загальної кількості конфліктів, 10,3% конфліктів – щодо звільнення, 8,1% – щодо охорони праці, 8,1% – адміністративних (за порушення внутрішнього розпорядку). У гірників за 6 місяців на 1 000 робітників конфліктувало 45, у металістів – 226, у хіміків – 164, у шкіряників – 286, цукровиків – 160, харчовиків – 149, текстильників – 63, швейників – 335, друкарів – 414, паперовиків – 576, деревообробників – 866 особи. По всій Україні на 1000 працівників виникало 273 конфлікти [163, с.73].

Важливі відомості щодо результатів конфліктів, наприклад, у спілці металістів на державних підприємствах було досягнуто згоди по 764 конфліктам (3 773 учасники). По приватних підприємствах було залагоджено 12 конфліктів з 38 учасниками. Завершилось на користь працівників у державних установах повністю 394 конфлікти, частково – 77 конфліктів; по

приватних установах – повністю 9 і частково – 1. Вирішились не на користь робітників в державних установах 293 конфлікти (756 працівників), у приватних – 2 конфлікти (4 працівники). Отже, всього з 48 780 працівників у конфліктних ситуаціях було задіяно 5 232 осіб (це 903 конфлікти). Кількість справ, з яких було досягнуто згоду, – 776 конфліктів (4 011 учасників), з них залагоджено повністю 403, частково – 78. Не на користь працівників було вирішено 295 конфліктів (близько 769 учасників) [35, арк.46].

Головною причиною страйків була затримка та неповна оплата праці. Якщо спочатку встановлення заробітної плати органічно не пов'язувалось із зростанням продуктивності праці, то надалі при укладанні колективних договорів першорядним завданням стало встановлення умов нормування і оплати праці, за яких відчувався органічний зв'язок між зростанням продуктивності праці і заробітною платою. Профспілки України на основі колективних договорів вели боротьбу за підвищення заробітної плати, особливо зарплати робітників провідних галузей промисловості [374, с.12].

Заробітна плата в індустріальних спілках не була високою і стабільною: постійно або збільшувалась, або знижувалась. Однак в середньому сплачувалось 26,51 крб. [150, с.2]. Рівень зарплати на приватних підприємствах був значно вищим від державних. На більшості приватних підприємствах праця робітників оплачувалася відрядно, а підлітків – погодинно. У металістів на багатьох підприємств відрядно оплачувалися основні працівники (чорнороби, які обслуговували відрядників), а підсобні працівники отримували приробіток. У колдоговорах і тарифних угодах містилася спеціально розроблена градація приробітків (за всіма тарифними угодами однакова): для I-II разряду – 10-20%, для III разряду – 30-40%, для IV разряду – 45-55% і т.д.

У тарифних угодах, окрім тарифсітки і градації приробітків, зазначалося ще 30 пунктів, невідомих жодному з працівників. Фактично всі кваліфіковані, некваліфіковані працівники і чорноробочі працювали відрядно за розцінками, про які вони домовлялися з господарем. Норм, розроблених з урахуванням

спілкової організації на підприємствах, не було. Тарифні угоди визначали лише ставку першого розряду і розряд працівників. У деяких випадках перераховувалися поіменно працівники з вказаним їх розрядом. Не було жодного випадку, де розряди або ставки вказувалися відповідно до роботи, а не до особи. Обстеження засвідчили, що робітники не знали, скільки належить їм за договором. Всі опитувані заявляли, що договір нас не цікавить, цікавлять розцінки, а їх в договорі не має [169, с.28].

Фактичний розмір заробітної плати на приватних підприємствах, особливо дрібних, визначити складно, адже активно практикувалася система прихованих усних домовлень з господарем, при чому в одних випадках зарплата, виплачена працівнику, значно перевищувала суму, зазначену в розрахунковій книжці, в інших навпаки виплачувалось менше, а виписувалася в розрахункову книжку сума, яка відповідала ставкам за договором. Таким чином, господар прагнув обійти спілку і страхову касу. Ці проблеми, як правило, виявлялися лише під час вирішення конфліктів або при звільненні [169, с.28]. Зваблені високою зарплатою, робітники не звертали увагу на суперечливі дії господарів, а багато з них через свою нерозумність навіть не могли їх збагнути [209, с.48].

Наприклад, на фабриках з виготовлення вати середня зарплата становила 61 крб. 80 коп. Серед хіміків була досить висока зарплата у службовців, яка складала 147 крб. 58 коп. У Харкові функціонували швейні майстерні, в яких середня зарплата була нижчою, ніж на державних підприємствах, що пояснювалося технічною відсталістю підприємств [209, с.46]. У металістів середня зарплата становила 136 крб., відрядника-ливарника VI розряду – 182 крб., а чорноробочі, які обслуговували ливарників, отримували по III розряду – 113 крб. Поденний заробіток кваліфікованого робітника VII-VIII розряду становив 9 ½ крб., у будівельників денний заробіток каменяра на приватному підприємстві – 6 крб. проти 4 крб .50 коп. на державному підприємстві, столяра – 5 крб. 50 коп. проти 4 крб. 20 коп., штукатура – 5 крб. 20 коп. проти 4 крб. 20 коп., чорноробочого – 2 крб. 20 коп. проти 1 крб. 80 коп.

– 2 крб. Разом з цим наявна певна кількість робітників, які отримували заробітну плату, що не могла задовольнити їх найнеобхідніші потреби. По групкому металістів у шпильковій майстерні дорослі робітниці заробляли 28-32 крб. на місяць. Фахівець з набору у приватній типографії отримував 63 крб., а в державній – 80 крб. Низькі ставки переважали в галузях промисловості, які переживали тимчасову кризу [169, с.28]. Оплата праці учнів у приватних і кустарних майстернях неоднозначна: учні-металісти отримували у кустарів в перші півроку навчання 22-25 крб., а деревообробники – тільки 7-10 крб. [169, с.29].

Однак працівники приватних підприємств були позбавлені багатьох переваг, таких, як: відсутність кредитування, постійні порушення підприємцями законів про працю, довільне трактування договорів або окремих пунктів, що знижувало матеріальний рівень працівників, реальну їх зарплату [209, с.46].

Культробота була найбільш слабкою ланкою діяльності профспілок. Культкомісії організовувались у всіх групкомах, але працювали неефективно. Розвиток цього напряму діяльності гальмувався через відсутність потрібних приміщень, досвідчених культпрацівників, недоцільну витрату коштів деякими групкомами (наприклад, металісти) і головне – недостатність коштів, відсутність належного керівництва з боку спілок. Значна частка коштів групкомів йшла на утримання апарату і на адміністративно-господарські потреби, а на культроботу виділялись мізерні гроші: у шкіряників з 254 крб. на місяць на апарат витрачалося 238 крб., а на культпотреби – 16 крб.; у хіміків на культроботу не виділялося жодних коштів, а у спілці металістів – 5 крб. з 392 крб. тощо [168, с.36].

Найактивніше культробота була організована у спілці харчовиків, а у металістів, деревообробників, хіміків і друкарів майже повністю відсутній цей напрям діяльності. Жодний групком не вів обліку клубів, їх відвідування і яку роботу проводили члени цих клубів. Гурткова робота була не налагоджена.

Профгуртки організовувались лише у спілках харчовиків і шкіряників, але відвідували їх нечасто. Облік писемних та малописемних у більшості спілок не вівся. Стінгазети видавалися більшістю групкомів, але виходили вони нерегулярно і не привертали належної уваги.

Отже, слабка і недостатня підготовка, застосування шаблонних методів спілкової роботи, систематична протидія підприємців цій роботі, свідоме небажання дотримуватись законодавства про працю, постійне прагнення зекономити на зарплаті робітників, пошук підприємцями підтримки у самих робітників і навіть серед низових профробітників – все це робило діяльність спілки на приватних підприємствах неефективною. Робота на підприємствах значно залежала від наявності на підприємстві класово-свідомого активу. Там, де такий актив функціонував, де в методах роботи враховувалась специфіка приватних підприємств, спостерігалося значно менше недоліків і заходи вживались більш наближено до загальнокласових принципів спілок.

У зв’язку з тим, що методи спілкової роботи змінювалися повільно, загальне спрямування оргроботи за своїм змістом і характером мало власну специфіку. Спочатку спостерігалось функціонування старих методів роботи спілок у контексті активного розвитку нових господарських форм, про що свідчило тривале визрівання спілкової структури. Водночас спілки проводили стихійні, безсистемні заходи на місцях. Пізніше відбулися корінні зміни у діяльності профспілок, які були викликані постановами другої Всеукраїнської конференції профспілок. Беручи на себе захист інтересів робітників на приватних підприємствах, профспілки повинні були перелаштувати всю свою організацію, насамперед відмовитися від державних функцій регулювання умов праці і перейти до системи нормування праці та заробітної платні за допомогою колективних договорів Саме тому укладання договорів з приватниками проходило менш болючіше, а випадки передачі конфліктів на вирішення арбітражу зустрічались рідко. Там, де це явище все ж таки мало місце, суперечливі питання майже на 100% вирішувалися на користь спілки.

4.3. Діяльність профспілок на приватних підприємствах дрібної промисловості

За кількістю зайнятих робітників металопромисловості України належала провідна роль, де в січні 1921 р. працювало 108 860 осіб [114, с.14-17], а на 1 грудня 1926 р. вже 217 893 або 26% загальної кількості працівників у всіх галузях промисловості [173, с.49-51]. Ця галузь вирізнялася зростанням кустарних майстерень із застосуванням найманої робочої сили. Працювали підприємства переважно на приватний ринок [154, с.34]. В основному це були кузні, бляшарні, слюсарно-механічні, ливарні, штампувально-бляшарні, лудильні і водопровідні майстерні. Функціонували невеличкі заводи масового виробництва: шпилькові, виготовлення наперстків і бляшаних гребенів, дротяних сит, машинок для в'язання панчох, емальованого посуду тощо. Кількість найманих робітників у цих майстернях коливалася від 1-2 до 10-12, і лише окремі невеликі заводи нараховували декілька десятків осіб. В останніх робітники обслуговувалися окремими завкомами.

У 1925 р. у Київській, Одеській, Харківській, Полтавській губерніях в приватній і кустарній металопромисловості нараховувалось 543 підприємства з кількістю працівників 2 411 осіб, з них профспілками було охоплено 75%. В середньому на одне кустарне підприємство припадало 5 робітників. В Київській і Харківській губерніях майже всі працівники були охоплені райкомом спілки [154, с.34].

У Києві працівники обслуговувались двома об'єднаними завкомами – міським і Петровським районним. Керівна робота міського на відміну від районного була неактивною. Звіти і керівні настанови щодо роботи комісій з охорони праці відсутні. Такі комісії складалися з представника завкому і підприємця, конфлікт якого розглядався. Протоколи складалися неякісно. При цих завкомах існували делегатські зібрання. Делегати обиралися на кустарних зібраннях. Зв'язок завкомів і делегатів з членами спілки металістів носив

задовільний характер. Протягом вечора завком відвідували іноді 50-60 осіб. Тому вони працювали і ввечері, адже відвідування було інтенсивним [154, с.35-38].

В Одесі робітники приватних і кустарних майстерень об'єднувались загальноміським робочкомом. Крім цього, він включав ще 9 дрібних держпідприємств і 9 колективів безробітних, в яких було зайнято 89 осіб. У Одесі і на периферії розташовувалась значна кількість майстерень, для яких характерна територіальна віддаленість, що ускладнювало налагодження контактів між. Зв'язок робочкому з членами спілки відбувався через профуповноважених, яких нараховувалось до 40 осіб. Однак засідання і наради профуповноважених не практикувалися. Засідання робочкомів проводилися за участю профуповноважених, яких іноді налічувалось до 25 осіб. В основному на засіданні заслуховували доповіді комісій та уповноважених. Постанови робочкомів були недосконалими, адже в них не надавалися конкретні вказівки про подальшу діяльність [154, с.35-38]. Більшість профуповноважених були безпартійними. Прикріплених робітників спілки на приватних підприємствах не було [211, с.75].

У Харкові на приватних підприємствах з кількістю осіб більше 25 створювалися завкоми. Якщо в 1923 р. завкомів там зовсім не існувало (діяли 37 уповноважених) [211, с.75], то на 1925 р. було створено 6 таких завкомів і 14 уповноважених, які представляли 54 дрібних приватних підприємства з кількістю робітників від 1 до 5 осіб [154, с.35].

Характерна риса дрібної металопромисловості – широке використання праці підлітків. На обстежених підприємствах 38,1% працюючих за наймом становили підлітки, тоді як у великій промисловості підлітки складали всього 6,8%. На приватних одноособових підприємствах їх відсоток складав 39,3%, в артілях кустарів серед найманої робочої сили підлітків було 81,3%, тоді як дорослих всього – 18,7% [34, арк.1]. Тривалість робочого дня підлітка складно визначити, адже цю інформацію приховували як господар, так і підліток.

Останні боялись втратити роботу, якщо вони чітко будуть дотримуватися скороченого робочого дня.

Усі учні в металопромисловості працювали за договорами. Розмір заробітку учня становив від 12 до 22 крб., термін навчання – 6 місяців або один рік. Це пояснювалося тим, що господар не був впевнений у довготривалості функціонування свого підприємства [154, с.39].

Часто у металопромисловості було складно виявити приватне підприємство, оскільки їх робітники і власники приховували застосування найманої робочої сили, тому райкомам доводилося вживати різні заходи щодо їх виявлення. В Одесі це відбувалось шляхом отримання на електростанції даних про абонентів, які використовували електроенергію для промислових цілей. Інші заходи – об'їзд райкомів, де розташовувались приватні майстерні, а також отримання інформації від профупововажених, робітників тощо. В Київському окрузі такі заходи досить успішно застосовувались комісією з охороні праці.

У процесі аналізу питання членства у профспілках варто враховувати такі аспекти: по-перше, на приватних підприємствах працювали особи, які взагалі не могли бути членами спілки (технічний керівник, родич підприємця, юрисконсульт тощо), по-друге, робоча сила на приватних підприємствах поповнювалася головним чином за рахунок молоді, а прийом у спілку згідно з рішеннями профорганів міг проводитися лише після річного строку праці, по-третє, в ряді випадків діти «непманів» платили кустарю або власнику приватного підприємства по 200-300 крб. (соцстрах та інші витрати), щоб він зарахував їх до своїх робітників і цим самим створив можливість потрапити в члени спілки, мати виробничий стаж, а потім потрапити до вишу. Тому ряд районних комітетів при прийомі в члени спілки осіб, які працювали на приватних підприємствах, дотримувалися певної обережності, враховуючи специфіку і характер приватних підприємств і їх робочої сили [175, с.60].

Прийом в члени спілки відбувався після 2-3 місяців роботи за наймом. Робочком через профуповноваженого збирав свідчення і своє рішення виносив у присутності зацікавленого робітника. Якщо завком відмовляв у прийнятті до профспілки, в протоколі причина такої відмови, як правило, не вказувалась. Якщо ж рішення було позитивним, таке питання про прийом до спілки виносили на делегатські і загальні збори та вже там формувався остаточний результат. У Лубнах з 50 працівників за наймом у спілці кустарі перебувало 3 особи. Це пояснюється тим, що господарі дуже часто перешкоджали підліткам, які у них працювали, вступати до профспілки [154, с.36].

Договори укладались в основному на 6 місяців. Зокрема, недоліком колдоговорів на початку 1920-х рр. на Україні у металістів було те, що заробітна плата, яка встановлювалася довільно спілкою, механічно доводилась до відома підприємця. Проти цього виступали самі підприємці, які вимагали, щоб заробітна плата була фіксована. Іншим недоліком була невизначеність відпустки. З договору не можна визначити, яка буде тривалість відпустки – 2 тижні або цілий місяць, якщо робітник пропрацював 5½ місяців і декілька днів. Власники вимагали чіткого визначення, щоб за кожний відпрацьований місяць робітник мав право отримати компенсацію в розмірі 1/12 місяця, тобто 2 робочих дні. Пізніше з’явився колдоговір з виправленнями і доповненнями. У ньому вже внесені пункти про оплату 50% вартості залізничного квитка при поїздці у відпустку, також при звільненні працівник отримував компенсацію в 37 робочих днів. За 1923 р. в Харкові було укладено до 30 колдоговорів з приватними підприємцями з кількістю працівників від 7 до 80 осіб.

Відповідно до договорів в петровському завкомі переважала погодинна оплата праці. У Харкові застосовувалась відрядна оплата на підприємствах з масовим виробництвом при розрахунковому коефіцієнті – 2. Середня ставка першого розряду становила 23-24 крб. і вираховувалась від наявної середньої зарплати на державних підприємствах, яка майже у всіх договорах зафіксована у розмірі 20 крб. Наприклад, на заводі «Металіст» у Харкові середній заробіток

дорівнював 70-80 крб. В Одесі в середньому зарплата працівника приватного підприємства становила 66 крб. 88 коп. при середньому розряді 6,8. Робітниці отримували 39 крб. при середньому розряді 2,4. У Києві середній заробіток коливався від 55 до 70 крб., але окремі робітники, зокрема працівники дротяної галузі, в місяць могли заробити до 200 крб. В Одесі і Києві виявлені випадки виконання прихованої відрядної роботи. В Києві це відбувалось таким чином: наймач давав роботу працівнику поштучно або попудно, домовляючись, що в розрахуновій книжці для спілки буде вказана зарплата поденна, визначена тарифним розрядом. Таким чином, приробіток приховувався, і підприємець не платив за нього страхових вкладів, податків, нарахувань. Виявити ці афери було майже неможливо, адже відбувалась змова підприємця з працівником. Така прихована відрядна робота найбільш популярною була в арматурних майстернях. У випадках виявлення таких порушень підприємець передавався до суду, а робітників виключали зі спілки [154, с.38].

Відпустки встановлювалися таким чином: ті, хто пропрацював 5½ місяців мали 2 тижні відпочинку, а ті, хто пропрацював 11 місяців, – 1 місяць. Вихідна допомога при звільненні дорівнювала розміру місячного заробітку [154, с.38].

Конфлікти на підприємствах вимагали особливої уваги з боку спілки, так як вони зачіпали найсуттєвіші інтереси робітників: питання заробітної плати, звільнення, охорони праці [211, с.75]. Найбільша кількість конфліктів виникало у зв’язку з переміщенням у тарифних розрядах (більше 33%). Конфлікти, причинами яких стали норми виробітку і розцінки, складали в середньому близько 20% щодо всіх конфліктів [161, с.57].

Органи охорони праці приділяли цій проблемі значну увагу, так як умови праці за своєю шкідливістю і небезпекою викликали занепокоєння (гірнича і цукрова на одному рівні за шкідливістю праці). Найбільшими порушеннями на підприємствах було неправильне визначення понаднормованих видів роботи, ненадання щотижневого 42-годинного відпочинку окремим категоріям робітників, а також неурегульоване питання про обідню перерву. З 5 великих

заводів металопромисловості 85,5% робітників мали 42-годинний щотижневий відпочинок (21 943 особи). В усій металопромисловості у 78,5% осіб був фіксований 42-годинний щотижневий відпочинок. У ряді професій, пов'язаних із значною шкідливістю, встановлено скорочений робочий день для підлітків і малолітніх. Найбільше понаднормованих годин характерно для залізничної промисловості, тому там тривалість робочого дня була найбільшою серед усіх галузей металопромисловості. Середній розмір тарифної відпустки становив 14,3 дні [173, с.49-51].

Обстеження приватних підприємств, проведене інспектором ВУРПС, засвідчило, що діяльність комісій з охорони праці була незадовільною. Спецодяг видавався несвоєчасно і як правило не весь комплект. Наприклад, у ливарному цеху робітники працювали одягнені в особисті речі. Відвідувала комісія підприємства нерегулярно і випадково. Засідання комісій відбувались нечасто, відомості про діяльність їх членів відсутні. Наради інспектури праці з комісією також не практикувалися. Лише в петровському завкомі ця діяльність була налагоджена: велися протоколи засідань, обліки виконання договорів тощо. Часто комісії з охорони праці виконували функції інспекції праці, зокрема, складали акти на бланках НКП про стан майстерень, якість виконання договорів. Ці акти направлялися в інспектуру праці для вживання відповідних заходів. Але відвідували комісії лише великі приватні підприємства [154, с.37].

Для металопромисловості характерний високий рівень травматизму. За 1926 р. на 130 002 працівника припадало 28 058 нещасних випадків або 216,3 – на 1 000 робітників. Проблеми були і з постачанням питної води. Елементарні гігієнічні вимоги (наявність умивальників, рушників, мила) виконувались, як правило, адміністрацією під тиском інспекції. Але в основному ці заходи не вживались через низький загальнокультурний рівень робітників. Спецодяг на 47% підприємств виділявся із запізненням. Обідні перерви на більшості підприємств були нетривалими: на 20 підприємствах (32%) перерва становила 1 год., на 30 підприємствах (50%) – 30 хв., на трьох – 20 хв. і на одному – 15 хв.

Як правило, працівники вживали їжу і відпочивали у робочому приміщенні. Бані і душеві працювали лише на 37% підприємств, на двох була лише холодна вода, тому користуватися ними можна лише влітку [173, с.53].

Не в усіх завкомах велася культробота. Наприклад, по Київському міському завкому культурно-освітні заходи зовсім не проводились. Це пояснювалося сусідством завкому з центральним клубом спілки [154, с.37]. Взагалі часто використовувались приватниками клуби і школи державних підприємств [211, с.75]. У петровському завкомі культкомісія проявляла певну активність: функціонували профгурток, драмгурток, музгурток. У діяльності гуртків брало участь 50 осіб. В Одесі 82% працівників приватних і кустарних мастерень було залучено у культроботу. На підприємствах з кількістю робітників більше 7 осіб визначались культуповноважені. Вони організовували на підприємствах в обідню перерву читання, передплату на газети і журнали. На деяких підприємствах організовувались «червоні кутки» [154, с.37].

Заходи зі стягнення членських внесків не мали ефективності. Не було можливості виявляти боржників. Ті особи, що збирали внески, часто підписувалися замість членів спілки, при здаванні грошей у завком не виписували квитанцію, що позбавляло можливості необхідного контролю. Наприклад, в Одесі недобір членських внесків складав усього 5% [154, с.36].

Таким чином, у діяльності спілки металістів існувало багато недоліків, зокрема, у напрямі зв’язку з її членами, які працювали на приватних підприємствах, і в діяльності РКК, і у сфері приховування підприємцем реальної заробітної плати найманих працівників. Все це вимагало застосування ряду заходів для поліпшення роботи і подолання недоліків. Вони зводилися до створення на приватних підприємствах окремих завкомів і групкомів, зв’язаних з членами через кустарних делегатів або уповноважених. Також посилювалась увага до підприємств з боку інспекції і комісії з охорони праці, інтенсифікувалась культробота та ін. Такі недоліки були наявні й у інших спілках. Спілки ставили перед собою завдання залучення працівників

приватних підприємств у їх члени, сприяти їх активності, розвивати класову самосвідомість робітників через культроботу.

За кількістю зайнятої робочої сили спілка гірників в Україні, як і спілка металістів, займала одну з провідних позицій. За даними профспілок, вже в січні 1921 р. кількість членів у ній становила 157 887 осіб, а в січні 1926 р. – 176 552 особи [114, с.14-17]

Спілка гірників була наймолодшою. Багато кваліфікованих донецьких робітників загинуло на фронтах. На Донбас приїхала значна кількість селян з голодних південних губерній. У 1924 р. на Донбасі було 50% таких робітників. Вирізнявся цей регіон плинністю кадрів. За період з квітня по серпень 1923 р. лише на підприємства Донвугілля прийшло 65 700 і звільнилось 67 300 робітників. Це були ті особи, які прийшли і повернулися назад в село, а також ті, що переходили з рудника на рудник [192, с.2]

За час існування спілка гірників пережила цілий ряд реорганізацій свого апарату. В 1920 р. було 5 райкомів з 86 рудниками (там діяли уповноважені по шахтах). Очолювало їх Південбюро ЦК в Харкові, а в 1921 р. замість нього було організовано губвідділ в Бахмуті (Артемівськ). Було створено також 10 райкомів, уповноважені на великих шахтах замінялися колективами – шахткомами. І лише в 1923 р. було встановлено тип організації, який дозволяв найкраще перейматись справами робітників: при кожному рудоуправлінні створювалися місцеві відділи (рудкоми) спілки, які мали підсобні організації – шахткоми, які очолював губвідділ гірників [192, с.3]

Основними гірничими районами на Україні були Донбас і Криворіжжя. Там функціонувала така спілкова структура: на кожному руднику, який складався з ряду шахт і об’єднаний одним рудоуправлінням, існував рудницький комітет, який формально був спілковим низовим осередком на правах ФЗК і безпосередньо пов’язаним із Всеукраїнським комітетом спілки. На окремих же шахтах рудоуправління працювали шахтбюро, які формально були прирівнені до цехових бюро і підпорядковані безпосередньо рудкому.

Причому часто одне шахтбюро об'єднувало не одну, а декілька шахт. Шахти знаходилися одна від одної на значній відстані (5-10 верств, іноді 15-20 і більше верств). У зв'язку з цим часто працівник, член спілки, не мав можливості звернутися у низову організацію (рудком) з питання, яке його цікавило, тому усіма його проблемами і потребами переймалось шахтбюро, яке на практиці виконувало роль низової профспілкової організації, не маючи всіх присвоєних ФЗК прав. Отже, виникали суперечності між юридичною і фактичною діяльністю як шахтбюро, так і рудкому. Останній формально – низовий осередок, а по суті – керуючий орган, який безпосередньо членів спілки не обслуговував, а лише керував шахтбюро. Про це свідчать такі відомості: на тій шахті, де знаходився рудком, створювалось також і шахтбюро, а тому з дати постанови ВУРПС (травень 1926 р.) ВУК гірників змушений був значно розширити права шахтбюро [203, с.33]

Характерним для гірничої промисловості на рудниках було сезонне зменшення кількості членів спілки. Це відбувалося восени кожного року. Пояснювалося це явище осінніми напливами робочої сили на рудники. Так, на 1 квітня 1925 р. відсоток членів спілки становив 95,8%, на жовтень він зменшився до 83,7%. Особливо низьким був відсоток членів на дрібних і орендованих шахтах (у середньому – 50%), що пояснювалося незвичайним зростанням кількості зайнятих на них робітників: за рік з 500 до 3000 осіб [143, с.5]. Чисельність неорганізованих робітників у рудниках була достатньо значною [147, с.52].

Спілка гірників була єдиною, в якій правила внутрішнього розпорядку і колдоговори складалися в центральних органах. У більшості спілок в Україні ці правила складалися на підприємствах, причому центральні правління спілок майже ніякого контролю не здійснювали, з правилами не знайомились, таким чином, не керували цією роботою [196, с.53].

Вичерпних відомостей про зарплату гірників за 1921 р. немає, оскільки при видачі зарплати частини натурою, частини радянськими грошовими знаками

точного обліку не велося. Відомо, що в 1923 р. заробітна плата гірників виплачувалася в радянських грошових одиницях із запізненням на 1½ – 2 місяці. Через ці запізнення працівник, який мав ставку в 6 товарних карбованців, фактично отримував менше 3 крб. [192, с.3-4].

Основними недоліками санітарного стану підприємств була відсутність у багатьох місцях питної води поблизу місця роботи, недостатність підземних місць для відходів, нестача бань, приміщень для зігріву на зовнішніх роботах тощо. Такі недоліки негативно впливали на умови праці. Робітник не мав можливості задовольнити свої елементарні потреби, що викликало надмірну зношеність організму, високий рівень захворюваності, зниження продуктивності праці. Якщо питання промислової санітарії вважалися другорядними (хоча на підприємствах була в незадовільному стані), то на техніку безпеки госпорганами витрачалися значні кошти. Адже невиконання правил могло привести до вибуху, катастрофи, нещасних випадків, що тягло за собою відповідальність [174, с.74].

У всій кам'яновугільній промисловості за 1925 – 1926 рр. на 1000 робітників припадало 220,6 нещасних випадків, з них – 1,39 смертельних на 1000 працівників. Найбільше травматичних випадків зафіксовано на руднику "Юний Комунар", на якому найбільшій небезпеці піддавалися забійники [145, с.51].

Отже, санітарні умови праці працівників кам'яновугільної промисловості, а саме: забезпечення достатньою кількістю бань, поліпшення водопостачання, надання першої медичної допомоги – налагоджувались неінтенсивно [181, с.3-8]. Варто відзначити, що радянська влада не досить уважно ставилась до потреб робітників Донецького басейну. Відновлення басейну відбувалось несистематично. Донецьке господарство привертало увагу лише тоді, коли починало тріскатися [192, с.3]. На практиці "Кодекс законів про працю" порушувався в багатьох випадках: жінки допускалися на підземні роботи,

робочий день працівників вугільної галузі часто тривав до 8 годин і більше, норми охорони праці нехтувалися [182, с.96].

Починаючи з осені у 1921 – 1923 рр., чисельний склад спілки харчовиків по Україні падав, лише з січня 1923 р. поступово почав зростати. Так, на 1 січня 1922 р. кількість членів спілки у всіх губвідділах України становила 81 961 особу, а вже на 1 липня 1923 р. – 55 442 особи. Така ситуація пояснювалася тим, що з осені 1921 р. до початку 1923 р. у зв'язку з НЕПом відбувався процес переходу харчової і смакової промисловості до приватного капіталу – децентралізація. В більшій мірі кустарна промисловість перетворилася на просте кустарне виробництво, робоча сила якого не піддавалася плановому обліку [148, с.19]. На 1 січня 1926 р. спілка харчовиків об'єднував 79 406 членів [199, с.73], а на 1 січня 1927 р. – 86 984 особи [147, с.52]. Найбільша кількість членів спілки була по Одеському губвідділу 22,2% (12 302), Київському – 17,5% (9 745), Харківському – 14% (7 770), Полтавському – 10,4% (5 739), а найменша по Волинському – 2,8% (1 542), Подільському – 5% (2 728), Чернігівському – 3,7% (2 053). Щодо загальної кількості працівників, зайнятих в харчосмаковій промисловості України, у якій на 1 січня 1923 р. працювало 43 243 особи, відсоток організованих працівників становив 95,1%. У всій спілці кількість організованих на Україні складала на 1 липня 1923 р. 23,7%. За професіями ця кількість членів спілки розподілялася наступним чином: борошномельники – 38,7%, пекарі – 9,8%, кондитери – 4,5%, маслобійники – 7,4%, робітники тютюнової галузі – 14,1%, махорочники – 7,2%, представники масло обробної галузі – 6,9%, службовці – 4%, інші 7,4%. Із всієї кількості членів спілки на приватних підприємствах в середньому було зайнято 33,1%. На приватних підприємствах найбільша кількість членів спілки наявна у пекарів – 42%, борошномельників – 50,6% і маслобійників – 55,5%, а найменша у махорочників – 13,8%, працівників тютюнової галузі – 18,5% і кондитерів – 17,5% [148, с.20]. У харчосмаковій промисловості на 1926 р. було зайнято 3 609 підлітків. Щороку кількість підлітків збільшувалась. Однак їх відсоток не

охоплених спілкою, був дуже значним – 24,2%. Найбільший відсоток від загальної кількості підлітків характерний в кондитерській галузі – 10,6% і в ковбасній – 9,5%, найменший у винокурній – 1,2%, пивоварній – 3,2%, спирто-горілчаній – 3,3% [207, с.68].

Кількість працівників, зайнятих на приватних підприємствах, на 1 липня 1926 р. становила 16 364 особи, що складало 25% до загальної кількості робітників у харчосмаковій промисловості України (65 473 тис., тобто 1/4). Наприклад, в Житомирі такий відсоток доходив до 60%. Найбільше приватний капітал розвивався в борошномельній, пивоварній, хлібопекарській і махорочній промисловостях. У зв'язку з цим працівники розподілялися у харчосмаковій приватній промисловості таким чином: на борошномельну галузь припадало 58,5% всіх зайнятих у приватній промисловості, на пивоваренну – 8,2%, на хлібопекарську – 7,9%, і на мохорочну – 6,2%. Специфіка харчосмакової промисловості полягала в тому, що більшість її підприємств розташовувалось у селі, на відміну від шкіряників, металістів та інших, у яких більшість підприємств знаходилися у містах. Тому такі підприємства були розкидані селами, часто знаходились далеко від окружної чи районної спілкової організації, тому зв'язок з ними був достатньо ускладненим. В таких умовах працювала харчосмакова промисловість [206, с.15].

Таким чином, за кількістю зайнятих робітників у харчосмаковій промисловості приватники посідали другу позицію після державної промисловості перед кооперативною [148, с.21].

Чисельність членів у профспілках різних галузей промисловості була нерівномірною. Збільшувалась кількість членів у пивоварній промисловості, спирто-горілчаній і винокурній, кондитерській і хлібопекарській, а в решті галузей: барошномельній, яєчній, тютюновій – зменшувалась. Зменшення кількості членів, зайнятих у борошномельній галузі, відбулося головним чином внаслідок передачі дрібних млинів спілці робземліс, а частково – за рахунок раціоналізації виробництва на більш великих млинах, у маслобійній галузі –

внаслідок того, що заводи працювали через нестачу сировини не на повну потужність, у тютюновій – тому, що одна машиністка, як правило, обслуговувала дві машини в гільзовому відділі [199, с.73].

За рік кількість працівників, зайнятих у приватній промисловості, зменшилася на 21% (1/5). На 1 липня 1927 р. у ній залишилась лише половина (54,3%) від тієї кількості працівників, яка була в 1926 р. Замість 1 298 працівників (на 1 липня 1926 р.) у приватній махорочній промисловості залишилось не більше 100 осіб. З борошномельної приватний капітал був майже витіснений. Якщо в 1926 р. у ній була зайнята майже половина (46,1%) всіх робітників, то в середині 1927 р. – лише трохи більше чверті (27,1%). Тільки у пивоварінні приватний капітал займав більш-менш міцні позиції і навіть інтенсифікувався, що пояснювалось роздрібленістю державного пивоваріння. Всього на приватних підприємствах працювало майже 11 000 осіб або 17,1% всієї кількості працівників [149, с.57].

Атмосфера роботи на приватних підприємствах була специфічна, що потребувало відповідного пристосування методів спілкової діяльності. Багато окружних відділів не усвідомлювали цієї специфіки і не розрізняли за нею приватні і державні підприємства. На засіданнях правлінь не заслуховували звітів профуповноважених приватних підприємств, не давалися вказівки, висновки і пропозиції щодо їх обстеження осередку. Лише декілька окружних відділів враховували особливості роботи приватників, наприклад, Полтавський, Запорізький, Старобільський [206, с.18].

Організаційні форми обслуговування працівників приватних підприємств були такі ж самі, як і на державних, і кооперативних: самостійні фабрично-заводські комітети з кількістю працівників 25 і більше [304, с.19]. Групкоми (райкоми) обслуговували дрібні підприємства безпосередньо або через профуповноважених. Вони об’єднували дрібні підприємства незалежно від приналежності їх до держави, кооперації або приватних підприємців. Пленум Тульчинського окрправління в резолюції колдоговірної кампанії відмічав, що

більшість низових осередків недостатньо твердо відстоювали вимоги спілок. Іноді профуповноважені представляли собою орендаря. Наприклад, в Одесі між власником пекарні і робітниками на чолі з профуповноваженим було укладено ряд усних угод через голову групкому. Робітники систематично ухилялися від виконання постанов групкому, не з'являлися за викликом групкому, приховували поденні і тимчасові роботи, збиралися на збори, де обирали профуповноваженого без відома групкому. Отже, у харчовиків профактив повністю підпадав під вплив господаря, таким чином, реалізовував антиспілкову діяльність [149, с.58].

Власники приватних підприємств вели систематичну боротьбу проти залучення найманих робітників до професійних спілок. Дуже часто працівники змовлялися з приватним підприємцем, ігноруючи власне право на пільги на користь наймача. Основними методами роботи таких підприємців були залякування, звільнення робітників, а також авансування, в результаті чого працівник відчував себе віддяченим. Орендар видавав пайок у святкові дні, існувало кредитування дровами, що робило працівників залежними від нього [206, с.16]. Наприклад, власник млина в Уманському окрузі широко застосовував систему авансів, іноді в розмірі 3-місячної зарплати. Працівники називали його "благодійником, батьком рідним". В Зінов'ївську були випадки, коли працівники, захищаючи господаря, не впускали на підприємство в нічний час представників спілки й інспекції з охорони праці [149, с.58]. Тому залучення у спілки працівників був складним і малорезультативним процесом. Наприклад, на Кульшанському пивзаводі (Шепетівка) з 20 працівників було лише 2 охоплено спілковим членством, в Одесі на Сичавському рибкомі працювало 140 працівників (на семи неводах), з них лише 65 були членами спілки, тобто менше 50% [206, с.18].

Найнебезпечнішим явищем для профспілок була фінансова залежність низових осередків від підприємців, що також іноді межувало з підкупом [206, с.19]. Часто виникали ситуації, коли приватники вели серед працівників

наклепницьку кампанію, намагаючись вижити профуповноваженого [206, с.20]. Мали місце випадки, коли низові осередки клопотали перед відповідними організаціями про відстрочку виплат зарплати, про зниження податків [149, с.57]. Спілка боролась за незалежність працівників від впливу господаря, намагалась втягти широкі маси робітників приватних підприємств в обговорення і укладання колдоговорів [149, с.57].

При укладанні колдоговорів у харчосмаковій галузі проекти документів розсилалися із запізненням, що не забезпечувало можливості працівникам широко їх обговорити. Також були випадки, коли групкоми укладали договори, не спитавши думки працівників. Групкоми нечасто спостерігали за виконанням колдоговорів, за своєчасною видачею зарплати, спецодягу, оплатою понаднормованих робіт. Виробничі комісії й наради часто розглядали питання лише формально [199, с.74].

Основними порушеннями умов договорів були: прийом робітників без попереднього повідомлення низового осередку, найм осіб, які не входили до спілки, скорочення штату без попереднього узгодження зі спілкою, використання тимчасових найманих робітників більше строку тимчасових робіт, нехтування нормами праці, окремі випадки несвоєчасної видачі зарплати. Наприклад, під час обговорення договорів у Миколаєві на семи підприємствах відвідало збори 84% робітників, виступало з претензіями 20% присутніх. У Києві на дрібних підприємствах відвідування зборів іноді досягало 100%. На загальнозаводських зборах більш великих підприємств відвідування було не таким активним. У Чернігові на загальних зборах брало участь у середньому від 90-100% робітників. Переговори щодо договірних умов зі пивспиртоб'єднанням тривали 2½ місяці, у Миколаєві по 4 договорам – 1 місяць. Навіть з моменту завершення переговорів до підписання проходило 10-20 днів. Винуватцями цьому були господарники [212, с.63].

Кількість конфліктів у спілці харчовиків була незначною [310, с.63] Суперечливі питання виникали нечасто у зв'язку з тим, що працівники були

попередньо ознайомлені з економічним станом підприємств. Тому вимоги підняття зарплати висувались нечасто і відхилялися більшістю присутніх на зборах [212, с.63].

Середня тривалість робочого дня по Україні становила на 1926 р. – 7,21 год., понормована – 0,38 год.; у харчовиків 7,45 – нормована і 0,41 – понаднормована. Зауважимо, що понаднормована робота була постійним явищем. Відсоток працюючих понаднормовано у харчовиків складав 39,1%. Середня тривалість відпустки збільшувалася. Якщо у всій промисловості України в 1925 р. вона складала 14,1 днів (крім кам'яновугільної промисловості), то у харчовиків становила 15,3 днів. Відповідно в 1926 р. – 14,24 і 15,92 днів. Характерним для харчосмакової промисловості було збільшення кількості обстежень підприємств з боку інспекції з охорони праці. Тоді як у всій промисловості України обстеження охоплювало 44,2% робітників, у харчосмаковій промисловості – 75,5% [178, с.54-55].

Найкращі умови роботи були створені на підприємствах Одеси і Києва. За даними статистики ВУКу середня зарплата працівників харчосмакової промисловості в Одеському окрузі складала 76 крб. 30 коп., а в Київському – 77 крб. 30 коп., але варто зазначити, що в Києві було на 40% менше робітників, ніж в Одесі [158, с.64]. Також спілка розробила трудові угоди на учнів, зайнятих на дрібних кустарних підприємствах. З метою збільшення учнівських кадрів у кустарній промисловості, спілка виступала за зменшення зарплати новим учням. Вони мали зарплату: у першому півріччі – від 15 до 18 крб., у другому – 20-22 крб, третьому – 23-28 крб., четвертому – 29-32 крб. Також на сезонних підприємствах зарплата повинна бути більшою, ніж на підприємствах, які працювали протягом року. Нарахування на зарплату були збережені лише для артілей, кустарі їх не отримували [159, с.58].

Техніка безпеки харчосмакових підприємств не відповідала санітарно-технічним вимогам згідно з законодавством. Не задовольняла вимоги техніки безпеки і промислова санітарія. Це пояснювалося невідповідністю заходів і

витрат на охорону праці, зростанням виробництва і капітальними вкладами у промисловість. Основними проблемами, які вимагали вирішення у сфері охорони праці харчосмакових підприємств, були запиленість і висока температура, що потребувало вентиляції і аспірації, опалення робочих приміщень, збільшення природного світла, облаштування роздягалень та індивідуальних шаф для одягу, організації бань і душевих, будівництва приміщень для відпочинку і прийому їжі, огородження машин і механізмів, механізації виробничого процесу. Ще гіршою була справа з підприємствами, які знаходились під опікою відділів місцевої промисловості; охорона праці в них була забезпечена ще менше, ніж на підприємствах республіканських трестів [178, с.54-55].

Культурно-просвітницький напрям діяльності реалізовувався неефективно, особливо щодо поширення української культури, етнічної мови. Мало приділялося уваги підбірці літератури українською мовою [199, с.74]. Основними видами культроботи у харчовиків була клубна робота (художні гуртки, родинні вечори, кіно, спектаклі, юридичні гуртки), «червоні кутки», радіо-кутки (майже не працювали через погану якість обладнання), профосвіта. Наприкладу, у Харкові працював районний клуб, який об’єднував 40 підприємств, зокрема, 16 пекарень, все це були дрібні приватні підприємства. Вхід в клуб був безкоштовним, за квитки на кінофільм брали 5 коп. Однак структура клубів у спілці харчовиків була малочисельною, а приміщення – у незадовільному стані. Все це було пов’язано з недостатністю членських внесків, які мали бути не лише формою зв’язку з клубом, а й статтею клубного бюджету. Молодь «червоні кутки» майже не відвідувала, в основному туди заходили дорослі. У селі «червоні кутки» заміняли клуби. Головні форми роботи кутків – бесіда, читання статей, стінгазети. Спроби організувати школи при клубах були марними, так як цьому не сприяла відповідна атмосфера. Спілка організовувала семінари, які передбачали дванадцять занять протягом

3 місяців за скороченою програмою. Семінари проводили робітники комісій: культкомісії, комісії з охорони праці тощо [156, с.72-73].

Спілка цукровиків за кількістю членів був найменш чисельною. На 1 січня 1921 р. вона нараховувала 33 864 тис. осіб. Особливістю цієї спілки було те, що в період активного виробництва кількість працівників збільшувалась в 5-6 разів. Тому спілка приділяла значну увагу сезонним працівникам [157, с.61].

У період сезонних робіт (жовтень – січень) усі їх різновиди об'єднувались у секцію сезонно-робочих, через яку спілка переймалась такими робітниками [167, с.42]. У цій секції переважали незаможні працівники – селянський елемент, що наділявся обов'язками члена спілки і мав право першопочаткового отримання роботи в майбутньому сезоні [204, с.71].

На 1 січня 1925 р. спілка цукровиків мала в Україні 49 815 тис. членів, а також 17 599 членів секції сезонних робітників. Порявняно з 1922 р. чисельність виросла на 44%. Такому зростанню сприяло поступове відновлення промисловості [171, с.1-2].

Усі районні організаційні структури вживали відповідні заходи щодо низових осередків і завкомів. Структура завкомів було не скрізь однаковою: в деяких районах переважали комуністи, які працювали достатньо інтенсивно. В інших райкомах діяльність була не налагодженою. За кількістю членів спілки Подільський райком переважав (охоплював 57 заводів), за ним Київський – 52 заводи, Смілянський – 33 заводи, Харківський і Сумський – по 16 [204, с.71].

Усі колективні договори, які діяли в цукровій промисловості протягом 1921 – 1924 рр. охоплювали лише постійних робітників і службовців, а в 1924 р. – також і сезонно-строкових. Стосовно тимчасових поденних працівників колдоговір поширювався лише щодо правового захисту. Зарплата таких працівників врегульовувалась спеціальними угодами з госпорганами на місцях. Їх оплата встановлювалась винятково залежно від виконаних видів робіт відповідно до наявної кваліфікаційноїй розбивки [195, с.104-105]. Якщо за оплатою праці раніше виокремлювалось три групи робітників (дорослі

робітники, жінки і підлітки), то в 1924 р. сформувалась інша структура: поденно працювали підлітки, жінки тарифікувалися нарівні з дорослими працівниками при виконанні одного виду роботи. Відповідно до угоди мінімум поденної оплати праці по 1-му розряду встановлювався в розмірі 37 ½ коп. на день або 9 крб. на місяць. Також було вирішено, що адміністрація мала обов'язково виплачувати зарплату поденним працівникам кожен тиждень по суботах [195, с.104-105].

Умови праці на цукрових заводах України були недосконалими. З обстежених 36 заводів на 8 відсутні їдальні. Житла не вистачало не лише для сезонних працівників, а й для постійних (штатних). Стан квартир був переважно незадовільним. На підприємствах не вистачало умивальників, часто на заводах не було ні мила, ні рушників. Лише на одному заводі обладнана роздягальня, спецодяг прався рідко, за необхідності самими робітниками. Не вистачало якісного одягу і взуття. Наприклад, у бурильній галузі робота відбувалась часто під відкритим небом, у неопалюваних приміщеннях. На бурильнях і на мийках працювали в холоді, на протягах, у темряві і багнюці. В інших приміщеннях переважала висока температура: більше 24 градусів і 70% вологості. Часто відбувався витік газу (аміаку, вуглекислоти і сірчаного ангідриду). У приміщеннях для сушки цукру навпаки переважали сухе повітря (25% вологості) і спека, тому там працювали напіводягненими. Штучна вентиляція майже скрізь була відсутня. У приміщеннях для різки найчастіше виникали травми (порізів і ран), особливо під час заміни рам з лезами і при заточуванні ножів [205, с.47-49]. На деяких заводах працівники при фільтро-пресах отримували опіки цукровим соком (він витікав, так як рами були не щільно завинчені).

Санітарний стан казарм для сезонних робочих був незадовільним. На трьох заводах з 14 розташовувались загальні нари, і лише на трьох заводах кожний, хто жив в казармі, мав окреме ліжко. Іншим ліжок не вистачало, їх зсували і спали по троє, а деякі спали на підлозі. На двох заводах у казармах жили

спільно і чоловіки, і жінки. Спецодяг видавався всюди із запізненням, хоча інколи його нестачу компенсували грішми. На деяких заводах спецодяг видавався лише для однієї зміни. Працівники відмовлялися мінятися і залишалися зовсім без спецодягу [186, с.61- 62].

З метою проведення культурно-просвітницьких заходів у цукровій промисловості виділено 512 профуповноважених, 1 870 делегатів (з них 657 жінок), проведено 2 820 делегатських і загальних зборів, організовано 282 хати-читальні, 169 «червоних кутків», 88 ленінських кутків, при них організовано 320 різних гуртків, переважно професійних, сільськогосподарських і політичних. Серед 5 598 сезонних робітників ліквідована неграмотність. Характерною ознакою було зростання пересувних кількості бібліотек: на 1 грудня 1923 р. функціонувало 151 хат-читалень і 205 пересувних, на 1 січня 1925 р. діяло хат-читалень – 453, пересувних – 802 [171 ,с.1-2].

Культробота серед сезонників реалізовувалась залежно від характеру виробництва: по-перше, серед сільськогосподарських робітників, по-друге, серед робітників безпосередньо на виробництві. Серед селян такі заходи проводились у хатах-читальнях і «червоних кутках». Серед робітників центром культроботи слугував клуб, а «червоні кутки» розташовувались у підсобних культприміщеннях, казармах [188, с.53].

Спілка активно впроваджувала в життя постанову партії і профспілок у галузі національної політики: всі завкоми, райкоми, Укрбюро цілком перейшли на діловодство українською мовою. Культустанови проводили заходи українською мовою на 63,1% загальної кількості підприємств. Із передплачених спілками газет і журналів 33% – видання українською мовою. Стінгазети готувались українською мовою на 43%. Українська мова переважала у гуртках на 39,5%. За 1924 р. з Укрбюро розіслано літератури українською мовою 75 378 екземплярів (482 назви) [171, с.1-2].

Отже, основний напрям профспілкової діяльності – пошук нових організаційних форм. При цьому спілки були розподілені за основними

галузями промисловості, у кожній з яких утворювалася відповідна професійна спілка. Основне завдання профспілок – залучити якнайбільше працівників приватних підприємств. В організації перевага надавалася низовим профспілковим осередкам – фабзавкомам, групкомам і уповноваженим, які були найбільш наближеними до робітничої маси. Децентралізація промисловості і поява відповідних галузевих спілок висунула на перший план проблему соціального захисту найманих робітників на приватних підприємствах. Вони мали вирішувати життєво необхідні для працівників соціально-побутові та культурно-освітні питання. Однак діяльність делегатських і загальних зборів, комісій з охорони праці, культкомісій була недостатньо налагоджена. Їх участь в організації виробництва, в охороні праці, поліпшенні умов праці, зменшенні травматизму на підприємствах вирізнялась пасивністю. Це було пов’язано з тим, що у профспілкових організаціх переважно був відсутній підготовлений класовий актив, а працівники приватних підприємств не прагнули вступали до спілки і брати активну участь у її діяльності. Часто працівники зважувались на це внаслідок залякування господарями, які наймали їх на роботу.

ВИСНОВОК

В історіографічному огляді з’ясовано, що наукова розробка проблематики нашого дослідження пройшла декілька етапів свого розвитку, кожен з яких мав свої суттєві особливості. Визначено, що одразу із запровадженням НЕПу виник науковий інтерес до дрібного виробника. Постала потреба в соціально-економічному, організаційно-господарському обґрунтуванні ролі дрібного товаровиробника у господарському житті радянської держави. Всі теоретики того часу віддзеркалювали ставлення більшовицької партії до приватних форм господарювання, що позначилось згодом на концептуальних засадах теоретичних праць. Наукова думка розділилася тоді на дві течії: марксистську і немарксистську. Зокрема, не всі вважали кустаря представником приватного капіталу, особливо того, хто не користувався найманою робочою силою. Таких кустарів відносили до умовно-капіталістичних підприємств, вважаючи, що їх діяльність є більше результатом безробіття, ніж прагненням до капіталізму. Вони – лише учасники у трудовому житті українського суспільства. Ця проблематика залишилась на довгий час своєрідною «білою плямою» історичної та економічної науки. Вчені на той час не мали права на власну принципову думку. Після смерті Й.В. Сталіна і рішень ХХ з’їзду КПРС відбулася лібералізація суспільного життя, потеплішання у напрямі вивчення питань НЕПу і взагалі до суспільно-економічних відносин 20-х рр. ХХ ст. історики почали повертатися до дослідження конкретних проблем НЕПу. Історіографія цього періоду характеризувалась описово-фактологічним характером, усталеними схемами і догмами. Проте були реалізовані несміливі спроби вийти за межі традиційних поглядів у дослідженні питання трансформацій у промисловості зазначеного періоду. Виходять збірники документів та матеріалів, які розкривають роль партії в господарському будівництві, основні аспекти перебудови промисловості у зв’язку з переходом до нової економічної політики, заходи, які вживала партія і радянський уряд. Після розпаду СРСР розпочався новий етап в історіографії. Науковці

повернулися до істини як наукового орієнтиру об'єктивної оцінки. Історична наука окреслила шляхи власного відродження. Однак необхідно визнати той факт, що науковці не розглядали участь приватного капіталу в функціонуванні дрібних промислових підприємств і не виокремлювали його як окремий предмет дослідження. Отже, радянські історики протиставляли НЕП політиці воєнного комунізму, але по-воєннокомуністичному висвітлювали боротьбу партії з приватним капіталом, а сучасні дослідники використовують політологічні методологічні прийоми для з'ясування соціальних конфліктів, виявлення елементів ринкової економіки у напівринковому суспільстві 1920-х рр. Історіографія НЕПу має десятки монографій і дисертаційних досліджень, засвідчуючи відносну концептуально-методологічну тяглість та фактологічні пріоритети. Кваліфікаційних праць з історії підприємництва в історіографії мало. Вони висвітлюють переважно галузеву його інфраструктуру, а не адміністративно-територіальну та соціально-професійну, тому вивчення підприємницької діяльності міського населення є першою науковою розвідкою системного характеру.

У дисертації подано характеристику архівних джерел, монографій, брошур, статей і промов керівників державних органів влади, проаналізовано збірники статей, статистично-довідникові видання тощо. Джерельна база представлена практично всіма видами джерел, що дає можливість цілісно дослідити всі аспекти розвитку дрібної промисловості. Насамперед це значна кількість документів, виданих вищими органами державної влади: протоколи засідань, декрети, проекти постанов, додатки до них, інструкції, накази, розпорядження, заяви, доповіді. Ці матеріали становлять неабиякий науковий інтерес, адже вони надають нам інформацію про стан і розвиток української промисловості, денаціоналізацію дрібних промислових закладів (млинів, заводів, кустарних цехів тощо), оподаткування приватного сектору, види й обсяги податків, конкретний механізм приватизації промислових підприємств, роль приватних підприємців у виробництві промислової продукції, загальні показники

промислової продукції та питомої ваги приватного сектору, а також кількісний і національний склад соціально-професійних груп кустарів. Кожний номер фахового видання також містив матеріал про діяльність приватних підприємців. Лише зміст періодичних видань допомагає відслідкувати специфіку формування дрібних промислових підприємств і участі в них профспілок.

На основі нормативно-правових положень, інструкцій, постанов, промов керівників держави, з'їздів і пленумів державних органів у дисертаційному дослідженні визначено, що комуністична партія у зв'язку з конкретними господарськими завданнями дозволила участь приватного капіталу в підприємницькій діяльності населення. Але це рішення мало ситуативно-прагматичний характер. З'ясовано, що у керівництва більшовицької партії не було єдиної думки щодо шляхів виходу з кризи: одні виступали за посилення адміністративних, репресивних заходів, інші – за повернення до демократичних засад. Висвітлено ставлення до дрібної промисловості найвідоміших теоретиків радянської держави: В.І. Леніна, М.І. Бухаріна, Л.Д. Троцького і Є.О. Преображенського. Основна перспектива нового курсу – це відбудова соціалізованої промисловості, що означало поступову економічну ліквідацію великого приватного господарства та економічне підпорядкування дрібного виробника державній промисловості. На той час приватний капітал мав заповнити частково потреби приватного ринку в товарах широкого споживання, сприяти послабленню товарного голоду, поглинути частину вільної робочої сили, нівелюючи кризу безробіття, підготувити кадри кваліфікованих робітників, підвищити темп зростання індустрії, оскільки вливався в основний капітал промисловості країни. Процес націоналізації промисловості й потім звільнення держави від певних підприємств в період НЕПу шляхом передачі в оренду і денаціоналізації дрібних підприємств, привело до того, що в руках держави залишилися переважно середні і великі підприємства, дрібні ж опинилися в руках кооперації і приватних осіб.

Застосування приватного капіталу в промисловості – це найбільш раціональний спосіб його використання. Витіснення його з цієї сфери призвело до негативних наслідків – валютної спекуляції і сировинних заготівль, де поширення приватника було небажаним для радянської держави. Тому в кінці 1920-х рр., оцінюючи розподіли приватного капіталу між окремими галузями промисловості, які функціонували на той час, радянський уряд прийшов до висновків, що приватний капітал повинен бути відокремлений від приватного сільського господарства, тобто неорганізованої і найменш урегулюваної сфери народного господарства. Держава вирішила розділити приватну сільськогосподарську та міську промисловості, втрутивши між двома цими групами прошарок державної промисловості, таким чином, послабивши становище приватника у борошномельної, маслобійній, шкіряній і махорочній галузях.

НЕП був явищем тимчасовим, своєрідним тактичним засобом досягнення конкретної мети. Завершення стратегічної операції мало відбуватись тоді, коли держава матиме велику соціалізовану промисловість, а тому НЕП був особливою політикою, розрахованою на допущення капіталізму при наявності важелів у пролетарської держави, на боротьбу капіталістичних і соціалістичних елементів. Участь приватного капіталу в господарському житті країни визначалась як тимчасова, а завданням держави було будь-якими методами регулювання обмежувати темпи розвитку приватного сектору і не допустити появи серйозного конкурента в галузі промисловості. Приватна промисловість могла існувати лише до того часу, поки радянська влада знаходила її існування сумісним з великою і середньою промисловістю. Держава строго окреслила межі, в яких приватний капітал міг бути допущений до промислової діяльності. Роль приватної промисловості в загальній системі державного капіталізму, службова, вторинна: вона була призначена збільшити виробництво всередині країни. Також визначено парадоксальний факт, коли приватні підприємства існували, не зважаючи на конституційне скасування власне інституту приватної

власності. Необхідно однак констатувати, що втілення в життя намічених директив у сфері безпосередньої господарської діяльності радянських органів, проведення відповідних декретів реалізовувалось повільними темпами. Законодавча база вирізнялась нестабільністю, тому дрібні приватні підприємства, які ще не встигли запрацювати, повинні були згортати своє виробництво.

Уся приватна промисловість УСРР в роки НЕПу належала до дрібної промисловості місцевого значення. До неї входила цензова і нижчецензова промисловість. Найбільш великі підприємства належали до цензової групи, а на іншу припадало 83% (229 млн. крб.) випущеної продукції приватною промисловістю. Саме поняття “місцева промисловість” не було чітко визначене. В його основу, як правило, були покладені економічні показники – обслуговування місцевого ринку, використання місцевої сільськогосподарської сировини тощо. До місцевої промисловості належали наступні групи: державна, орендована (яка розподілялася на державну, кооперативну і приватну) і кустарна. Значна кількість підприємств, яка входила до складу місцевої промисловості, а також ряд умов, в яких вона знаходилась, створювало значні труднощі як в організації управління, так і у плануванні і регулюванні. Тому місцева промисловість вимагала сприяння і допомоги як у сфері виробничого процесу, так і у господарському управлінні. Єдиної системи управління місцевої промисловості не існувало. Застосовувались різноманітніші методи управління і регулювання, а також функціонувала значна кількість органів регулювання, які не сприяли, а навпаки гальмували процес господарського розвитку. Недостатнє охоплення місцевими органами ВРНГ підприємств місцевої промисловості було серйозною перешкодою в контексті розширення загальних господарських завдань.

Орендна промисловість як виробник промислових товарів була одним із чергових завдань економічної політики держави, що передбачала звільнитися від частини непрацюючих націоналізованих підприємств, тобто закрити або

передати в оренду, сподіваючись, що денаціоналізація дрібної промисловості сформує у дрібного підприємця бажання поліпшити своє господарство, відповідно, сприятиме збільшенню кількості необхідних товарів широкого вжитку. Держава повертала фактично підприємства дрібної промисловості, які мали швидко і без значних витрат забезпечити суспільство необхідними товарами споживання. Низка заходів, проведена в округах і районах, створила можливість збільшити кількість чинних підприємств. Відбудова орендних підприємств та зростання їх кількості сприяло збільшенню випуску продукції. Приватний капітал вливався в ті галузі промисловості, робота яких була не позв'язана з труднощами придбання сировини, і також у ті підприємства, які були найбільш рентабельними. Найактивніше орендна промисловість функціонувала в Київському, Бердичівському і Білоцерківському округах. По інших округах орендна промисловість знаходилась на низькому рівні розвитку.

Складно визначити, яким чином працювала орендна промисловість, які підсумки її діяльності. Побоюючись податкового тиску, орендарі часто приховували свої прибутки і розміри виробництва. Відомо, що орендовані невеличкі заводи працювали менш організовано, ніж державні. Часті збої і перерви в їх роботі – постійне явище. Несприятлива ситуація на ринку для тієї чи іншої галузі віддразу ж відображалася на орендній промисловості, яка активно працювала у час сприятливої кон'юктури і згорталася в період несприятливої. Внаслідок неврожаю значна кількість млинів могла не працювати. Однак цікаво, що майже ¾ продукції орендної промисловості припадало на борошномельну галузь. Найсприятливішу кон'юктуру мало шкіряне виробництво, яке складало 1/10 частину всього виробітку орендної промисловості, а також металопромисловість.

У дисертації визначено, що приватно-орендна форма підприємницької діяльності населення, значну частину якого становили колишні власники дрібних фабрик і заводів, виявилася найпоширенішою в Україні. Однак

кустарна промисловість, роздача роботи на дім (квартирництво) і організація фіктивних артілей також мали широке поширення.

Кустарна промисловість на Україні відігравала не останню роль в народному господарстві. Багатьма дослідниками вона сприймалася і як ремесло, і як дрібнотоварне виробництво, що свідчить про складність їх диференціації. У нашому дослідженні визначено, які кустарні промисли були головними на Україні, а також проаналізовано, як змінювалося співвідношення цих промислів у 1920-х рр. та їх територіальне розмежування. Визначено, що галуь виробництва продовольчих товарів, яка раніше зовсім не була виділена як вид кустарно-ремісничого виробництва, в 1925 р., після голоду 1921 – 1923 рр., зайняла першу позицію разом з обробкою глини і будівельними промислами. Визначення «непмани», яким користувалися більшовицькі лідери з глузливо-саркастичним акцентом, стосувалося переважно міських торговців, власників дрібних фабрик, майстерень. Кожний непман головним чином був господарем, робітником і торговцем одночасно, виготовляючи самотужки різну продукцію, реалізуючи її на ринку. Реквізувати їх вироби і майно можна було лише за рішенням суду або постанови РНК. За соціальним походженням вони належали до категорії «міських господарів», хоча у 1920-х рр. існувала інша дефініція – «приватні підприємці», переважна більшість яких була представлена єврейською національною меншиною.

В період НЕПу в кустарно-ремісничій промисловості відбувалися складні процеси соціального розвитку. Йшла боротьба двох тенденцій: з одного боку, диференціація, розшарування виробників (цей процес був закономірним і неминучим, оскільки існувала приватна власність на засоби виробництва, ринок і свобода торгівлі); з іншого – радянська влада відкривала дрібним виробникам шлях до кооперування, об’єднання сил у спільній праці, шлях до соціалізму. Чисельність дрібних підприємців і кустарів постійно збільшувалась. У дисертації наведено статистичні дані, які характеризують розвиток дрібної промисловості як за кількістю підприємств, так і за кількістю найманої робочої

сили, а також продемонстровані результати обстеження кустарів за округами України щодо їх національного складу і соціального статусу.

Отже, важливим пунктом нової економічної політики більшовиків було відновлення кустарної і дрібної промисловості, яка забезпечувала соціально-господарські умови для промислово-ремісничих занять населення і наповнення ринку товарами широкого вжитку. Кустарно-ремісничі промисли – це єдина галузь народного господарства, яка не мала завершеної організаційної системи. Але саме вони за структурою виробництва посідали важливе місце в суспільстві.

Розкриваючи організаційну структуру галузевих профспілок на приватних промислових підприємствах, ми з'ясували, що трансформація змісту діяльності профспілок, на думку радянського уряду, мала оживити, активізувати і наблизити радянські організації до широких мас. У зв'язку з цим регулярно проводились пленуми, засідання, конференції з цього приводу. Держава мала виробити нову структуру профспілок, переглянувши наявні на той час схеми і завдання. Держава намагалася реалізовувати програму широкої децентралізації і спрощення профспілкового апарату. Профспілки були переведені на триступеневу систему управління. В результаті структура профорганзацій на Україні прийняла іншу форму. Первинною ланкою профспілок стали фабрично-заводські комітети, далі йшли групові комітети і на найдрібніших підприємствах – уповноважені представники.

Децентралізація промисловості і поява відповідних галузевих спілок сприяла актуалізації проблеми соціального захисту найманих робітників на приватних підприємствах. Вони мали вирішувати життєво необхідні для них соціально-побутові та культурно-освітні питання. На основі колективних договорів працівники домоглися законного регулювання і захисту своїх прав. В основному колдоговір укладався на 6 місяців. Зміст колдоговорів, як правило, мав багато недоліків щодо виплати зарплати і відпусток. Однак органи з охорони праці не могли виявити всі порушення, оскільки наймані працівники

дуже часто приховували ці недоліки самі, перебуваючи у змові з господарем. Як правило, колдоговірна кампанія проходила неінтенсивно. А профспілки постійно вели боротьбу за підвищення заробітної плати, особливо зарплати робітників провідних галузей промисловості.

У дисертації виділено чотири галузеві профспілки: гірників, металістів, цукровиків і харчовиків, на прикладі яких більш поглиблено і систематично охарактеризовано діяльність промислових профспілок у роки НЕПу. Подано поглиблену характеристику їх організаційної структури. На прикладах проаналізовано діяльність органів з охорони праці й інспекції праці щодо забезпечення виконання профспілками їх соціальних функцій, таких як: виплата заробітної плати, надання відпусток, скорочення робочого дня, обідні перерви, видача спецодягу тощо. Також досліджено санітарний стан дрібних промислових підприємств та випадки травматизму на них. Визначено, що за кількістю зайнятої робочої сили переважали спілки металістів і гірників, далі йшли харчовики і цукровики. Профспілки цукровиків і гірників мали сезонний характер, тому кількість їх членів була дуже нерівномірною. У гірників зменшення кількості членів спілки відбувалося весною, а восени навпаки спостерігався наплив робітників. Діяльність комісій з охорони праці, інспекції праці в цих профспілках не була достатньо налагоджена. Їх участь в організації виробництва, в охороні праці, поліпшенні умов праці, зменшенні травматизму на підприємствах відзначається пасивністю. Санітарний стан більшості приватних підприємств був незадовільним, що засвідчило складні умови праці робітників. Найбільш небезпечними були підприємства цукровиків і гірників, що підтверджують зафіксовані випадки травматизму.

Таким чином, організаційна структура галузевих профспілок була орієнтована на політично-виховне обслуговування індустріальних робітників, меншою мірою на вирішення соціальних проблем, якими займалися державні органи влади. На приватних підприємствах діяли осередки фабзавкомів, групкомів, конфліктні комісії, але вони дублювали принципи та методи роботи

центральних профспілок, унеможливлюючи створення незалежних соціальних організацій найманих робітників.

Отже, у дисертаційному дослідженні з’ясовано, що проблематика розвитку промислових підприємств посідала вагоме місце в літературі і джерелах протягом багатьох десятиліть, однак питання приватної промисловості, особливо дрібної, та участі в ній професійних спілок, не було предметом комплексного, поглибленого, цілісного, ґрунтовного історичного дослідження. Наукові праці того часу висвітлювалась цю проблему крізь призму внутрішніх суперечностей і були більш зосереджені на соціально-демографічних аспектах. Теми ринкових відносин контролювались владою. І лише в сучасній, незалежній Україні почали долатися стереотипи минулого. Водночас наука набула нового методологічного і концептуального інструментарію, що дозволяє на новому рівні здійснити переосмислення «непівського» історичного періоду. Сучасні дослідники заклали новітню наукову базу, що сприяє фундаментальному аналізу історії приватного підприємництва. Звичайно, наше наукове дослідження не претендує на остаточний і завершений аналітичний підхід, адже наявний значний спектр неопрацьованих письмових джерел створює широкі можливості для нових аспектів дослідження проблематики НЕПу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК, м. Харків)

оп. 2

1.1. Спр. 388. О проведении в жизнь начал новой экономической политики, 9 августа 1921 г., 280 арк.

1.2. Спр. 2816. Т. 2. Листування з народним комісаріатом внутрішньої торгівлі УРСР та окрвиконкомами про розгляд заяв громадян про денаціоналізацію млинів, 30 жовтня 1925 р. – 30 грудня, 1926 р., 215 арк.

1.3. Спр. 2870. Заяви громадян про денаціоналізацію заводів, млинів, молотарок та кустарних підприємств і листування з Наркоматом фінансів УСРР, Вищою Радою Народного господарства УСРР та окрвиконкомами про розгляд цих заяв, 14 листопада 1925 р. – 3 вересня 1926 р., 438 арк.

Ф. 2 Рада Народних Комісарів УССР, Харків

оп. 2

1.4. Спр. 607. Протоколи засідань Раднаркому УСРР і матеріали до них. Оригінали №46-52, 21 серпня – 21 вересня 1923 р., 761 арк.

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР

оп. 6

1.5. Спр. 1807. Матеріали про стан кустарно-виробничої промисловості на Україні, 10 жовтня 1925 – 2 грудня 1926 р., 226 арк.

Ф. 34 Вища рада народного господарства УСРР

оп. 2

1.6. Спр. 48. Документы о состоянии промышленности на Украине и снабжении рабочих продовольственными товарами (положение, докладные записки, обзоры), ноябрь 1920 –1921 гг., 64 арк.

1.7. Спр. 90. Проекты декретов, постановления, положения, тезисы докладов о национализации и востановлении промышленности на Украине, 1921 г., 54 арк.

оп. 3

1.8. Спр. 590. Документы о состоянии и развитии промышленности Украины в условиях новой экономической политики (постановления, циркуляры, инструкции, протоколы, тезисы, переписка), 21 марта – 29 декабря 1921г., 78 арк.

1.9. Спр. 150. Документи про стан металевої, електротехнічної, цукрової, швейної, кустарної та кооперативної промисловості, виробництво будівельних матеріалів на Україні,1921р., 143 арк.

оп. 4

1.10. Спр. 696. Документы о развитии местной промышленности и рассмотрении производственных программ губсовнархозов Украины (протокол, бюллетень, переписка). Производственная программа предприятий Харьковского, Подольского, Киевского и Полтавского губернских объединений текстильной промышленности на 1921 – 1922 гг., октябрь 1921 – октябрь 1923 гг., 34 арк.

оп. 8

1.11. Спр. 403. Документи про денаціоналізацію дрібних промислових підприємств на Україні (протоколи, заключення, акти, посвідчення, заяви, листування), 16 лютого 1922 – 14 грудня 1923 рр., 174 арк.

1.12. Спр. 961. Обзор состояния и развития промышленности УССР, 1923 – 1924 гг., 147 арк.

оп. 9

1.13. Спр. 2166. Документы о состоянии и перспективах развития местной и частной промышленности УССР (проекты постановлений, протоколы, доклады, переписка). План подготовки кадров для кустарной промышленности УССР на октябрь 1925 – октябрь 1930 гг., 1 октября 1924 – 25 января 1927 гг., 274 арк.

оп. 10

1.14. Спр. 156а. Отчет о развитии промышленности Украины за 1925 – 1926 гг., 156 арк.

оп. 11

1.15. Спр. 2721. Выписка из протокола заседания президиума ВСНХ УСРР о денационализации мельницы в с. Большая Загоровка Нежинского округа и материалы к ней, 23 ноября 1926 г., 17 арк.

1.16. Спр. 2731. Т.2. Выписка из протокола заседания президиума ВСНХ УСРР о денационализации суконной фабрики в г. Черкассы и материалы к ней, 23 ноября 1926 г., 15 арк.

1.17. Спр. 2745. Выписка из протокола заседания президиума ВСНХ УСРР о денационализации мельницы с маслобойней в с. Круты Неженского округа и материалы к ней, 23 ноября 1926 г., 17 арк.

Ф. 36 З'їзд Рад промисловості, торгівлі і транспорту УСРР

оп. 1

1.18. Спр. 309. Полиграфичская промышленность, 1925 г.,33 арк.

1.19. Спр. 496 Частный капитал, 1925 – 1926 гг., 106 арк.

Ф. 225 Уповноважений Українського управління в справах кустарної і дрібної промисловості та промислової кооперації на Правобережній Україні

оп. 1

1.20. Спр. 8. Резолюции Съездов по вопросам кустарной помышленности, 29-30 июня 1921 г., 210 арк.

Ф. 337 Державна планова комісія при Раді народних комісарів УРСР (Укрдержплан)

оп. 1

1.21. Спр. 527. Т. 1. Листування з Раднаркомом УРСР про запровадження порядку продажу промислових підприємств місцевого значення, підлеглих Укрраднаргоспу, 5-20 жовтня 1923 р., 8 арк.

1.22. Спр. 3715. Резолюції, доповіді, доповідні записки комісії по приватному капіталу при ЦКК НК РСІ УРСР про використання приватного капіталу України, 9 – 31 серпня 1926., 267 арк.

1.23. Спр. 1198. Т. 1. Огляд стану української промисловості за 1923 – 1924 рр., 43 арк.

1.24. Спр. 3000. Огляд стану кустарної промисловості на Україні 1924 – 1925 р., 1925 р., 225 арк.

1.25. Спр. 3003. Бюлетень кустарної промислової кооперації й програма діяльності Ради кустарно-ремісничої промисловості України на 1925 –1926 рр., 1925 р., 312 арк.

1.26. Спр. 3006. Звіт Всеукраїнського кооперативного страхового союзу “Коопстрах” про його діяльність на 1924 – 1925 рр., 1926 р., 161 арк.

1.27. Спр. 6715. Матеріали про стан розвитку кустарно-ремісничої промисловості України (протоколи, доповіді, проекти, програми робіт), січень-липень 1928 р., арк 14-16.

1.28. Спр. 6720. Т. 3. Доповідна записка ВРНГ УРСР про стан роботи кустарно-промислової кооперації України за 1927 –1928 рр. та матеріали до неї, січень-грудень 1928 р., 147 арк.

Ф. 413 Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК

оп. 1

1.29. Спр. 137. Відомості про національний склад спілки кустарів України по округах, 1 червня 1925 р. – 9 листопада 1926 р., 37 арк.

Ф. 539 Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР)

оп. 4

1.30. Спр. 315. Документы об обследовании состояния частного капитала на Украине, определении методов его регулирования (резолюции, докладные записки, сведения), июль-ноябрь 1926 г., 236 арк.

1.31. Спр. 363. Документы о состоянии и перспективах развития кустарной промышленности Украины (отчеты, выписки из протоколов, докладные записки), 1-26 июня 1926 г., 117 арк.

Ф. 582 Центральне статистичне управління УСРР

оп. 1

1.32. Спр. 4989. Материалы о состоянии частного рынка Украины в 1926/27 – 1928/29 гг., 1929 г., 116 арк.

Ф. 828 Всеукраїнська рада промислово-кооперативних товариств (Вукоппромрада)

оп. 5

1.33. Спр. 210. Приватний капітал в народному господарстві України, 1928., 179 арк.

Ф. 2595 Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки робітників-металістів (ВУК ВСРМ)

оп. 1

1.34. Спр. 926. Заработная плата в мелкой металлопромышленности Украины., 37 арк. – С.1.

1.35. Спр. 2312. Сведенья по учету конфликтов рассмотреных ВУК по Украине., 74 арк.

Ф. 2605 Всеукраїнська рада професійних спілок, ВУРПС

оп. 1

1.36. Спр. 870. Протоколи засідань плани, звіти і доповіді про роботу організаційного відділу Південбюро ВЦРПС, 20 лютого 1922 р. – грудень 1922 р., 486 арк.

1.37. Спр. 993. Стенограмма III Всеукраїнської конференції профспілок, 18-22 травня 1923 р., 364 арк.

Ф 2623 Народний комісаріат праці УСРР

оп. 1

1.38. Спр. 875. Листування з Наркомпраці РСФРР управлінням Південного окружного транспорту про техніку безпеки, 2-5 лютого 1922 р., 320 арк.

1.39. Спр. 1535. Індивідуальні трудові угоди, укладені з трестами, синдикатами, торговельними конторами та іншими установами, вересень 1923 р. – жовтень 1924 р., 335 арк.

1.40. Спр. 3307. Брошура, підготовлена УСУ УСРР на тему: “Приватний капітал в народному господарстві України” (на правах рукопису)., 113 арк.

Ф. 2689 ВУЦП Союз кожевников

оп. 1

1.41. Спр.237. Переписка и работа среди рабочих частных предприятий и квартирников, 1 июля 1925 г., 44 арк.

Ф. 2730 Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки робітників і службовців деревообробної промисловості

оп. 1

1.42. Спр. 44. Циркуляры и инструкции Южбюро ВЦСПС и ЦКД, 1922 г., 55 арк.

Ф. 2743 ВУК печатников

оп. 1

1.43. Спр. 270. Протоколы ЦК Союза, январь-декабрь, 1927 г., 113 арк.

Ф. 2841 Всеукраїнський комітет Всесоюзної професійної спілки сільськогосподарських і лісових робітників (ВУК СГЛР)

оп. 1

1.44. Спр. 96. Коллективные договора, 1926 – 1927 гг., 49 арк.

Ф. 3040 Українська економічна нарада при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків

оп. 1

1.45. Спр. 88. Протоколи засідань та виписки з них Губекономрад, 1 жовтня 1921 р., 150 арк.

Ф. 4465 Колекція документальних матеріалів українських емігрантів націоналістичних установ, організацій та осіб

оп. 1

1.46. Спр. 1029. Обіжник Української пресової агенціїї (Українпрес) м. Тирново за 1921 р., 1921 р., 327 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України

оп. 6

1.47. Спр. 87. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б)Украины, 26 марта 1926 г., 248 арк.

1.48. Спр. 89. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б)Украины, 22 мая – 30 июня 1926 г., 223 арк.

1.49. Спр. 123. Протоколы заседаний Политбюро ЦК КП(б)Украины, 1926 г., 117 арк.

1.50. Спр. 132. Материалы к протоколам заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины, 13 мая – 13 июня 1927 г., 137 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. 111 Киевский губисполком

оп. 1

1.51. Спр. 581. Протоколы заседаний комфракций губисполкома, стенографические отчеты, материалы к докладу губкома КП(б)У о политическом состоянии Киевщины, 1923-1924 гг., 319 арк.

Ф. 233 Киевский губсовнархоз

оп. 1

1.52. Спр. 297. Переписка с Переяславским торговым управлением о переводе предприятий на хозрасчет и с арендным отделом о взымании арендной платы, 18 января 1923- 25 августа 1923 гг., 75 арк.

Ф. 353 Київський окружний земельний відділ

оп. 1

1.53. Спр. 510. Протоколи засідань Президії Київського, Білоцерківського та Уманського окрвиконкому та райвиконкому за 1924-1925 рр., 22 жовтня-12 травня 1924 р., 269 арк.

Ф. 427 Київський окружний відділ праці

оп. 1

1.54. Спр. 416. Акти ревізії стану охорони праці на кустарних підприємствах, 5 лютого-31 грудня 1926 р., 370 арк.

Ф. 632 Київський окрфінвідділ

оп. 1.

1.55. Спр. 1870. Баланси,відомості діяльності місцевої промисловості, 1923-1925 рр., 209 арк.

Ф. 761 Київський укрпрофсож

оп. 1

1.56. Спр. 43. Протоколы заседания президиума Киевского Укрпрофсожа, 20 лютого - 7 грудня 1921 р., 239 арк.

2. Документи законодавчих, виконавчих органів влади та політичних і громадських організацій

2.57. Голод 1921 – 1923 рр. на Україні: Зб. док. і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. / О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлєва / [Відп. ред. С.В. Кульчицький]/. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.

2.58. Двенадцатый съезд РКП(б) 17-25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. – М., 1968. – 823 с.

2.59. Дев'ятий з'їзд КП(б)У, 6-12 грудня 1925 р. Резолюції. – Харків: Партвидав,1933 р. – 188 с.

2.60. IX Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських... 3-10 травня 1925 р.: Стенографічний звіт – Х., 1925. – 408 с.

2.61. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1957 гг.): Сборник документов. – М.: Гос. Изд-во политической литературы, 1957. – Т. 1 (1917 – 1928 гг.). – 880 с.

2.62. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1957 гг.): Сборник документов. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1957. – Т. 2 (1929 – 1945 гг.). – 888 с.

2.63. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України). – 1923. – №22-23. – Арт. 335.

2.64. ЗУ України. – 1927. – №42. – Арт. 186.

2.65. Кодекс законов о труде 1922 г. – Харьков: ДДУ, 1923. – 107 с.

2.66. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К.: "Політвидав України", 1976. – 810 с.

2.67. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Харків, 1920. – 24 с.

2.68. Материалы по истории СССР. – Т.7.: Документи по истории советского общества / [ред. В.П. Данилов]. – М.: Изд.: «Академии наук СССР», 1959 г. – 488 с.

2.69. Народне господарство УСРР в 1925 – 1926 рр. – Харків.: НКФ УСРР, 1927 р. – 230 с.

2.70. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского Экономического совета СТО. – Харьков, 1922. – С. 308.

2.71. Одиннадцатый съезд РКП(б), март-апрель 1922 г.: Стенографический отче. – М.: Политиздат, 1961. – 873 с.

2.72. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921 – 1925 гг.): Сб. документов и материалов. – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1964 р. – 593 с.

2.73. Промышленность Украины в 1921 г. (Из отчета Украинского экономического Совета “Народное хозяйство в 1921 г.”). – Х., 1922. – 200 с.

2.74. Профессиональная карта (краткий справочник по размеживанию). – М.: Изд.: ВЦСПС, 1921. – 47 с.

2.75. Профессиональное движение Киевщины за 1923 г. Отчет Губернского Совета Профессиональных Союзов Киевщины к IV-му Губернскому Съезду Союзов 20 апреля 1924 г. – К.: РИО КГСПС, 1924 г. – 39 с.

2.76. Профессиональное движение на Украине за 18 месяцев. Май 1923 – ноябрь 1924 гг. Отчет Укрбюро ВЦСПС ко второму съезду профсоюзов Украины. – Изд: Укрбюро ВЦСПС,1924. – 224 с.

2.77. Профессиональные союзы СССР 1922 – 1924 гг. Отчет ВЦСПС к VI Съезду Профессиональных Союзов. – М.: Изд. ВЦСПС, 1924 г. – 455 с.

2.78. Профдвижение Харьковской губернии в 1924 – 1925 гг. – Х.: Изд. Харьковскго Губпрофсовета, 1925. – 246 с.

2.79. Профкарта союзов (утверждено президиумом ВЦСПС). – М.: Изд. ВЦСПС, 1926. – 42 с.

2.80. Профсоюзы Полтавщины за 1923 – 1924 гг. Отчет президиума Губсовпрофы к V Губсъезду профсоюзов. – Полтава,1924. – 95 с.

2.81. Профсоюзы СССР. Документы и материалы в 4 томах (1905 – 1963 гг.). – Т. 2.: Профсоюзы в период построения социализма в СССР, октябрь

1917 – 1937 гг. / [ред. Т.В. Батаева]. – М.: Изд. ВЦСПС Профиздат, 1963 г. – 867 с.

2.82. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1921 р. – №53 – С. 323.

2.83. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – СУ Украины, 1921. – №7. – С. 193.

2.84. СУ Украины. – 1921. – №11. – С. 320.

2.85. СУ Украины, – 1921. – №14. – С. 389.

2.86. СУ Украины. – 1922. – №1. – С. 46.

2.87. СУ Украины. – 1922. – №5. – С. 76.

2.88. СУ Украины. – 1922. – №7. – С.123.

2.89. СУ Украины. – 1922. – №9. – С.158.

2.90. Торгово-промышленный календарь-справочник Украины на 1923 г. – К: Из-во «Правда», 1923. – 527 с.

2.91. Труды IX Всероссийского съезда Советов народного хозяйства, 18-24 мая 1921 г.: Стенографический отчет. – М.: ВСНХ, 1921. – 340 с.

2.92. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / [ред. А.М. Гинзбург]. – М.-Л.: Акц. Общество «Промиздат», 1927. – 565 с.

2.93. Четырнадцатая конференция РКП(б): Стенографический отчет. – М-Л., 1925. – 752 с.

3. Статистично-довідникові видання

3. 94. Всесоюзная перепись 17 декабря 1926 г. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел 1. Народность, родной язык, возраст, граммотность. В 17 томах. – Т. XI. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – 435 с.

3. 95. Всесоюзная перепись 17 декабря 1926 г. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел 1. Народность, родной язык, возраст,

граммотность. В 17 томах. – Т. XII. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М., 1928. – 517 с.

3.96. Всесоюзная перепись 17 декабря 1926 г. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел 1. Народность, родной язык, возраст, граммотность. В 17 томах. – Т. XIII. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1929. – 402 с.

3.97. Всесоюзная перепись 17 декабря 1926 г. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел II. Занятия в 17 томах. Т. XXVII. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М., 1930. – 289 с.

3.98. Всесоюзная перепись 17 декабря 1926 г. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел II. Занятия в 17 томах Т. XIXX. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М., 1930. – 315 с.

3.99. Всесоюзная перепись 17 декабря 1926 г. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел II. Занятия в 17 томах. Т. XXX. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1930. – 395 с.

3.100. Диференціація заробітної плати в промисловості України в 1928 – 1929 рр.: Статистика України. – №176. – Серія X. Статистика праці. – Харків: Центр. стат. управл. УСРР, 1930. – 117 с.

3.101. Донбасс в 1921 г. Отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса. – Бахмут.: Изд. ЦПКП, Б.г., 1922. – 321 с.

3.102. Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928 – 1929 рр. (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929/30 рр.). – Вип. 1. Соціально-економічна та виробнича характеристика. – Харків.: Держвидав “Господарство України”, 1930. – 108 с.

3.103. Дрібна (нижчецензова промисловість України в 1928 – 1929 рр. (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929/1930 рр.). – Вип. 2. Протяжність періоду роботи промислових одиниць (закладів) дрібної промисловості. Зв’язок

дрібної промисловості з сільським господарством. Гніздова промисловість, XVI. – 82 с.

3.104. Дрібна (нижчецензова промисловість України в 1928 – 1929 рр.) за матеріалами Всесоюзного перепису 1929/1930 рр.). – Вип. 3. Дрібна кооперативна промисловість. Характеристика роботи дрібної промисловості за порою року. Статевий та віковий склад учасників виробництва дрібної промисловості, XVI. – 133 с.

3.105. Дрібна (нецензова) промисловість України в 1928 – 1929 рр. (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929/30 рр.). Статистика України. – №210. – Вип. 2. – Харків: Держвидав "Господарство України", 1931. – 147 с.

3.106. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Часть 1. Общее предварительное сведенье о городах и их населении. – М.: ЦСУ, 1924 г. – 189 с.

3.107. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Население городов Союза ССР по занятиям: Вып. 4. (Распределение городского населения по главным отрослям труда) // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 2. – Вып. 4. – М., 1925. – 173 с.

3.108. Итоги всесоюзной городской переписи 1923 г. Население городов союза ССР по возрасту занятияи и семейному состоянию // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 3. – Вып. 1. – М., 1926. – 187 с.

3.109. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Побочные занятия городского населения. Несамодеяльное население по занятиям самодеяльного (кормильцев). Национальный состав населения. Итоги переписей семей // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч.4. – М., 1927. – 367 с.

3.110. Крупная украинская промышленность в условиях новой экономической политики (октябрь 1921 г. – март 1922 г.). Краткий очерк состояния трестированной промышленности по предварительным отчетным данным. – Кременчуг: УСНК. Учетно-стат. отдел, 1922. – 160 с.

3.111. Праця в промислових закладах України в 1925 р.: Статистика України. – №103. – Серія X. Статистика праці. – Том 1. – Вип. 7. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – 130 с.

3.112. Промисловість України за 9 місяців 1923 р.: Статистика України №97. – Т.II. – Вип. 3. – Серія IX. Статистика промисловості. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – 69 с.

3.113. Промышленность и труд Харьковской губернии в 1923/24 гг. (Материалы по статистике Харьковской губернии). – Вып. 10. – Харьков: ЦСУ, Харьков. губ. стат. бюро, 1925. – 99 с.

3.114. Профсоюзы Украины в цифрах. Статистический справочник за 1921 – 1925 гг. – Харьков: Изд.: «Украинский рабочий», 1926. – 209 с.

3.115. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1921 г.: Статистика Украины – №31. – Том 1. – Вип. 1. – Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Харьков: ЦСУ, 1923 – 43 с.

3.116. Труд в СССР. Статистический обзор (октябрь 1922 – март 1924 гг.). – М.: Изд-во ВЦСПС,1924. – 317 с.

3.117. Україна: Статистичний щорічник, 1928. – Х.: ЦСУ, 1928. – 397 с.

3.118. Україна: Статистичний щорічник, 1929. – Х.: ДВУ, 1929. – 208 с.

3.119. Цензова промисловість України 1928 – 1929 рр. За даними кон'юктурної звітності (Держ. план. коміс. УСРР. Економ.- стат. сектор.): Статистика України. – №185. – Серія 9. – Х.: Госп. України, 1930. – 52 с.

3.120. Шраг М.І. Промисловість УСРР: статистично-економічний порадник. / М.І. Шраг. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – 375 с.

4. Книги, статті і промови керівників державних органів влади

4.121. Бухарин Н.И. В защиту пролетарской диктатуры: Сборник / Николай Иванович Бухарин. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 260 с.

4.122. Бухарин Н.И. К критике экономической платформы оппозиции (Уроки октября) / Николай Иванович Бухарин // Большевик. – 1925. – №1. – С. 35-42.

4.123. Бухарин Н.И. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок (к вопросу об экономическом обосновании троцкизма) / Николай Иванович Бухарин // Большевик. – 1924. – №15-16. – С. 10-12.

4.124. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатается как руководство партработникам) / Николай Иванович Бухарин. – Томск: Изд-во Томского Губотделения Госиздата, 1921. – 16 с.

4.125. Бухарин Н.И. О новой экономической политике и наших задачах / Николай Иванович Бухарин // Большевик. – 1925. – №9-10. – С. 9-14.

4.126. Бухарин Н.И. Политическое завещание Ленина. Доклад на траурном заседании, посвященном пятилетию со дня смерти Ленина / Николай Иванович Бухарин // Коммунист. – 1988. – №2. – С. 93-101.

4.127. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Николай Иванович Бухарин. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.

4.128. Бухарин Н.И. “Считаем своим политическим долгом”. Заявление Н.И. Бухарина, А.И. Рыкова, М.П. Томского на пленуме ЦК ВКП(б), 12 ноября 1929 г. / Николай Иванович Бухарин, Алексей Иванович Рыков, Михайл Павлович Томский // Советская Россия. – 1989. – 10 февраля.

4.129. Бухарин Н.И. Уроки хлебозаготовок, шахтинского дела и задачи партии: к итогам апрельского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). Доклад на собрании актива Ленинградской организации ВКП(б), 13 апреля, 1928 г. / Николай Иванович Бухарин. – Л.: Прибой, 1928. – 91 с.

4.130. Ленін В.І. Доповідь про зміну розверстки натуральним податком: X з’їзд РКП(б), 8-16 березня 1921 р. / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 43. – К.: “Політвидав України”, 1974. – С. 50-64.

4.131. Ленін В.І. X з'їзд РКП(б), 8-16 березня 1921 р.: Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 43. – К.: "Політвидав України", 1974. – С. 23, 54.

4.132. Ленін В.І. XI з'їзд РКП(б), 27 березня – 2 квітня: Промова при відкритті з'їзду 27 березня / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т.45. – К.: "Політвидав України", 1974. – С. 89.

4.133. Ленін В.І. План проекту наказів від РПО / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т.43 – К.: "Політвидав України", 1974. – С. 370.

4.134. Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової економічної політики і її умови) / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 43. – К.: "Політвидав України", 1974. – С. 187-222.

4.135. Ленін В.І. VII Московська губпартконференція, 29-31 жовтня 1921 р. / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 44. – К.: "Політвидав України", 1974. – С. 197.

4.136. Новый курс экономической политики. – Х.: Центральный комитет Коммунистичной партии Украини, 1921. – 160 с.

4.137. Петровський Г.І. Вибрані статті і промови. Видання друге, доп. – К., 1978. – 159 с.

4.138. Преображенский Е.А. Новая экономика: Опыт теоретического анализа советского хозяйства / Евгений Алексеевич Преображенский. – Т.1. – М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1926. – 275 с.

4.139. Преображенский Е.А. От нэпа к социализму: Взгляд в будущее России и Европы / Евгений Алексеевич Преображенский. – М.: Московский рабочий, 1922. – 139 с.

4.140. Розенфельд Я.С. Промышленная политика СССР / Я.С. Розенфельд (Лев Борисович Каменев). – М.: Изд-во «Плановое хозяйство» (Госплан СССР), 1926. – 552 с.

4.141. Сталин И.В. Сочинения / Иосиф Виссарионович Сталин. – Т. 12, апрель 1929 г. – июнь 1930 г. – М.: Гос. изд-во Полит. литературы, 1949. – 397с.

4.142. Троцкий Л.Д. Основные вопросы промышленности / Лев Давидович Троцкий. – М., 1923. – 67 с.

5. Статті в періодичних виданнях

Журнальні статті

5.143. Акулов И. Итоги III пленума Всеукраинского Комитета союза горнорабочих / Акулов И. // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №5. – С. 5.

5.144. Базинский Ф. Колдоговорная компания 1926 – 1927 гг. / Ф. Базинский // Вестник промысловой кооперации. – 1927. – №10. – С. 6-8.

5.145. Безопасность труда на рудниках и заводе Рыковского комбината // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №13. – С. 51.

5.146. Борисов Л. Задачи союзов в связи с районированием Украины / Л. Борисов // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №7-8. – С. 11.

5.147. Брун Р. К десятилетию союза пищевиков / Р. Брун // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №23. – С. 52

5.148. Будаев П. Состояние союза пищевой и вкусовой промышленности на Украине / П. Будаев // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №30. – С. 21.

5.149. Винник Ф. Работа на частных предприятиях у пищевиков / Ф. Винник // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №6. – С. 57.

5.150. Геде Е. II Всеукраинский съезд сахарников / Е. Геде // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №5. – С. 2.

5.151. Генкин Д.М. Текущие вопросы налогового обложения промысловой кооперации / Д.М. Генкин // Вестник промысловой кооперации. – 1924. – №1-2. – С. 12-15.

5.152. Злотников С. Условия труда на частных предприятиях / С. Злотников // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №15-16. – С. 107.

5.153. И.А. Рабочий быт и профсоюзы / И.А. // Вестник профдвижения Украины. – 1823. – №26. – С. 38.

5.154. И.Г. Профсоюзы и рабочие частных предприятий / И.Г // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №23. – С. 34.

5.155. Инструкция «О порядке сдачи в аренду государственных предприятий» // Хозяйство Украины. – 1923. – № 3. – С. 4-7.

5.156. Итоги Всеукраинского культсовещания пищевиков // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №7. – С. 72.73.

5.157. Итоги IV пленума ВУКа сахарников // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №3. – С.61.

5.158. Коган Г. Комиссии при мелких низовых ячейках у пищевиков / Г. Коган // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №13. – С. 63-64.

5.159. Коган М. Итоги перезаключения колдоговоров у пищевиков в Одессе / М. Коган // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №2. – С. 58.

5.160. Колдоговоры на частных предприятиях у пищевиков // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №18. – С. 14.

5.161. Коленский. Конфликты у металлистов Украины. // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №3. – С. 57.

5.162. Коллективные договора // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №2. – С. 75.

5.163. Конфлікти в розціночно-конфліктних комісіях у ІІ півріччі 1928 р. // Вестник профдвижения Украины. – 1929. – №13. – С. 73.

5.164. Конфлікти на приватних підприємствах // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №20. – С. 30.

5.165. Кустарное производство в Киеве // Местное хозяйство. – 1923. – №1. – С. 58.

5.166. Логвинский М. Финансовое хозяйство промысловой кооперации на Украине / М. Логвинский // Хозяйство Украины. – 1928. – № 11. – С. 112-121.

5.167. Луговой А. Итоги работы союза сахарников за год. / А. Луговой // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №5. – С. 42.

5.168. Малич. Работа в частных предприятиях / Малич // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №10. – С. 33.

5.169. Малич. Работа в частных предприятиях (окончание) / Малич // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №11. – С. 28.

5.170. Мандрика. Кодекс законов о труде 1922 г. / Мандрика // Вестник профдвижения Украины. – 1922. – №10. – С. 40-41.

5.171. Мезенцев И. Жилищные условия рабочих Югостали в Донбассе / И. Мезенцев // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №5. – С. 1-2.

5.172. Мезинцев И. Задачи комиссии по охране труда и улучшению быта на предприятиях / И. Мезинцев // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №1. – С. 21.

5.173. Мезинцев. Охрана труда в металлопромышленности Украины / И. Мезенцев, Подолянин // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №7 – С. 49-51.

5.174. Н.Д. Санитарные условия труда в горной промышленности Украины / Н.Д. // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №11-12. – С. 74.

5.175. На частных предприятиях у металлистов (по материалам обследования) // Вестник профдвижения Украины. – 1929. – №5. – С. 60.

5.176. Окушко С. Профсоюзы и 8-е марта 1923 г. / С. Окушко // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №12. – С. 4.

5.177. Организационная деятельность профессиональных союзов Украины в 1922 г. // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №17-18. – С. 84-85.

5.178. Охрана труда в пищевкусовой промышленности Украины // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №17. – С. 54-55.

5.179. Плавская. Жентруд в промышленности Украины / Плавская // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №5. – С. 35.

5.180. Плахотников А. Травматизм на Украине и меры борьбы с ним / А. Плахотников // Вестник профдвижения Украины. – 1927 р. – №23. – С. 31.

5.181. Плахотников А. Охрана труда в украинской промышленности / А. Плахотников // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №15-16. – С. 3.

5.182. Погребняк Р. Капитальное строительство у горняков / Р. Прогребняк // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №11-12. – С. 96.

5.183. Подольский И.М. Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые итоги их деятельности / И.М. Подольский // Хозяйство Украины. – 1925. – №3. – С. 164.

5.184. Подолянин. Охрана труда в Украине / Подолянин // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №21-22. – С. 66.

5.185. Подолянин. Робочий час в українській промисловості 1927 – 1928 рр. / Подолянин // Вестник профдвижения Украины. – 1929. – №13. – С. 39.

5.186. Подолянин. Санитарное состояние сахзаводов / Подолянин // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №6. – С. 61-62.

5.187. Подолянин. Економічна нарада УРСР про стан охорони праці в українській промисловості / Подолянин // Вестник профдвижения Украины. – 1929. – №7. – С. 49.

5.188. Покровский И. Итоги культработы союза сахарников на Украине за 1924 г./ И. Покровский. // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №6. – С. 53.

5.189. Правовая защита // Вестник промысловой кооперации. – 1924. – №3.– С. 37.

5.190. Профработа в частных предприятиях // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №16. – С. 75.

5.191. Профсоюзы и рабочие частных предприятий // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №23. – С. 35.

5.192. Пять лет союза горняков Донбасса // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №6. – С. 2.

5.193. Ронин. О работе сельско-хозяйственного пролетариата / О. Ронин // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №28-29. – С. 32-33.

5.194. Рубановский П. Торгово-промышленная сеть Украины в 1926 – 1927 гг. / П. Рубановский // Хозяйство Украины. – 1927. – №8-9. – С. 127.

5.195. Рудман Б. Оплата временных с.х. рабочих на сахзаводах / Б. Рудман // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №9. – С. 104-105.

5.196. С. Х. Правила внутреннего распорядка у горняков / С. Х // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №18. – С. 53.

5.197. Сахарные заводы Киевской губернии // Местное хозяйство. – 1924. - №7. – С. 129.

5.198. Свищев Ф. Капиталы и доходы внутренней торговли Украины / Ф. Свищев // Плановое хозяйство. – 1925. – №4. – С. 273.

5.199 Сдобников. Итоги третьего Всеукраинского съезда пищевиков / Сдобников // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №9. – С. 74.

5.200 Семенова А. Еще раз об обеспечении взыскания зароботной платы при несостоятельности нанимателя / А. Семенова // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №27. – С. 54-55.

5.201. Состав низовых ячеек профсоюзов Украины (фабкомов, месткомов, уполномоченных) // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №11. – С. 20-22.

5.202. Судаков П. О трудовых договорах на рабочих-одиночек / П.Судаков // Вестник профдвижения Украины. – 1925. – №6. – С. 23.

5.203. Талалай А. О структуре союза горняков / А. Талалай // Вестник профдвижения Украины. – 1928. – №6. – С. 33.

5.204. У сахарников // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №10 – С. 71.

5.205. Условия труда на песочно-сахарных заводах Украины // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №11. – С. 47-49.

5.206. Ф.В. Недостатки профработы на частных предприятиях по союзу пищевкус. / Ф. В. // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №2. – С. 19.

5.207. Ф.В. Работа среди молодежи в союзе пищевкус / Ф.В. // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №7.– С. 68.

5.208. Ф.С.Д. Работа в частных предприятиях / Ф.С.Д. // Вестник профдвижения Украины. – №6. – 1927. – С. 30.

5.209. Ф.С.Д. Работа по частным предприятиям (окончание) / Ф.С.Д // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №8. – С. 48.

5.210. Филиппов Н. Рабочий день в промышленности Украины / Н. Филиппов // Вестник профдвижения Украины. – 1929. – №2. – С. 1.

5.211. Харьков: Профработа в частных предприятиях (Харьков) // Вестник профдвижения Украины. – 1923. – №16. – С. 75.

5.212. Х.В. Итоги заключения местных договоров по союзу пищевкус / Х.В // Вестник профдвижения Украины. – 1929. – №5. – С. 63.

5.213. Чернявская М. Профработа в частных предприятиях на Харьковщине / М. Чернявская // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №1. – С. 63.

5.214. Шретер В.Н. Система промышленного права СССР / В.Н. Шретер // Экономическая жизнь. – 1924. – С. 21-22.

Газетні статті

5.215. Батуров Д. Местная промышленность Киевщины и местбюджет / Д. Батуров // Экономический вестник. – 1927. – 26 января. – №19.

5.216. Ближайшие перспективы местной арендной промышленности // Экономический вестник. – 1927. – 15 мая. – №106.

5.217. Важные льготы для городских кустарей и ремесленников // Украинский экономист. – 1925. – 26 мая.

5.218. Всеукраинская конференция Губсовнархозов и Губтрестов // Пролетарий. – 1922. – 27 сентября. – №220.

5.219. Гольдинер Г. Кустарная промышленность в Подольской губернии / Г. Гольдинер // Украинский экономист. – 1925. – 8 апреля.

5.220. Гольцман А.З. Вопросы профессионального движения в свете новой экономической политики / А.З. Гольцман // Хозяйство Украины. – 1921. – 5 октября. – №40.

5.221. Гуревич М. Снижение розничных цен и ригулирование частного рынка / М. Гуревич // Экономический вестник. – 1926. – 20 июня. – №41.

5.222. Задания кустарной промышленности на 1925-26 год // Экономическая жизнь. – 1925. – 3 июля. – №149.

5.223. Итоги и перспективы хозяйственной жизни Харьковщины // Пролетарий. – 1922. – 28 сентября. – №221.

5.224. Итоги и перспективы новой экономической политики // Экономическая жизнь. – 1922. – 19 марта. – №63.

5.225. Итоги V-го Всероссийского съезда профсоюзов // Пролетарий. – 1922. – 27 сентября. – №220.

5.226. Итоги работы профсоюзов // Пролетарий. – 1922. – 29 сентября. – №222.

5.227. Квиринг Э Частный капитал и промышленность / Э. Квиринг // Правда. – 1926. – 8 апреля.

5.228. Корзины и лозоплетение в кустарном производстве // Экономический вестник. – 1927. – №151. – С. 2

5.229. Коригольд Б. Доходы торгово-промышленных групп населения г. Киева / Б. Коригольд // Экономический вестник. – 1927. – 21 июля.

5.230. Кустарная промышленность // Экономический вестник. – 1926. – 9 мая. – №5.

5.231. Кустарная промышленность // Экономический вестник. – 1927. – 20 января. – №15.

5.232. Кустарная промышленность // Экономический вестник. – 1927. – 24 июня. – №137.

5.233. Кустрная промышленность в Киевском округе // Экономический вестник. – 1926. – 6 мая. – №2.

5.234. Кустарно-ремесленная и мелкая промышленность Киевского округа // Экономический вестник. – 1926. – 15 мая. – №10.

5.235. Кустарная промышленность, колличественный рост кустарей // Экономический вестник. – 1926. – 23 мая. – №17.

5.236. Кустарная промышленность Украины // Хозяйство Украины. – 1921. – 21 декабря. – №69.

5.237. Лесин П. Кустарная промышленность на Полтавщине / П. Лесин // Украинский экономист. – 1925. – 30 октября.

5.238. Могилевский М. Несколько слов об экономическом положении кустарей / М. Могилевский // Экономический вестник. – 1926. – 12 июня. – №34.

5.239. На ленинском пути // Экономический вестник. – 1927. – 21 января. – №16.

5.240. Наказ СНК РСФСР о проведении в жизнь начала новой экономической политики // Хозяйство Украины. – 1921 р. – 28 августа.

5.241. Неманов. Осенняя кампания коллективных договоров / Неманов // Пролетарий. – 1922. – 15 сентября. – №210.

5.242. Новиков К. Кожсырье и кустарь / К. Новиков // Экономический вестник. – 1927. – 9 августа. – №176.

5.243. Основы нового курса экономической политики, тезисы // Хозяйство Украины. – 1921. – 25 сентября. – №36.

5.244. Основы нового курса экономической политики // Хозяйство Украины. – 1921. – 27 ноября.

5.245. Очередные задачи партии (Из заключительной речи Л.М. Кагановича на пленуме ЦК КП(б)У // Украинский экономист. – 1926. – 15 апреля.

5.246. Перспективы развития промышленности // Экономическая жизнь. – 1925. – 6 августа. – №178.

5.247. По УССР // Экономический вестник. – 1927. – 19 мая. – №109.

5.248. Порядок заключения договоров об аренде // Хозяйство Украины. – 1923. – №3. – С.4-6.

5.249. Постачання і кредитування кустарної промисловості // Экономический вестник. – 1926. – 25 мая. – №18.

5.250. Практика новой экономической политики на местах // Хозяйство Украины. – 1921. – 20 ноября. – №58.

5.251. Проблемы финансирования местной промышленности // Экономический вестник. – 1926. – 7 мая. – №3.

5.252. Продовольственный вопрос и новая экономическая политика // Хозяйство Украины. – 1921. – 19 октября. – №44.

5.253. Промысловая кооперация и кустарничество // Хозяйство Украины. – 1921. – 11 августа. – №16-17.

5.254. Промышленность // Экономический вестник. – 1927. – 2 марта. – №49.

5.255. Промышленность возрождается // Пролетарій. – 1921. – 7 грудня. – №255.

5.256. Промышленность и продовольствие // Хозяйство Украины. – 1921. – 7 августа. – №15.

5.257. Промышленность Украины в 1925 – 1926 гг., доклад ВСНХ УССР на заседании президиума ВУЦИКа // Экономический вестник. – 1926. – 4 сентября. – №104.

5.258. Прудникова Е. Кустарные промыслы / Е. Прудникова // Экономическая жизнь. – 1925. – 5 августа. – №177.

5.259. Пути развития нашей промышленности // Экономическая жизнь. – 1922. – 29 января. – №22.

5.260. Сколько в Одессе кустарей? Сколько у них дохода? // Известия. – 1927. – 26 июня.

5.261. Хозяйственное положение и очередные задачи партии: Доклад В.Я. Чубаря на пленуме ЦК КП(б)У // Украинский экономист. – 1926. – 15 апреля.

5.262. Хомик К. Арендная политика и промысловая кооперация / К. Хомик // Экономический вестник. – 1926. – 31 июля. – №177.

5.263. Шестая Всеукраинская конференция КП(б)У // Пролетарий. – 1921. – 14 декабря. – №261.

5.264. Экономическая пресса Украины // Хозяйство Украины. – 1921. – 17 декабря. – №68.

6. Література

Монографії, брошури, статті

6.265. Андрусишин Б.І. Кульчицький С.В. “Україна між двома війнами (1921 — 1939 рр.)”: Критика та біографія / Богдан Іванович Андрусишин // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С. 131-137.

6.266. Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торгове 20-е – начало 1930-х годов / В.А. Архипов, Л.Ф. Морозов. – М., 1978. – 263 с

6.267. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства / Борис Моісєвич Бабій. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1961. – 384 с.

5.268. Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України 1921 – 1928 рр. / Олександр Петрович Бакуменко // Економіка України. – 1992. – №3. – С. 63-68.

6.269. Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921 – 1925 рр. / Петро Іванович Бакуменко. – К.: Видавництво Київського університету, 1960. – 107 с.

6.270. Богомазова Т.Г. Кустарная деревообробатывающяя промышленность Украинцев в к. XIX – нач. XX вв. / Татьяна Геннадиевна Богомазова. – СПб., 1999. – 164 с.

6.271. Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / Петро Миколайович Бондарчук. – К., 2002. – 161 с.

6.272. Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях / П. Будаев. – Х.: Изд-во ВУСПС “Харьковский рабочий”, 1927. – 76 с.

6.273. Буравченко С.Б. Україна між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.) / Буравченко Світлана Борисівна; Національний ун-т харчових технологій. – К.: НУХТ, 2002. – 23 с.

6.274. Бут О.М. “Економічна контрреволюція” в Україні в 20-30-і рр. XX ст.: від нових джерел до нового осмислення / Олександр Микитович Бут, Петро Васильович Добров. – [2 вид., випр.] – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – с.

6.275. Бут О.М. Недержавний сектор промисловості України в умовах Нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). / Бут Олександр Микитович. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2008. – 355 с.

6.276. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Геннадій Миколайович Васильчук – Запоріжжя: Запорізький національний ун-т, 2008. – 314 с.

6.277. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Юрій Петрович Волосник. – Х.: НМЦ, “СД”, 2002 – 380 с.

6.278. Вольфсон М. Экономические формы СССР. 5-е изд. / М. Вольфсон. – М.; Л., 1926 – 200 с.

6.279. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / Оксана Іванівна Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 207 с.

6.280. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921 – 1927) / Эсфирь Борисовна Генкина. – М.: Наука, 1954. – 186 с.

6.281. Гинзбург А.М. Профсоюзы и работница / А.М. Гинзбург. – М.-Л.: Государственное изд-во, 1926. – 24 с.

6.282. Гнєдков Л.В. Перебудова української промисловості / Л.В. Гнєдков. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – 79 с.

6.283. Горинов М.М. НЭП: поиск путей развития / Михаил Михайлович Горинов. – М.: Знание, 1990. – 64 с.

6.284. Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні / Пантелеймон Петрович Гудзенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 93 с.

6.285. Гудзенко П.П. Торжество Ленінського плану соціалістичної індустріалізації / Пантелеймон Петрович Гудзенко. – К.: Тов-во “Знання” УРСР, 1970. – 48 с.

6.286. Гудзенко П.П. Трудові почини робітничого класу 1921 – 1937 рр. / Пантелеймон Петрович Гудзенко, Станіслав Владиславович, Кульчицький, Євгенія Платонівна Шаталіна. – Київ: “Наукова думка”, 1980 р. – 338 с.

6.287. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. / Віктор Михайлович Даниленко, Георгій Володимирович Касьянов, Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: “Либідь”, 1996. – 396 с.

6.288. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения / Виктор Петрович Данилов. – М.: Наука, 1979. – 539 с.

6.289. Дерев’янкін Т.І. Економічний розвиток Радянської України 1917 – 1970 рр. / Тимофій Іванович Дерев’янкін., Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1970. – 115 с.

6.290. Джон Кин, Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография [пер. с англ. В.И. Матузовой]. Изд. 2-е, перераб и дополн. / Джон Кин, Алтер Литвин. – М.: РОССПЭН, 2009. – 328 с.

6.291. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925) / Г.Д.. Диденко. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 373 с.

6.292. Далинян А.А. Регулирование внутреннего рынка, 1921 – 1923 гг. (историко-экономический аспект) / Анатолий Амазасович Далинян. – К.: Знание, 1991. – 48 с.

6.293. Дослідження з історії економічної думки в Україні (кінець XIX – XX ст.) / Ганна Валеріївна Кліміна, Валентина Михайлівна Фещенко, Світлана Олексіївна Біла, Наталя Йосипівна Михайловська / НАН України; Інститут економіки / [ред. Т.І. Дерев'янкін].– К.: Наукова думка, 1996. – 140 с.

6.294. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30 рр. XX ст.: історіографічний нарис / Степан Іванович Дровозюк. – Вінниця: О. Власюк, 2005 – 364 с.

6.295. Злобина В.М. Советская страна после ликвидации интервенции и гражданской войны. X съезд партии / Вера Максимовна Злобина. – М.: Изд-во Московського ун-та, 1955. – 42 с.

6.296. Изменение социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х гг. – М.: “Мысль”, 1979. – 342 с.

6.297. Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. – М.: Наука, 1982. – 597 с.

6.298. Историки размышляют: Сб. статей / Московский Гос. ун-т, ф-т. гос. управления / [ред. А.В. Сурин]. – [Вып 2]. – М.: Звездопад, 2001. – 301 с.

6.299. Историография сталинизма. Сборник статей [Н.А. Симоний]. – М.: РОССПЭН, 2007. – 480 с.

6.300. История предпринимательства в России. Кн. 1: От средневековья до середины XIX века. / РАН; Институт российской истории / [ред. А.В. Семенова]. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 480 с.

6.301. История предпренимательства в России. Кн. 2. Вторая половина XIX – начала XX вв. / [В.И. Бовыкин, М.Л. Чавлин, Л.М. Епифанов, С.В. Колмыков и др.]. – М.: РОССПЭН,1999. – 575 с.

6.302. История социалистической экономики СССР: В 7 томах. – Т.2: Переход к НЭПу. Востановление народного хозяйства СССР (1921-1925 гг.) / [ред. И.А. Гладков]. – М. Наука, 1976. – 479 с.

6.303. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том. 2. [ред. рада: В.М. Литвин, відп. ред. В.А. Смолій.]. – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с.

6.304. Історія Української РСР. – В 2 томах. – Т.2. / [ред. М.І. Супруненко]. – К: Академія наук УРСР, 1957. – 779 с.

6.305. Історія Української РСР. – Т.2. / [ред. О.К. Касименко]. – К.: Академія наук Української РСР, 1956. – 704 с.

6.306. Історія Української РСР. – Т.6: УРСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1940 рр.) / [ред. П.П. Гудзенко]. – К.,1977. – 544 с.

6.307. Історія Української РСР (науково-популярний нарис) / [ред. К.К. Дубина]. – К.: Вид: “Київська книжкова фабрика”, 1967. – 411 с.

6.308. Калініченко В.В. Селянське господарство Україні в період НЕПу: Історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Харків: “Основа”, 1997. – 400 с.

6.309. Колесник В.Ф. Запровадження податку в Україні / Віктор Федорович Колесник, Ігор Іванович Каспрук // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. – [Вип. 4]. – К., 1988. – С. 17-35.

6.310. Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / Віктор Федорович Колесник, Віктор Петрович Коцур, Галина Георгіївна Коцур. – К., Хрещатик, 2002. – 176 с.

6.311. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом / Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918 – 1926 гг. (с

предисловием Д.И. Курского) / И.С. Кондурушкин. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – 408 с.

6.312. Кононенко К.С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1960 рр. / П.С. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 529 с.

6.313. Кононенко П.С. Важные моменты в истории профессионального движения в России / П.С. Кононенко. – М: Пролетарий, 1925. – 178 с.

6.314. Кононенко П.С. Словник-довідник по історії робітничого руху в Росії / П.С. Кононенко. – Москва-Ленінград: "Земля і фабрика", 1925. – 356 с.

6.315. Коцур Г.Г. Кредитно-банківська система України початку непу / Галина Георгіївна Коцур, Олександра Андріївна Пиріг // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Т. 4. – Чернівці, 2000. – С.128-131.

6.316. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія) / В.П. Коцур. – К., 1998. – 505с.

6.317 Коцур В.П. Преса як джерело вивчення НЕПу / В.П. Коцур // Наукові праці з питань політичної історії. Уроки НЕПу і сучасна економічна політика. – К.: "Либідь", 1991. – №170. – С. 84.

6.318. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: "Основи", 1996. – 396 с.

6.319. Кульчицький С.В. Народне господарство України за роки радянської влади і перспективи його розвитку в новій п'ятирічці / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К., 1967. – 27 с.

6.320. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР/ Станіслав Владиславович Кульчицкий, Сергей Романович Лях, Василий Иванович Марочко. – К.: "Наукова думка", 1988. – 180 с.

6.321. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – Т.11. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.

6.322. Куренышев А.А. Крестьянство и его организация в первой трети XX в. / Андрей Александрович Куренышев. – М.: ТИМ, 2000. – 222 с.

6.323. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. – Вып. 32. – Х., 1987. – С.68-77.

6.324. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / Валентин Миколайович Лазуренко. – Черкаси: “Ваш дім”, 2005. – 220 с.

6.325. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) / Ігор Валерійович Лантух. – Х: Основа, 2004. – 196 с.

6.326. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – 310 с.

6.327. Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України: 20-і рр. / Катерина Василівна Лобач. – К., 1994. – 42 с.

6.328. Лортыкян Э.Л. План и рынок в хозяйственной системе нэпа: исторический опыт Украины / Эрнст Львович Лортыкян. – Харьков: Ирег, 1992. – 215 с.

6.329. Лукашкова О.М. Советская страна в период восстановления народного хозяйства. Образование СССР. Переход к социалистической индустриализации (1921 – 1926 гг.) / Ольга Михайловна Лукашова. – М., 1957 – 79 с.

6.330. Лютов Л.Н. Обреченная реформа. Промышленность России в эпоху НЭПа / Лев Николаевич Лютов. – Ульяновск.: УЛГУ, 2002. – 266 с.

6.331. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929) / Василь Іванович Марочко / НАН України; Інститут історії України. – К.: M.P. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

6.332. Меліхова М.В. З історії розвитку споживчої кооперації в Українській РСР (1921 – 1925 рр.) / М.В. Меліхова // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – [Вип. 9]. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 34.

6.333. Мингулин И. Пути развития частного капитала (с предисловием А.З. Гольцмана) / И. Мингулин. – М.-Л.: «Московский рабочий», 1927. – 164 с.

6.334. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-і рр. / Ольга Миколаївна Мовчан. – К.,1999. - 277 с.

6.335. Нариси розвитку народного господарства УРСР / [ред. Д.Ф. Вірник]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 578 с.

6.336. Некрасов А.А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР: Учеб. пособ. / Андрей Анатольевич Некрасов. – Ярославль: Ярту, 2005. – 100 с.

6.337. Низова Л.В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення / Л.В. Низова // Український історичний журнал. – 1986. – №11. – С. 121-127.

6.338. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921 – 1929 рр. / М.М. Олійник. – Харків, 1998. – 128 с.

6.339. Олійник М.М. Політика держави та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу / М.М. Олійник // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – С. 16-29.

6.340. Орлов И.Б. Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы / Игорь Борисович Орлов. – М.: МГУМ, 1999. – 183 с.

6.341. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / [ред. Ю.В. Бабко]. – К.: Политиздат, 1983. – 663 с.

6.342. Панченко П.П. Історія України XX – початок XXI ст. / Петро Пантелеймонович Панченко. – К., 2004.

6.343. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / Олександра Андріївна Пиріг / Київський національний торговельно-економічний ун-т. — К., 2001. – 274 с.

6.344. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст. / Віталій Васильович Підгаєцький. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2000. – 392 с.

6.345. Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму / Василий Иванович Погудин. – М.: Наука, 1975. – 341 с.

6.346. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / П. Пожарський. – К, 1928.

6.347. Поляков Ю.А. Историзмы. Мысли и суждения історика / Юрий Александрович Поляков. – М: Собрания, 2007. – 128 с.

6.348. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Юрий Александрович Поляков. – М.: Наука, 1967. – 511 с.

6.349. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки // Міжвідомчий збірник наукових праць. – [Вип. 5]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 470 с.

6.350. Профессиональные союзы в советской России. – М.,1920. – 64 с.

6.351. Режим личной власти Сталина: К истории формирования / [ред. Ю.С. Кукушкин]. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 158 с.

6.352. Россия нэповская / С.А. Павлюченков, Д.А. Аманжолова, В.П. Булдаков, А.Ю. Ватлин, С.В. Кулешов / [ред. А.Н. Яковлев]. – М.: Новый хронограф, 2002. – 446 с.

6.353. Сарабьянов В.А. История русской промышленности / В.А. Сарабьянов. – Х.: Изд-во «Пролетарий», 1926. – 291 с.

6.354. Сарабьянов В.А. От нэпа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады) / В.А. Сарабьнов. – М.: «Рабочяя Москва», 1926. – 41 с.

6.355. Струмилин С.Г. Индустриализация СССР и эпигоны народничества / С.Г. Струмилин. – М.; Л., 1927 – 91 с.

6.356. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) / Інститут історії України НАН України; Державний фонд фундаментальних досліджень / [ред. С.В. Кульчицький]. – К., 2000. – 223 с.

6.357. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект / Олександр Олександрович Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.

6.358. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921 – 1929) / Олександр Олександрович Сушко / Наукове видання. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 96 с.

6.359. Сушко О.О. Організаційно-господарські форми денаціоналізації промисловості в Україні (20-і рр. ХХ ст.) / Олександр Олександрович Сушко // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С. 112-122.

6.360. Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики) / А. Хоменко. – Х.: ДВУ, 1925. – 44 с.

6.361. Хроника социалистического строительства на Украине 1921 – 1925 гг. / С.А. Кокин, В.И. Марочко, О.Н. Мовчан. – К.: Наукова думка, 1989. – 224 с.

6.362. Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидация рабочего класса Украины в 1921 – 1925 гг. / Н.В. Черненко – К.: Госполитиздат Украины, 1959. – 220 с.

6.363. Чумак О.Ф. Історичний досвід КПРС по соціалістичному перетворенню дрібної промисловості / О.Ф. Чумак. – Х.: ХДУ, 1971. – 187 с.

6.364. Шиян К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості, 1921 – 1925 рр. / К. Шиян. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 303 с.

6.365. Экономическая политика советского государства в переходной период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – 254 с.

6.366. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917 – 1927) / Л.Н. Юровский. – М.: Финиздат, 1929. – 399 с.

5.367. Яненко В.І. Перебудова управління промисловістю України в перші роки непу / В.І. Яненко // Український історичний журнал. – 1962. – №1. – С. 48-57.

7. Автореферати дисертацій

7.368. Анисимова М.Ф. Органы партийно-государственного контроля Украины и осуществление социально-экономической политики (1921 – 1925 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / Марина Федоровна Анисимова. – К., 1991. – 21 с.

7.369. Анісімов В.В. Земельні громади України (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В’ячеслав Валентинович Анісімов. – К., 1997. – 16 с.

7.370. Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-політичні аспекти проблеми): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Петрович Бакуменко. – К., 1992. – 26 с.

7.371. Бубін І.В. Легка промисловість України в умовах нової економічної політики (1921 – 1925 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Іван Васильович Бубін. – Одеса, 1994. – 19 с.

7.372. Бут О.М. Організація управління промисловістю України в 1921 – 1941 рр. (історико-партійний аспект): автореф. дис. … доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Микитович Бут. – К., 1991. – 45 с.

7.373. Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-годы. Социально-экономическая характеристика: автореф. дисс. … канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Всемирная история» / Сергей Григорьевич Водотика. – К., 1984. – 24 с.

7.374. Гинзбург М.А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности (1921 – 1925): автореф. дисс.... канд. ист. наук спец. 07.00.02. «История СССР» / М.А. Гинзбург – К., 1963. – 17 с.

7.375. Головко Б.Г. Рабочие сахарной промышленности УССР (1921 – 1932 гг.): автореф. дисс. … канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Всемирная история» / Борис Георгиевич Головко. – Харьков, 1990. – 16 с.

7.376. Далинян А.А. Ринкові відносини в теорії і практиці більшовицької партії в умовах непу: автореф. дис. … доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Анатолій Амазасович Диланян. – К., 1992. – 37 с.

7.377. Дровозюк С.І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук зі спец.: 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С.І. Дровозюк. – К., 2006. – 35 с

7.378. Задавысвичка Ю.Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торгове Крыма (1921-1932 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 – история СССР / Ю.Ю. Задавысвичка. – Х., 1980. – 26 с

7.379. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921 – 1922 гг.): автореф. дисс. … канд. ист. наук спец. 07.00.02. «История СССР» / А.Д. Залевский. – К., 1959. – 24 с.

7.380. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921 – 1923 рр. (Історико-політичний аналіз): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ігор Іванович Каспрук. – К., 1994. – 22 с.

7.381. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921 – 1922 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / Г.К. Кононенко. – К., 1950. – 21 с.

7.382. Корольков О.П. Современная советская историография экономических проблем нэпа: автореф. дисс. … канд. ист. наук: спец. 07.00.09 / Олег Петрович Корольков. – М., 1990. – 25 с.

7.383. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Сергій Валерійович Корновенко. – Донецьк, 2000. – 20 с.

7.384. Костюк Є.С. Громадські об’єднання у соціалістичній модернізації індустріальної сфери України (20-30- ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. С. Костюк. – Київ, 2010. – 20 с.

7.385. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (Історико-економічний аспект): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Катерина Василівна Лобач. – К., 1994. –17 с.

7.386. Лях С.Р. Сельскохозяйстенные рабочие Украинской ССР в 20-е годы: автореф. дисс. … доктора ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / Сергей Романович Лях. – К., 1991. – 30 с.

7.387. Олійник М.М. Утворення і діяльність профспілок на приватних виробництвах України в період їх становлення і ліквідації (1921 – 1929 рр.) автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.М. Олійник. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.

7.388. Марцінишина Г.Б. Українська цукрова промисловість в роки нової економічної політики: автореф. дис. … канд. екон. наук: спец. 08.01.04 / Галина Богданівна Марцінишина. – Київ, 1997. – 18 с.

7.389. Морозов А.Г. Развитие сельськохозяйственного кооператива на Украине (1921 –1929 гг.): автореф. дисс. … кандидата ист. наук: спец. 07.00.02. «История СССР» / Анатолий Георгиевич Морозов. – К., 1983. – 24 с.

7.390. Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки НЕПу: автореф. дис. … доктора іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня Історія» / Анатолій Георгійович Морозов. – К.,1993. – 35 с.

7.391. Наумов Н.В. Социально-экономические и культурные преобразования в СССР в годы довоенных пятилеток (1928 – 1941 гг.) Проблемы отечественной историографии: автореф. дисс. ... доктора іст. наук: спец. 07.00.09. «Историографыя, источниковеденье и методы исторического исследования” / Николай Васильевич Наумов. – М., 2004. – 42 с.

7.392. Нікітенко К.В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К.В. Нікітенко. – Донецьк, 2007. – 22 с.

7.393. Петасюк О.І. Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Олена Іванівна Петасюк. – К., 1994. – 20 с.

7.394. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. … доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександра Андріївна Пиріг. – К., 2002. – 40 с.

7.395. Романюк І.М. Сільськогосподарська кооперація в Україні (1921 – 1927 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»/ Іван Миронович Романюк. – К., 1994. – 16 с.

7.396. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 – 1929 рр. (історико-економічний аспект): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.02: «Всесвітня історія» / Петро Володимирович Слотюк. – К., 1992. – 19 с.

7.397. Фареній І.А. Український кооперативний рух в період 1917 – 1920 рр. (історичний аспект): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ігор Анатолійович Фареній. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

7.398. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: автореф. дис. … канд іст. наук: спец. 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Лариса Іванівна Шаповал. – Запоріжжя, 2006. – 23 с.

8. Бібліографічні видання

8.399 Історія економічної думки на Україні (IX – XX ст.): Бібліографічний покажчик видань за 1917 – 1966 рр. – К.: Наукова думка, 1968. – 189 с.

8.400 Газети радянської України. 1921 – 1925 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УСРР). Каталог. – К., 1981. – 228 с.